

БЕРЕЗЕНЬ- КВІТЕНЬ

2019

№ 2 (146)

Редакційна колегія

Павленко С.О. –
шеф-редактор

Дятлов В.О. –
головний редактор

Коваленко О.Б. –
заст. головного редактора

Бойко М. К.
Боровик А.М.
Боряк Г.В.
Луняк Є.М.
Кондратьєв І. В.
Маврін О.О.
Моця О.П.
Мицик Ю.А.
Острянюк А.М.
Половець В.М.
Папакін Г.В.
Рахно О. Я.
Чухліб Т.В.
Ячменіхін К.М.
Плохій С. М.
Кролл П.

Редакційна рада

Аліфіренко І.М.
Гаранін О.Я.
Лаєвський С.Л.
Лозовий Д.М.
Носко М.О.
Реброва Н.Б.
Самойленко О.Г.
Смолій В. А.
Соболь Ю.О.
Реєнт О.П.

Випусковий редактор

Герасимчук О.М.

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники: Національний
університет «Чернігівський
колегіум» імені Т.Г. Шевченка;
Національна спілка
краснознавців України;
Інститут української
археології та джерелознав-
ства ім. М. С. Грушевського
НАН України;
Інститут історії України
НАН України

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№10 від 29 травня 2019 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Князі Глинські: походження роду, Глинське князівство, володіння в Сіверській землі 3
Філіпова Г. Козаки у шведському полоні в часи Великої Північної війни 1700–1721 рр.: значення біографічного аспекту. Частина друга 19

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Пилипенко О. Історіографія історії самоврядування грецької громади міста Ніжина у середині XVII – XIX ст. 26

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Шуміло В. Корпус писемних пам'яток Катакомбної Істинно-Православної Церкви: проблеми збирання, збереження та дослідження 35

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Мицик Ю., Тарасенко І. З листів Є.Ю. Спаської до С.А. Таранушенка 42

РОЗВІДКИ

Коропатник М. Кубань: від української колонізації до її зросійщення. Спроба неупередженого аналізу 64

Блакитний М. Документальні матеріали до історії Чернігівського реального училища (початок XX ст.). 79

Назарова В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова XIX – початку XX століття, чий надгробки на могилах збереглися на глухівському юдейському кладовищі. 89

Лук'янець К. Агітаційно-пропагандистська аркушева література Директорії УНР (листопад 1918 р. – січень 1919 р.) . . 97

Студьонова Л. Доля людини в одній архівній справі як дзеркало політики колективізації в українському селі 106

Салтан Н., Салтан О. «Історія Русі-України має відношення до московської не більше, ніж історія Англії до історії США». Проекти програм з рідної історії для народних шкіл Харкова на 1942–1943 навчальний рік 115

Онищук К. Корюківська трагедія: як вижили живі? 132

Нестеренко Л. «<...> Я не желала жить в Советском Союзе, я желала жить в Германии и для этого предпринимала меры бежать в Германию <...>». Сторінки життя Юти Густавівни Кельм (Лідії Іванівни Кельман) 137

ГЕНЕАЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Герасько М. Рід Кочубеїв у генеалогічних дослідженнях. 150

МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 380-й РІЧНИЦІ ГЕТЬМАНА І.С.МАЗЕПИ

Петrenchенко І. У центрі уваги – непересічна особа лідера Гетьманщини 169

Іван Мазепа. Міркування про Україну та наболіле (Підготував та переклав із староукраїнської мови **С. Павленко**). 173

Подоляко Л., Луценко Р. Події Північної війни 1700–1721 рр. на території Коропщини у науковій та екскурсійній роботі Мезинського національного природного парку 177

Травкіна О. Гетьман Іван Мазепа та заснування Чернігівського колегіуму 181

Руденко В., Новик Т. Чернігівський Троїцький Іллінський монастир доби Гетьманщини за результатами археологічних досліджень 185

Гейда О. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи 188

Ситий Ю. Садиба гетьмана І. Мазепи на Гончарівці у Батурині . 196

о. Мицик Ю. Три невідомі універсали гетьмана Івана Мазепи 200

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Шуміло С. Подлевський С. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII століть. Монографія. Чернівці: SCRIPTORIUM, 2018. 276 с., іл. 204

Половець В. Силка О.З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя). Черкаси, 2016. 574 с. 205

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23837 – 13677Р від 03.04. 2019

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14013, Чернігівська обл., м. Чернігів,
вул.Гетьмана Полуботка, 53.

Телефон для довідок: 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)+929.5

Станіслав Келембет

КНЯЗІ ГЛИНСЬКІ: ПОХОДЖЕННЯ РОДУ, ГЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, ВОЛОДІННЯ В СІВЕРСЬКІЙ ЗЕМЛІ

У статті розглядається питання про походження князів Глинських та їхні володіння на межі XIV – XV ст. Можна вважати встановленим, що вони були нащадками знаменитого еміра (беклярбека) Мамая, який, у свою чергу, належав до монгольського роду князів Киятів – найближчих родичів правлячої династії Чингізидів. Глинське князівство займало величезну, але малонаселену територію в басейні середньої і нижньої течії р. Ворскли, Псла і Сули. Близько 1400 р. великий князь Вітовт надав Глинським деякі володіння на Сіверщині, центром яких було містечко Хоробор на місці сучасного смт Макошине Чернігівської обл. До числа перших Глинських або їхніх найближчих родичів, скоріше за все, належав і князь Урустай Менський, згаданий у 1408 р.

Ключові слова: князі Глинські, Мамай, Кияти, Глинське князівство, великий князь Вітовт, Хоробор, Мена.

Серед князівських родів, що перебували на службі у володарів Великого князівства Литовського (ВКЛ), найменш численною була група татарського походження. Ю. Вольф до категорії «справжніх» князів, «прибульців від Татарів», зарахував усього три роди: Бердябковичів, Глинських і Єголдайовичів (помилково Інгілдеевих). Крім того, у спеціальній частині про князів, «котрі того титулу вживали в іншому значенні», знаменитий генеалогіст виокремив групу татарських князів-мусульман, які ще з часів Вітовта селилися у властивій Литві, несли військову службу на спеціальних умовах, а за розмірами своїх володінь нічим не відрізнялися від рядової шляхти. Щоправда, у джерелах такі починають згадуватися лише у 1480-х рр.¹. Князі Бердябковичі прийняли православ'я та були осаджені в Смоленській землі. Вони кілька разів згадуються протягом 1480 – 1490-х рр., за своїм статусом нічим, окрім титулу, не відрізняючись від рядових смоленських бояр². До названих у Вольфа князів слід додати ще Долголдата Долголдатовича, який 25 березня 1427 р. подарував землю київському Миколаївському Пустинському монастирю. Володіння князя Долголдата були, очевидно, не досить значними; тим не менш, в інтитуляції свого акта він вживає «суверенну» формулу «Милістю Божою», право на яку мали лише монархи та правлячі князі³. Але на підставі однієї єдиної згадки говорити про *рід* князів Долголдатовичів усе-таки не варто.

1 Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. V, XXIV, 635-646.

2 Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 2.

3 «Се яз кн(я)зь Долгодаты Долгодатович. м(и)л(о)стью Б(о)жьєю што есми выслужил оу Б(о)га. и оу великого кн(я)зя Витовта г(о)с(по)д(а)ря своего. даю от своео выслуги вѣрное по своеи д(у)ши. и съ своею кн(я)гинею. с(вя)т(о)му Николе Пустыньскому Ионину манастирю тую зємлю на имя Толстолѣскаго Конона (...)» (Розов В. Українські грамоти. К., 1928. Т. I. XIV в. і перша половина XV в. С. 107-108, № 58: оригінальний запис у рукописному Євангелії Київського Миколаївського монастиря 1411 р.).

Таким чином, значними князівськими родами татарського походження у ВКЛ XV ст. були, по суті, лише Глинські (до них же, як побачимо далі, є вагомі підстави віднести й князя Урустая Менського 1408 р.) та Єголдайовичі⁴. Ці два роди володіли величезними територіями на південно-східній окраїні ВКЛ, прилеглими до татарського «дикого поля»; але протягом XV ст. вказані землі й самі перетворилися на майже безлюдну пустелю. Питання про Єголдайовичів (Яголдайовичів) уже достатньо висвітлене в історіографії⁵: їхнім родоначальником був князь Єголдай-Дмитро Сарайович, який перейшов на литовську службу десь у 1430-х рр.⁶, отримавши у володіння т. зв. «Яголдайову тьму» – Мужеч, Милолюбль і Оскол у південно-східній Сіверщині (південь сучасної Курської та Білгородська області РФ)⁷. Натомість, рання історія князів Глинських (до кінця XV ст.) досліджена явно недостатньо. Крім загального огляду Ю. Вольфа (фактично – лише неповної реєстрації звісток джерел)⁸, можна вказати хіба що на статті С. Кричинського⁹ та О. Шеннікова (остання – скоріше публіцистичного характеру)¹⁰.

Дана робота присвячена дослідженню таких основних питань: 1) походження Глинських; 2) визначення території Глинського князівства (у домонгольський період – південь Переяславської землі); 3) локалізація Хороборського і Менського «князівств» у Сіверщині, отриманих Глинськими близько 1400 р.

4 Не згадуємо тут про т. зв. «князів Половців зі Сквир Рожиновських». По-перше, вони нібито були нащадками не татарських князів (беків), а половецького хана Тугорхана (кінець XI ст.). А по-друге, таких князів у реальності просто не існувало. Це лише історіографічний міф, який є темою окремої роботи.

5 Kuczyński S. M. Jahołdaj i Jahołdajewicze siewierscy // Miesięcznik Heraldyczny. 1934. Nr 3. S. 33-35; Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936. S. 78-80, 184-185, 251, 376; Kuczyński S. M. Jahołdaj i Jahołdajewicze, lenni książęta tatarscy Litwy // Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. Warszawa, 1965. S. 221-226; Русина О. До історії Київської землі у XIV – XV ст.: Яголдай, Яголдайовичі, Яголдайова «тьма» // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005. С. 100-113 (перша публікація: Русина Е. В. Яголдай, Яголдаевичи, Яголдаева «тьма» // Славяне и их соседи. М., 2001. Вып. 10. С. 144-152); Беспалов Р. А. Хан Улу-Мухаммед и государства Восточной Европы: от Белева до Казани (1437–1445 гг.) // Золотоордынская цивилизация. Казань, 2012. Вып. 5. С. 58.

6 Він записаний, серед осіб 1-ї половини XV ст., у пом'янику князів Чернігівських за Введенсько-Печерською редакцією; щоправда, там наявна неправильна розбивка на слова і помилкова літера: «Кн(я)ся его Адая, имене(м) Димитрия Єсараевича» (Поменник Введенської церкви в Близьких печерах Києво-Печерської лаври / Упорядкування та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. К., 2007. Спецвипуск 7. С. 19). На правильну ідентифікацію Єголдай-Дмитра вказав Р. Беспалов. Він же зазначив, що наведене у пом'янику по батькові князя, між іншим, спростовує версію О. Русиної (точніше, С. Кричинського), нібито Єголдай Сараєвич жив ще у XIV ст., а у середині XV ст. – його гаданий онук і тезка. Брат Єголдай, князь Усейн Сараєв(ич), ще у 1437 р. служив хану Улук-Мухаммеду, а сам Єголдай уперше згадується на литовській службі у 1440/1443 р. (Беспалов Р. А. Хан Улу-Мухаммед... С. 58).

7 Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005. С. 107. Навряд чи можна погодитись з версією деяких дослідників (Ф. Петруня, Н. Яковенко, Р. Беспалова), нібито Єголдай володів своїм князівством ще до переходу на литовську службу, і лише після цього воно увійшло до складу ВКЛ. Адже «Oskol, Milolubl, Muszecz cum multis districtibus» фіксує у складі ВКЛ «Список міст Швитригайла», складений восени 1432 р. (Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2014. № 4. С. 121) – скоріш за все, ще до того, як Яголдай став литовським васалом.

8 Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 77–81, 86–87.

9 Kryczyński S. Początki rodu książąt Glińskich // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej St. Zakrzewskiego. Lwów, 1934. S. 399-410. Ця стаття для нас недоступна; втім, за словами С. М. Кучинського, вона «оперта виключно на дослідження попередників не вносить, на жаль, речей нових» (Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. S. 195, przerw. 556; див також у цій книзі s. 90–91).

10 Шенников А. А. Княжество потомков Мамаея / Депонировано в ИНИОН. 7380. Ленинград, 1981. С. 20–22 (<http://www.zarusskiy.org/history/2008/06/29/mamay/>).

У 1508 р. найвпливовіші представники роду Глинських, а саме князь Михайло Львович з братами, після невдалої спроби державного перевороту у ВКЛ виїхали на службу до Московської держави. Оскільки у Москві приділялася велика увага генеалогії аристократичних родів, саме там і було складено перший письмовий родовід Глинських – джерело, що містить унікальні відомості про їхнє походження та ранню історію. Цей родовід під заголовком «Подлинный родословъ Глинскихъ Князей»¹¹ зберігся в складі редакції родовідних книг 2-ї половини XVI ст.; але, за переконливою думкою М. Є. Бичкової, він був укладений значно раніше – у 1-й половині 1520-х рр., незадовго до одруження великого князя Василя Івановича на княжні Олені Василівні Глинській (січень 1526 р.)¹². Суттєво пізніше, у 1550 – 1560-х рр., з'явився «поколінний розпис» Глинських, відомий у двох видах – повному й скороченому¹³. Скорочений містить лише коротку легенду (одне речення) про походження Глинських¹⁴, як і повний у першому ізводі редакції родовідних книг 2-ї половини XVI ст.¹⁵. У другому ізводі вказаної редакції – тому самому, наприкінці якого вміщено ще й «Подлинный родословъ», – під впливом останнього легенда була суттєво розширена, причому редактор припустився деяких суттєвих помилок (щодо імен чоловіка й батька княжни Анастасії Острозької)¹⁶.

Розпочинається «Подлинный родословъ Глинскихъ Князей» з генеалогії князів Киятів, починаючи від легендарних часів і до знаменитого темника Мамає, названого тут «царем» (ханом). Розуміння цього тексту навіть для істориків-сходознавців становить великі труднощі. «Варто зазначити, що оповідь про родоначальників князівської сім'ї викладено досить кривомовно (косноязычно) і місцями складно для розуміння. Іноді складається враження, що перед нами – підрядковий переклад з іншої мови, при цьому не відредагований, а відразу внесений до білової (остаточної) редакції. Етнічна приналежність Мамає дозволяє здогадуватися, що гаданий «протограф» первісно був складений (чи продиктований) на мові тюркі». Тим не менше, В. В. Трепавлов, порівнявши цей текст з фактами, що нам відомі з інших джерел про князів (беків) монгольського, згодом кипчакізованого племені (еля) киятів, знаходить між ними деякі реалістичні паралелі – що, правда, дуже загального характеру. Але укладач тексту цілком безпідставно вигадав, нібито кият Мамає, номінально лише беклербек (дослівно з тюркського – «князь князів») на службі у кількох ординських ханів, та його найближчі предки самі були «царського роду» – тобто нащадками Чингізхана¹⁷.

Про найближчих нащадків Мамає «Подлинный родословъ» повідомляє наступне. «А у Мамає Царя сынъ Мансуръ-Киятъ, а у Мансуръ-Кията Князя дѣти два сына: Князь Алекса, а другой Скидырь Князь. И послѣ Донскаго побоища (Куликовської битви 1380 р. – С. К.) Мамаєвъ сынъ Мансуръ-Киятъ зарубилъ три городы Глинескъ, да Полдову, да Глеченицу; дѣти же Мансуръ-кياتовы: меньшей сынъ Скидеръ Князь, поймавъ стадо коней и верблюдовъ, и попочевалъ къ Перекопи, а большой сынъ его Алекса Князь, а остался на тѣхъ градѣхъ прежереченныхъ городѣхъ. И по Божію изволенію похотѣ Алекса Князь креститися, и прислалъ къ Києву, и митрополитъ Кіевской крестилъ его въ крестыанскую вѣру, и далъ ему во святомъ крещеніи имя Князь Александръ; а у Александра сынъ Князь Иванъ, съ отцемъ же крестился. И въ

11 Родословная книга по трем спискам, с предисловием и азбучным указателем // *Временник Императорского Московского Общества истории и древностей российских*. Москва, 1851. Кн. X. С. 195-197.

12 *Бичкова М. Е.* Родословие Глинских из Румянцевского собрания // *Бичкова М. Е.* Русско-литовская знать XV – XVII вв. Источниковедение. Генеалогия. Геральдика. Москва, 2012. С. 278–279 (вперше стаття опублікована у 1977 р.).

13 Там само. С. 273–278.

14 Родословная книга... С. 84–85.

15 *Бичкова М. Е.* Родословие Глинских... С. 274–275.

16 Родословная книга... С. 157-158; *Бичкова М. Е.* Родословие Глинских... С. 274-275.

17 *Трепавлов В. В.* Предки «Мамає-царя». Киятские беки в «Подлинном родослове Глинских князей» // *Мамає. Опыт историографической антологии*. Казань, 2010. С. 137–166 (вперше стаття опублікована у 2007 р.).

тѣ времена случися приѣхати къ Кіеву Великому Князю Витовту Литовскому; и посла ко Князю Александру Мансурь-Кіатовичу, и сыну его ко Князю Ивану, что[бы – С. К.] ему похотѣ служить; и Князь Иванъ и съ отцемъ своимъ Александромъ сотворили хотѣние Великаго Князя Витовта, и приѣхали къ нему съ своими предреченными тремя городами. И Князь Великій Витовтъ приня ихъ честно не яко слугъ, но яко единыхъ отъ сродникъ своихъ, и далъ имъ на приказъ вотчины волости: Станку, Хорозовъ, Серековъ, Гладковича; и далъ Витовтъ за Князя Ивана Александровича, княжъ Данилову дщерь Остроженскаго, Княжну Настасью. И у Князя Ивана дѣти: Князь Борисъ, да Федоръ, да Семень (...).

«(...) и при Витовтѣ, еще послѣ приѣзда къ нему Князя Александра и сына его Князя Ивана къ Витовту, довольну времени мимошедшу, и бысть бой Великому Князю Витовту Литовскому на полѣ съ Царемъ съ Темиръ-Кутлуемъ на рѣкѣ на Ворослѣ (битва на Ворсклѣ 1399 р. – С. К.); и повелѣ Витовтъ Князю Ивану Александровичу Мансуркіатову внуку съ его людьми быти во своемъ полку; и толды Божіимъ попущеніемъ за умноженіе грѣховъ Православныхъ Крестьянъ приде преодоленіе Царево Темиръ-Кутлуя над Великимъ Княземъ Витовтомъ, и побилъ Темиръ-Кутлуй Царь Витовтова войска вельми много. Князь же Великій Витовтъ видѣ веліе побѣженіе своихъ людей отъ Царя Темиръ-Кутлуя, и побѣже а съ нимъ Князь Иванъ Мансуркіатовъ внукъ съ своими людьми, и заблудиша. Князь же Великій Витовтъ учалъ говорить Князю Ивану: только выведутъ меня твои вожи къ моею Украйне, къ которымъ моимъ городамъ или къ волостемъ; и я тѣми городами и волостями тебя пожалую. И княжъ Ивановы вожи привели Великаго Князя Витовта къ Литовской Украйнѣ къ городу его къ Хороблю, да къ волостемъ: къ Макошину, да къ Сахочеву, да къ Верху, да къ Коболонью; Князь же Великій Витовтъ тотъ городъ Хоробль и волости тѣ далъ въ вотчину Князю Ивану Александровичу Мансуркіатову внуку, а Мамаеву Цареву правнуку»¹⁸.

Інформація «Подлинного родослова» про походження Глинських від Мамаєв підтверджується і деякими іншими фактами. Князь Іван Львович Глинський, який діяв наприкінці XV – початку XVI ст., носив характерне прізвище Мамай¹⁹. У регестах Литовської метрики воно зафіксоване у 1486 – 1488 рр., причому вказане навіть без хрестильного імені Івана («Князю Мамаю») ²⁰!

Про те, що Глинські, принаймні, на межі XV – XVI ст. (а, напевне, і раніше), вважали себе нащадками татарської аристократії, опосередковано свідчить і їхня геральдика. Зокрема, знаки, зображені на печатці князя Василя Львовича початку XVI ст., а також пізнішому гербі Глинських, у своїй основі мають очевидну паралель з тамгою ординських ханів 2-ї половини XV ст. (т. зв. «тарак-тамга», що до сьогодні є національним символом кримських татар). Див. на рисунках нижче: 1) печатний знак князя Василя Львовича Глинського, початок XVI ст.²¹; 2) знак на гербі Глинських, середина XVII ст.²²; 3-4) приклад тамги на татарських монетах кінця XV ст. – Мен-глі-Гірея, хана Кримської орди (використовувалася ще його батьком Хаджі-Гіреєм) і Муртази, хана Великої (Заволзької) орди²³.

18 Родословная книга... С. 195-196.

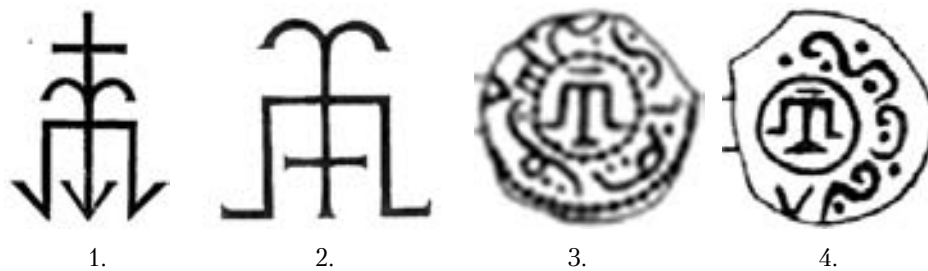
19 Бычкова М. Е. Родословие Глинских... С. 290 («Память» 1532/1534 р.); Родословная книга... С. 158 (в опублікованому списку «Подлинного родослова» – помилково «малой», с. 196).

20 Lietuvos Metrika. Vilnius, 2004. Knyga Nr. 4 (1479 – 1491). P. 61, nr 16.4 (1488 р.), р. 32, nr 1.3 (1486 р., тут явна описка: «Князю Мамаю»). Разом з князем Мамаєм тут згадані його брати Василь і Федір – ті самі, які в «поколінному розписі» названі братами князя Івана Мамаєв Львовича.

21 Piekosiński F. Heraldyka polska wieków rednich. Kraków, 1899. S. 343-344, tabl. XII, fig. 717. Про ідентифікацію власника печатки див.: Однорозженко О. Геральдика членів господарської ради великого князя Свидригайла Ольгердовича // Студії і матеріали з історії Волині. 2012. Кременець, 2012. С. 164.

22 Wijuk Kojatowicz W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium. Kraków, 1897. S. 70.

23 Казаров А. А., Студицкий Я. В., Рева Р. Ю. Монеты хана Муртазы, сына Ахмада (80 – 90-е годы XV в.) // От Онона к Темзе. Чингисиды и их западные соседи. К 70-летию Марка

Головна фігура зі знаку князя Василя Глинського («перевернутий тризуб») відрізняється від ханської тамги лише тим, що горизонтальні елементи в основі трьох «щогл» тут загнуті догори на 45°; однак принципово іншим є «навершя» тамги, яке у знаку князя Василя містить два «паростки» та християнський символ – хрест. На гербі Глинських бокові «щогли» є цілком такими ж, як на ханській тамзі, а горизонтальна основа середньої – піднята догори, прийнявши форму хреста; «навершя» також у вигляді двох «паростків». Кримські монети XV ст. були надто добре відомі у ВКЛ, аби можна було припустити, що графіка ханської тамги і знаку/знаків Глинських є настільки подібною чисто випадково. Звичайно, Глинські ніяк не могли претендувати на пряме походження від ханів-Джучідів. Але той із них, хто вперше почав використовувати тамговидний знак (причому, невідомо, в якій саме формі), дуже вірогідно, хотів цим символічно підкреслити своє походження з вищої татарської аристократії.

Однак особливе значення для нашого питання має інше джерело – лист хана Заволзької (Великої) орди Ших-Ахмата, висланий у 1502 р. до князів Івана (Мамає), Василя й Михайла Львовичів Глинських. Останній із «царів заволзьких» звертався до Глинських наступним чином: «Кият князя Мамаєвы есте правыи дети, тамъ есте подле брата моего, а тут есте подле мене у моемъ царстве и справа, и злева. Вланы князи чотыры, корачы болиши киятовъ князеи и брати вашео слугъ, у мене нету те болшыхъ и лепшыхъ»²⁴. Видавці Литовської метрики, в якій сучасна пунктуація була відсутня, на наш погляд, не зовсім правильно розставили розділові знаки. Ми пропонуємо таке читання: «Кият князя Мамаєвы есте правыи (правдиві. – **С. К.**) дети, тамъ есте подле брата моего (короля Олександра. – **С. К.**), а тут есте подле мене у моемъ царстве и справа, и злева, вланы князи чотыры корачы. Болиши Киятовъ князеи и брати вашео, слугъ у мене нету те болшыхъ и лепшыхъ». Тобто, сам ординський хан визнавав, що Глинські є справжніми нащадками князя Мамає з роду Киятів, і свідчив, що їхні найближчі родичі («брати вашео»), князі Кияти, у Заволзькій Орді займають посади чотирьох корачів – вищих сановників хана (тюркський аналог арабських візирів), – будучи його найкращими слугами. Така авторитетна «атестація» багато чого варта.

Разом з тим, прийнявши версію походження Глинських від Мамає, свідчення «Подлинного родослова» про перших представників роду, Мансур-Кията Мамайовича та Олексу-Олександра Мансур-Киятовича, слід визнати не зовсім достовірним. Адже вказаних осіб, якщо вони були сином і онуком Мамає, хронологічно навряд чи можливо «вставити» між Мамаєм і князем Іваном Глинським – першим представником роду, інформація про якого, наведена у «Подлинном родослове», знаходить підтвердження в інших джерелах. Князем Глинським, за ретроспективними даними XVI ст., дійсно належали володіння, надані їхнім предкам Вітовтом: «въ Стайкохъ подь Киевомъ»²⁵ (суч. с. Стайки на Дніпрі Кагарлицького р-ну Київської обл.), Гладковичі

Григорьевича Крамаровского. Москва, 2013. С. 372 (№ 2), 371 (№ 13).

24 Lietuvos Metrika. Vilnius, 2012. Knyga Nr. 5 (1427 – 1506). P. 295, nr 488.

25 Архив Юго-Западной России. К., 1859. Ч. I. Т. I. С. 108 (тестament князя Богуша Корещького 1576 р.: «спадокъ по зошломъ князю Богдане Путивльскомъ» – Глинському-Путивльському). В родоводах перші Глинські отримують від Вітовта «Стайну», «Станку» (Родословная книга... С. 158, 196) – в обох варіантах помилковою є літера «н», відповідно замість «к» та «и».

у Овруцькому повіті²⁶ та Хоробор у Чернігівському²⁷. Тестем князя Івана Глинського «Подлинний родослов» зве князя Данила «Остроженского», тобто Острозького²⁸. Мова йде про цілком історичного князя Данила Острозького, згаданого в акті 1366 р.; його син, князь Федір Данилович Острозький (отже, швагер і приблизний ровесник князя Івана Глинського), згадується протягом 1386 – 1403 рр.²⁹

Нарешті, у пом'янику князів Чернігівських записано й самого «Ино(к): Кн(з): Ивана Гли(н)ского», очевидно, як одного з князів, що мав володіння в межах давньої Чернігівської землі (Хоробор)³⁰. Причому, він поминається «в оточенні» князів 2-ї половини XIV – 1-ї половини XV ст.³¹; а отже, мова не може йти про його онука, князя Івана Борисовича, намісника Чернігівського наприкінці XV ст. У грамоті великого князя Швитригайла, виданій у Києві 9 жовтня 1437 р., першим серед свідків названий «dux videlicet (князь, а саме) Ywo[n] Hlynzeski»³². Оскільки ця грамота збереглася лише у латинському перекладі, котрий до того ж не раз переписувався, то не виключено, що в її оригіналі згадувався князь Борис Іванович Глинський – свідок деяких актів Швитригайла 1430-х рр., а «Ywo» – це лише «вирваний» фрагмент із по батькові «Іванович». Однак, якщо в оригіналі грамоти дійсно був вказаний князь Іван Глинський, то мова могла йти лише про батька Бориса, а не його сина (майбутнього намісника Чернігівського), оскільки сам Борис Глинський одружився ніяк не раніше 1432 р.³³. Як би там не було, князя Івана Глинського слід визнати цілком реальною особою, діяльність якої припадала десь на кінець XIV – першу половину XV ст.

Тепер варто нагадати деякі дані про беклербека Мамаю. За свідченням не лише «Подлинного родослова», а й кількох східних джерел, Мамай належав до роду князів племені кият. Із цього монгольського племені походив і сам Чингізхан; утім, за даними

26 Lietuvos Metrika. Vilnius, 1995. Knyga Nr. 8 (1499 – 1514). P. 252, nr 307 (акт від 10 квітня 1508 р., покійний князь Василь Дашкович – Глинський, двоюрідний брат Львовичів), р. 316, nr 424 (акт від 26 лютого 1509 р.). Згаданий перед Гладковичами у «Подлинном родослове» Сереків – це явно «селище Серяков», яке князь Семен Олександрович Київський у 1465 р. надав «слуге своєму князю Ю(ри)ю Борисовичу», а останній пізніше, як «выслугу свою», продав пану Івану Ігнатовичу Ельцю. Мова йде про Сірякове городище біля с. Хотова, під Києвом (*Грушевський М.* Кілька київських документів XV – XVI в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1896. Т. XI. С. 5, 17). Князь Юрій Борисович – це, можливо, князь Григорій Борисович Глинський, який наприкінці XV – початку XVI ст. був намісником Овруцьким. Якщо це дійсно так, то Серяков міг бути його давньою «отчиною», яка до 1465 р. з якихось причин була втрачена Глинськими.

27 *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 208, 210 («Хоробор село у верху Дисны, держал Глинский»). У цій «Пам'яті» 1527 р. описуються межі Чернігівського повіту станом на кінець XV ст.

28 У одній з редакцій «покоління розпису» Глинських, автор якої використовував «Подлинний родослов», прізвище князя вказано правильно, «Острожского», але ім'я Данила замінене на Володимира. Тут же, внаслідок невдалого скорочення тексту «Подлинного родослова», чоловіком княжни Анастасії Острозької названий ще князь Олекса-Олександр Глинський, батько Івана (Родословная книга... С. 158; *Бычкова М. Е.* Родословие Глинских... С. 275).

29 *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 343-344.

30 Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. С. 18; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. Чернигов, 1902. Л. 20 (тут інок не названий); *Зотов Р. В.* О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург, 1892. С. 131.

31 Перед Іваном Глинським записані Борис Михайлович Тверський († 1395), Дмитро Друцький (згадується у 1373), Данило Романович Новосильський (межа XIV – XV ст.), Всеволод Устійський (з князів Таруських, 2-га половина XIV ст.), Іван Святославич (з князів Смоленських, згадується у 1403 – 1422); після Івана Глинського – Федір Андріанович Звенигородський (2-га половина XIV ст.), Дмитро (Корибут) († 1404/1405) та Скиригайло-Іван († 1395/1397) Ольгердовичі, Михайло Євнутийович († 1399).

32 Грамота відома у латинському перекладі з руського оригіналу, внесеному до підтверджень королів Владислава III 1443 р. і потім Жигимонта I 1525 р. Див. рукописний текст у Коронній метриці (http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0039/PL_1_4_1-039_0576.html); відомі також і інші списки цього документа (Полехов С. Наследники Витовта. М., 2015. С. 564, 577).

33 *Полехов С.* Наследники Витовта. Москва, 2015. С. 573.

Рашид-ад-діна, «незважаючи на те, що Чингіз-хан, його предки та брати належать... до племені кият, однак прозванням дітей Єсугей-бахадура, котрий був батьком Чингіз-хана, стало Кият-Бурджигін; вони – і кияти, і бурджигіни». Князі ж Кияти, вірогідніше за все, походили від Мунгеду-Кияна, дядька Чингізхана, та його сина Чаншиута. Незважаючи на близьке споріднення із засновником Монгольської імперії, Кияти посідали в ній, а потім в улусі Чингізханового сина Джучі, досить скромне становище³⁴. Їхнє піднесення при ханському дворі почалося на межі XIII – XIV ст., за царювання Тохти (1291 – 1312) і, особливо, Узбека (1313 – 1341). Один з Киятів, Тулук-Тімур, за царювання Узбека став правителем Кримського тумена. Син Тулук-Тімура, Іса, очевидно, був тотожним з Ісатаєм Киятом – намісником Узбека в Синій Орді (східна частина Улусу Джучі). Братом Ісатая (за іншими джерелами – сином Іси б. Тулук-Тімура) був Алі (Аліш/Алаш)-бек – правитель Криму в 2-й половині 1350-х рр. Сином цього Алі-бека деякі джерела й називають Мамаю³⁵.

Щодо дати народження Мамаю, дозволимо собі навести цитату з книги Р. Почекаєва. «Народився він, вірогідно, на межі 1320 – 1330-х рр. Справа в тому, що у середині 1990-х рр. на окраїнах старого Криму було виявлено поховання кінця XIV ст., що з великим ступенем вірогідності є могилою Мамаю. У ній виявлені залишки людини приблизно п'ятдесятирічного віку, що й дозволяє приблизно визначити час народження нашого героя.

При народженні юний аристократ отримав звичне для мусульманина ім'я Мухаммад (за деякими припущеннями – «Султан-Мухаммад»), до якого дещо пізніше додали прізвище «Кичиг», тобто «малий, маленький». Про причини даного прізвища (рівно як про подальшу трансформацію арабського імені Мухаммад у тюркський скорочений варіант Мамай) залишається лише здогадуватися. Цілком правдоподібним представляється припущення, що причиною такого прізвища став його малий зріст. Такий висновок також дозволяє зробити вивчення захоронення Мамаю: зріст людини, що в ньому покоїться, не перевищує 150 см»³⁶. На вищу в Улусі Джучі державну посаду, беклярі-бека («князя князів», великого князя), Мамай був призначений ханом Бердібеком у 1359 р. Приблизно тоді ж киятський князь поріднився з правлячою династією Джучідів, одружившись на Тулунбек-ханум – сестрі Бердібека, дочці покійного хана Джанібєка³⁷.

Таким чином, якщо Мамай народився близько 1330 р. й одружився в 1359 р., то очевидним є висновок: князь Іван Глинський (кінець XIV – перша половина XV ст.) міг бути його сином, максимум онуком, але аж ніяк не *правнуком*, як вказано у «Подлинном родослове». Звідси випливають два можливі варіанти походження Глинських. 1) Перші Глинські, князі Мансур-Кият і його син Олекса-Олександр, були реальними особами, але не прямими нащадками Мамаю, а його родичами з клану Киятів. 2) Вказані князі, принаймні, один з них, є вигадкою автора «Подлинного родослова», а перший історичний князь Іван Глинський був онуком (чи може навіть сином) Мамаю. Особисто ми схилиємося до другого варіанту, оскільки «Подлинный родослов» у кожному випадку не може розглядатися як цілком достовірне джерело. Зокрема, літературними вигадками в ньому, скоріше за все, слід визнати: хрещення Глинських у Києві самим «митрополитом Київським» (фактичною столицею Руської митрополії наприкінці XIV ст. вже давно була Москва); роль великого князя Вітовта, який нібито особисто запросив Глинських на свою службу, прийнявши їх «не яко слугъ, но яко единыхъ отъ сродникъ своихъ»; легендарні обставини, за яких князь

34 Трепавлов В. В. Предки «Мамаю-царя». С. 139-141; Почекаев Р. Ю. Мамай. История «антигероя» в истории. Санкт-Петербург, 2010. С. 16–21.

35 Почекаев Р. Ю. Мамай. С. 21–29. Тут наведено й інші, малопереконливі версії походження Мамаю.

36 Почекаев Р. Ю. Мамай. С. 30.

37 Почекаев Р. Ю. Мамай. С. 35. Автор, слідом за давніми східними істориками, зве дружину Мамаю дочкою Бердібека, хоча й зазначає, що деякі дослідники вважають її дочкою Джанібєка, сестрою Бердібека (с. 207, прим. 93). Але сам же вказує, що Бердібек загинув (1359 р.) у віці всього близько 30 років (там само, с. 37). Та головне, у двох авторитетних джерелах дружина Мамаю чітко названа дочкою Джанібєка і сестрою Бердібека (Миргаліев И. М. «Черный человек» Мамай // Мамай. Опыт историографической антологии. Казань, 2010. С. 188, 191).

Іван Глинський отримав Хоробор з волостями – нібито в подяку за те, що врятував Вітовта після розгрому на Ворсклі.

З іншого боку, доволі важко уявити, щоб у 2-й половині XV ст. князь Іван Львович Глинський «просто так» прийняв прізвисько (фактично друге ім'я) Мамай, не будучи прямим нащадком знаменитого беклярі-бека. І головне – щоб сам хан Ших-Ахмат у 1502 р. голосливо писав Глинським, що вони «Кият князя Мамаєвы есте правыи дети».

Можна обережно припустити, що автор «Подлинного родослова» мав у своєму розпорядженні грамоту (грамоти) Вітовта князю Івану Олександровичу, звідки й запозичив назви маєтків, наданих Глинському. А з по батькові князя (воно в тогочасних актах вказувалося обов'язково) Олександрович був «виведений» нетиповий для ординців-мусульман «Князь Алекса»³⁸. Автор родоводу, не зорієнтувавшись у хронології 2-ї половини XIV ст., між Мамаєм, реальним предком Глинських, і «Алексою»-Олександром міг додатково «вставити» Мансур-Кията. Але не менше вірогідний варіант, що Мансур-Кият дійсно був сином Мамає, першим князем Глинським, і саме він (а не його «віртуальний» син) перейшов у православ'я з іменем Олександра.

* * *

За даними «Подлинного родослова», після Куликовської битви (1380 р.) «Мамаєвъ сынъ Мансуръ-Киятъ зарубилъ три города Глинескъ, да Полдову, да Глеченицу»; їх потім успадкував його старший син Олекса-Олександр, який із сином Іваном перейшов на службу до Вітовта «съ своими предреченными тремя городами». У різних редакціях «поколінного розпису» Глинських зустрічаємо варіанти: «Глинескъ да Глинница да Полтава»; «Глинскъ да Глиннеца да Полтева»; «Глинеск да Глинеца, да Подова»³⁹. Очевидно, у первісному тексті мова йшла про «Глинескъ, да Полтаву, да Глинницу (Глиннецу)», а варіант «Глеченицу» слід визнати помилкою, зробленою на одному з етапів переписки «Подлинного родослова». Вказані «города» без особливих зусиль ототожнюються з сучасними с. Глинське (Глинськ) на р. Ворсклі (Зінківський р-н Полтавської обл.), м. Полтава і с. Глинськ на р. Сулі (Роменський р-н Сумської обл.). Усі вони існували ще в домонгольський період, про що свідчать городища – залишки фортифікаційних укріплень XI – XIII ст.⁴⁰.

Відомості писемних джерел про «столицю» Глинського князівства м. Глинськ, що відносяться до часів його реального функціонування у XV ст., його точного місця розташування (на Ворсклі чи на Сулі) не повідомляють. Власне кажучи, таких згадок ми маємо всього дві. 1) Ярлик хана Кримського Менглі-Гірея, виданий у 1507 р. королю Жигимонту на руські землі ВКЛ. Цей документ у своїй основі повторює аналогічні ярлики, що їх попередні ординські хани видавали тодішнім володарям ВКЛ, починаючи від часів Вітовта. У вказаній «стабільній» частині, яку впевнено можна віднести до першої третини XV ст., зазначається: «Ино почонъши от Киева и Днепромъ и до устья, и Снепородъ и Глинескъ со всеми их людъми, Жолважъ, Путивль (...)»⁴¹. Давній Сніпород знаходився в нижній течії Сули, Жолваж – на верхньому Пслі⁴², Путивль – на Сеймі. 2) У відомому переліку «А се имена градом всѣм рускым далним и ближним», укладеному, за найпереконливішою версією В. А. Кучкіна, у 1448/1449 р.⁴³ (за іншими версіями – ще наприкінці XIV ст.), «Глинескъ» взагалі вказаний між Каневом (на

38 Варіанти з «поколінного розпису» Глинських – «Князь Лекса», «Князь Олекса» (Родословная книга... С. 84, 157-158). «Князь Алекса», серед відомих нам давніх татарських імен, знаходить деяку подібність в особі казанського «Альяхши князя», згаданого у 1491 р. (Сборник Императорского Русского исторического общества. Санкт-Петербург., 1884. Т. 41. С. 116).

39 Родословная книга... С. 84, 158; *Бычкова М. Е.* Родословие Глинских... С. 274–275.

40 *Куза А. В.* Древнерусские городища X – XIII вв. Свод археологических памятников. Москва, 1996. С. 188, 194-195, № 1105, 1154, 1156.

41 *Lietuvos Metrika.* Vilnius, 1995. Knyga Nr. 8 (1499 – 1514). P. 83, nr 47.

42 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва-Ленинград, 1950. С. 475-476; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 131, 217.

43 *Кучкин В. А.* Датировка списка «А се имена градом всѣм рускым далним и ближним» // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2015. № 3. С. 70–72.

Дніпрі) й Переяславом Руським (на Трубежі). У той же час, «на Сулѣ» у згаданому джерелі вміщено аж 13 поселень, тоді як «на Ворсклѣ» – один-єдиний Хотмишль⁴⁴.

В історіографії єдиної думки щодо того, який саме Глинськ був головним центром давнього Глинського князівства, також не існує. Наприклад, Ю. Вольф⁴⁵ та М. Грушевський⁴⁶ вважали, що таким був Глинськ на Ворсклі; С. Кучинський – Глинськ над Сулою⁴⁷. О. Русина також ототожнює Глинськ з с. Глинка (так!) Роменського р-ну Сумської обл. (на Сулі), а Глинське у Полтавській обл. (на Ворсклі) – з давньою Глинницею⁴⁸.

Безцінним джерелом, яке дозволяє реконструювати територію Глинського князівства XV ст., є грамота про поділ володінь між князями Богданом і Григорієм Федоровичами Глинськими. Вони були молодшими племінниками князя Бориса (згадується в 1433 – 1453 рр.), старшого сина князя Івана Глинського. Це доволі промовисто свідчить, що родові володіння Глинських уже на середину XV ст. сильно запустили, а тому не становили собою значної цінності порівняно з «вислугами» в інших повітах ВКЛ. Але розміри цієї родової «вотчини» просто вражають.

Згаданий документ був наданий московським послам Проскурою, писарем Київським, під час переговорів про розмежування кордону між Річчю Посполитою й Московською державою в 1638 р. Тому грамота Глинських, на жаль, відома не в повному тексті, а лише за переказом її змісту, внесеним до московської дипломатичної документації. За свідченням польської сторони, давність документа становила «уже болши 140 лѣтъ», тобто складений він був до 1498 р.; це цілком відповідає біографічним даним, які ми маємо про князя Богдана Глинського⁴⁹.

Отже, Проскура «указывалъ грамоту дѣловую, какъ князи Глинскіе Богданъ и Григорей Федоровичи, братья, дѣлили межъ собою вотчину свою Глинскъ, Бѣлскъ, Ворсклѣ и иные Сѣверные вотчины свои въ Кіевскомъ княженьѣ: Богдану болшому досталося Сѣверъ-Сулская, и рѣка Сула съ верху до устья, и на иныхъ мѣстѣхъ и иные помѣстья; а Григорью меншому досталося Сѣверъ-Глинщина, и въ Ворсклѣ, и Мерла рѣчка съ верху до устья, а на рѣчкѣ Удой Сѣверъ и городище Полствинъ, и рѣчка Куренка и иные помѣстья розные в иныхъ мѣстѣхъ, чему уже болши 140 лѣтъ». Деякий інтерес для нас представляють згадки про ще два пізніших акти. «Листъ судебный или закладной князя Юрья Глинскаго сестры Огрофены Байбузины на Ворсклѣ и Глинщину, писан в Черкасѣхъ, лѣта 1537, мѣсяца Мая въ 12 день, индикта 10 (...) и записка на имѣнне Глинщина и Ворсклѣ и иныхъ вотчинъ отъ княжны Огрофены Васильевны Глинской, землянки Черкаской, зятю ея Михайлу Ивановичю Грибунову подъ дачею лѣта 1550, Ноября 12 дня, индикта 8»⁵⁰.

Акт князів Глинських, як зазначав ще М. Грушевський, досить ясно свідчить про те, що Глинськ і «Сѣверъ-Глинщина», яку отримав князь Григорій, розташовувалися на Ворсклі, а не на Сулі – оскільки «Сѣверъ-Сулская, и рѣка Сула съ верху до устья» дісталися князю Богдану. У описі Черкаського замку 1552 р. вказано, що «Михайло Грабуновичъ маєть по жоне жъ, княжѣне Домонтовне (...) селищю и городище за Днепромъ у Сивере на рецѣ Ворскле, на имя Глинско»⁵¹. Напевне, тестем Михайла

44 Новгородская первая летопись... С. 475-476. Зважаючи на таке «місце» Глинська у списку, відразу після Канева на Дніпрі, Ф. Петрунь не виключав навіть, що мова могла йти про суч. Золотоношу (Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну) // Східний світ. 1928. № 2. С. 180-181). Підставою для такого припущення послуговував акт 1576 р., де серед володінь покійного князя Богдана Путивльського-Глинського фігурує «Золотоной, которую зовутъ Глинщина» (Архив Юго-Западной России. Київ, 1859. Ч. I. Т. I. С. 108). Однак у даному випадку «Глинщина» (не Глинськ) виступає як друга назва поселення – очевидно, утворена від прізвища його власників, князів Глинських-Путивльських.

45 Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 77.

46 Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1993 [Київ – Львів, 1907]. Т. IV. С. 281.

47 Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936. S. 77, 91.

48 Русина О. В. Глинські // Енциклопедія історії України. Київ, 2004. Т. II. С. 116.

49 Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 87.

50 Дворцовые разряды. Санкт-Петербург, 1851. Т. II. Стб. 900.

51 Архив Юго-Западной России. Киев, 1886. Ч. VII. Т. I. – С. 90 (тут помилково надруковано «Сквере» замість «Сивере», як у рукописі, див.: Русина О. Сіверська земля... С. 46, прим. 63).

Грабуновича (Грибунова) був князь Василь Домонт, землянин черкаський, згаданий у тому ж описі безпосередньо перед своїми зятями. Тещею ж Грибуновича, тобто дружиною князя Домонта, як видно з акта 1550 р., була княжна Огрофена Глинська, від якої він і отримав «Глинско». Приблизно в 7 км на північ від Глинська, теж неподалік Ворскли, до сьогодні існує с. Більск (відоме великим городищем скіфських часів). Р. Мерла, уся течія якої належала Глинським – це ліва притока Ворскли, що впадає в неї нижче Глинська. Ще нижче на Ворсклі розташована Полтава, якою у першій третині XVI ст. володів князь Юрій Глинський, батько княжни Марини, дружини Яцка Єльця, державці Чорнобильського. Після того, як Глинський від'їхав до Москви, король Жигимонт I «Полтаву над річкою Ворсклою, як спадщину жінки його (Єльця. – **С. К.**), повернув йому»⁵². Верхня ж течія Ворскли і її притоків, зокрема містечка-волості Лосичі (Лошиці), Хотмишль, Нитяни (Ничян) і Немирська, підпорядковувалися вже Путивлю⁵³.

Скоріше за все, до складу Глинського князівства входила й територія в басейні середньої та нижньої течії р. Псел, оскільки той протікає до Дніпра між Ворсклою й Сулою. Верхня ж течія Псла (починаючи приблизно від с. Ворожба Лебединського р-ну Сумської обл.), як і Ворскли, належала до Путивля – тут знаходилися містечка-волості Городиськ, Бирин, Хотень, Жолваж і Мужеч⁵⁴.

Північну частину Глинського князівства становило Посулля – «рѣка Сула съ верху до устья». Втім, таке формулювання в акті Глинських не слід сприймати цілком категорично. Адже у верхньому Посуллі знаходилися путивльські волості Утешківська, Клепецька й Синецька⁵⁵. Містечка «на Сулѣ (...) Утѣшковъ, Синеч, Кляпечъ (...)» згадані ще в списку 1448/1449 р.⁵⁶. «Синячъ» фігурує серед путивльських містечок у ярлику Менглі-Гірея 1507 р.⁵⁷, тобто мало значитися як таке і в ярлику часів Вітовта. «Утешковъ» же однозначно згаданий серед великокняжих (путивльських) волостей у 1487 р.⁵⁸. Нарешті, у 1638 р. польські представники «на волость Роменскую показывали привиліе короля Казимера старинные давные, что то земля Королевскаго Величества належала всегда до Чернигова»⁵⁹. Зважаючи на те, що Утешківська волость охоплювала «тецію р. Терн (правого притоку Сули. – **С. К.**) з її притоками Біж («Бег») і Бобрик», а Клепецька знаходилася «при впадінні Ромна (теж справа. – **С. К.**) в Сулу»⁶⁰, слова з акта Глинських «рѣка Сула съ верху до устья» слід розуміти хіба що так: у 1490-х рр. Глинським належало *лише лівобережжя* верхньої Сули – приблизно до впадіння в неї (справа) р. Удаю.

До речі, *усі* давньоруські городища по верхній Сулі розташовані на правому березі річки. Серед них був і Глинськ, який стояв дещо нижче городища Ромнів (Клепецька волость) і вище Сенчі (Синецька волость)⁶¹. Таким чином, посульський Глинськ, якщо він узагалі належав Глинським (а в розподільчому акті 1490-х рр. жодної вказівки на це немає), міг бути хіба що їх опорним пунктом на правому березі верхньої Сули, «врізаним» поміж путивльськими волостями. Останні в XVI ст., очевидно, переходили й на лівий берег Сули (Синецька волость – аж до р. Хоролу); але таке «розширення» могло відбутися вже після того, як у 1500 р. Путивльський повіт перейшов від ВКЛ до Московської держави. Тим більше, що це були приватні володіння князя Богдана Глинського, намісника Путивльського, який у 1500 р. потрапив у полон і згодом погодився на московську службу⁶².

52 *Niesiecki K.* Herbarz Polski. Lipsk, 1839. Т. IV. S. 479; *Boniecki A.* Herbarz Polski. Warszawa, 1905. Т. VIII. S. 384 (посилання на книги Литовської метрики 8, 15, 17, 61).

53 *Lietuvos Metrika.* Vilnius, 1995. Knyga Nr. 8 (1499 – 1514). P. 83, nr 47; Новгородская первая летопись... С. 476; *Русина О.* Сіверська земля... С. 128, 132 (Немирська волость), 133–134, 217 (карта).

54 *Русина О.* Сіверська земля... С. 128, 131, 135, 217 (карта).

55 *Русина О.* Сіверська земля... С. 132, 133, 217 (карта).

56 Новгородская первая летопись... С. 475.

57 *LM.* Kn. 8. P. 83, nr 47.

58 *Lietuvos Metrika.* Vilnius, 2004. Knyga Nr. 4 (1479 – 1491). P. 54, nr 16.1.

59 Дворцовые разряды. Санкт-Петербург, 1851. Т. II. Стб. 899.

60 *Русина О.* Сіверська земля... С. 132, 133.

61 *Куза А. В.* Древнерусские городища X – XIII вв. С. 188.

62 *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 87.

Середня течія Сули вже точно вся належала Глинським, судячи з того, що їхні володіння знаходилися «на рѣчкѣ Удай», правій притоці Сули. Зокрема, на р. Удай таким було «городище Полствинъ» – біля сучасного с. Повстин Пирятинського р-ну Полтавської обл., залишки давньоруського м. Полкостеня⁶³. Трохи нижче до Удаю зліва впадала «рѣчка Куренка», в усті якої нині знаходиться с. Курінька Чорнухинського р-ну. Однак верхня течія Удаю входила вже до складу Чернігівського повіту: за даними «Пам'яті» 1527 р., близько 1500 р. тут знаходилися порубіжні чернігівські села Дівиця та Шиловичі⁶⁴.

Таким чином, наприкінці XIV – XV ст. Глинське князівство обіймало величезну територію на південному сході ВКЛ, включаючи середню й нижню течії Ворскли, Псла й Сули з їхніми притоками, а також, очевидно, лівобережжя верхньої Сули. Якщо вірити даним «Подлинного родослова», до кінця XIV ст. ця територія знаходилася під безпосередньою владою татар, а засновником Глинського князівства був князь Мансур-Кият Мамайович, який збудував (відновив) його основні центри – Глинськ і Полтаву (на Ворсклі), а також Глинницю (Глинськ на Сулі?). Не маючи жодних додаткових джерел, важко сказати, наскільки ця інформація відповідала реальності. В історіографії єдиної думки з даного питання не існує. Наприклад, Ф. Петрунь дійсно вважав «Глинщину» первісно-татарським князівством: «Литовський же уряд, як це ми маємо з Глинщиною, лише, т. би мов., реєстрував ці нові утворення на своїх межах та переводив потроху тюркських династій на status звичайних землевласників»⁶⁵. Натомість, А. Насонов писав: «Так чи інакше, немає підстав припускати утворення місцевих феодалів-землевласників із татар по порубіжжю Литви й Московської держави поза політикою цих держав»; хоча трохи нижче дослідник усе-таки визнавав, що «свідчення родовідної книги про Глинських, на які посиляється проф. Петрунь, не суперечать уявленню про кочовий феодализм монголів, як воно складається в науці, про кочовий феодализм у Золотій Орді (до литовських завоювань)»⁶⁶.

Щодо етнічного складу населення Глинського князівства, можна погодитися з версією О. Шеннікова, що воно було змішаним тюрко-слов'янським, складаючись і з татарських підданих перших Глинських, і з нащадків літописних сіверян – т. зв. «севрюків», які теж вели військово-напівкочовий спосіб життя, подібно пізнішим запорозьким, донським та іншим козакам⁶⁷. Але після битви на Ворсклі 1399 р., котра мала відбутися в межах володінь Глинських, «Глинщина», якщо вона дійсно вже перебувала під сюзеренітетом Вітовта, напевно була спустошена переможцями – татарами хана Тимур-Кутлука й беклярі-бека Єдігея. Тож протягом XV ст. ця розлога територія, очевидно, представляла собою майже безлюдну пустелю, про яку мовчить історія ВКЛ. Тому не дивно, що після князя Івана Глинського, десь у середині XV ст., «Глинщину» успадкував його *другий* син Федір (а не старший Борис) – батько князів Богдана-Михайла й Григорія Федоровичів, які у 1490-х рр. поділили запустілі землі своїх предків. Основні ж володіння Глинських, отримані ними від великих князів Литовських та удільних князів Київських, були розкидані по всій величезній території ВКЛ – від прикордонної Київщини до властивої Литви.

* * *

За даними «Подлинного родослова», після битви на Ворсклі 1399 р. люди князя Івана Глинського вивели Вітовта «къ городу его къ Хороблю, да къ волостемъ: къ Макошину, да къ Сахочеву, да къ Верху, да къ Коболонью; Князь же Великій Витовтъ тотъ городъ Хоробръ и волости тѣ далъ въ вотчину Князю Ивану Александровичу». Конкретні обставини цього надання – в подяку за врятування васалом свого сюзерена, – є типовим сюжетом генеалогічної легенди, а тому жодної довіри не заслуговують. Але вказівка на те, що князь Глинський отримав володіння на

63 Куза А. В. Древнерусские городища X – XIII вв. С. 189, № 112.

64 Русина О. Сіверська земля... С. 207, 210, 216 (карта).

65 Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. С. 177, 180.

66 Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). Москва-Ленинград, 1940. С. 28–29, прим. 2.

67 Шенников А. А. Княжество потомков Мамай. Розділ III.

Сіверщині саме після битви на Ворсклі, цілком може відповідати реальності. Адже битва відбулася в межах Глинського князівства, яке не могло не зазнати важкого спустошення (переможці-татари дійшли потім аж до Києва й Луцька). Тож власник розореної території, за неписаною нормою феодалних відносин, мав отримати від свого сюзерена певну компенсацію. Крім того, відомо, що сусідня з Хоробором Мена вже у першому десятилітті XV ст. належала князю татарського походження, Урустаю, очевидно, найближчому родичу Глинських (див. нижче). Таким чином, ми навряд чи сильно помилимося, віднісши утворення Хороборського й Менського «князівств» на Сіверщині приблизно до 1400 р.

Питання про локалізацію давньоруського м. Хоробор тривалий час залишалося дискусійним. Особливо детально над даною проблемою зупинився П. Голубовський; між іншим, він звернув увагу на інформацію такого джерела, як «Опис» литовсько-московського кордону початку XVI ст. (цей документ, слідом за О. Русиною, коректніше називати «Пам'яттю» 1527 р.; вона представляє собою, в основному, ретроспективний опис порубіжних сіл Чернігівського повіту, а також деяких інших волостей Сіверщини станом на кінець XV ст.). Конкретно про Хоробор у «Пам'яті» говориться так: «Хоробор село у верху Дисны, держал Глинский, домов сто было»⁶⁸. Аналізуючи напрямок переліку інших сіл, що піддаються надійній локалізації, Голубовський дійшов справедливого висновку: «Таким чином, місцезнаходження давнього міста, а потім села Хоробора потрібно шукати між річками Меною та Убіддю, на р. Десні або не в далекій від неї відстані»⁶⁹. Але далі дослідник припустився помилки, ототожнивши давній Хоробор з городищем у містечку Мена на лівому березі однойменної річки⁷⁰.

Реальне місцезнаходження Хоробора лише у 1920-х рр. встановив Ю. Виноградський. Зі згаданої «Пам'яті» випливає, «що місце давнього Хоробору – між с. Ушнею та м. Сосницею. З сіл та місцевостів, що тепер звертають на себе увагу на протязі р. Десни між цими пунктами, бачимо давнє с. Макошин. Отут і довелося мені зустрінути врочище, що разом з іншими даними допомагає вирішити питання про місце г. Хоробору 1234 р. Назва цього врочища – «Хоробор». Ця назва в с. Макошині добре відома. Як їхати з Сосниці в Макошин, то при самому в'їзді в це село з лугу доводиться переїздити через рівчак. Цей рівчак і є врочище Хоробор». Також Ю. Виноградський чув давній переказ, «що в с. Макошині був колись город і що він лежав при в'їзді в с. Макошин з Сосницької дороги, з правого її боку, цеб-то саме там, де рівчаки Хоробор та Бобрик охоплюють високе місце, яке, на мою думку, й займав давній г. Хоробор (...)»⁷¹. У смт Макошині Менського р-ну донині існують урочище й озеро під назвою Хоробор⁷².

Що стосується «волостей», які князь Іван Глинський отримав від Вітовта разом з «городом» Хоробором («да кь волостемъ: кь Макошину, да кь Сахочеву, да кь Верху, да кь Коболонью»), то локалізація більшості з них питань не викликає. Макошин – це, звичайно, не сучасне Макошине на Десні, яке виникло не раніше XVI ст. на місці Хоробора. Мова йде про село на р. Снові, також згадане у «Пам'яті» 1527 р.: «Село Мокишин городовое на Снове, домов 20 и 6 было»⁷³. Нині це с. Макишин Городнянського р-ну. «Сахочев» – явно с. Сохачі Коропського р-ну, на лівому березі Десни десь за 35 км вверх від Хоробора. Нарешті, назва «Коболонь» відповідає с. Оболоння на правому березі Десни, приблизно за 10 км вверх від Сохачів. Таким чином, Хороборське «князівство» (якщо воно, звичайно, представляло собою суцільний територіальний комплекс) первісно займало значну смугу Подесення довжиною (по

68 Русина О. Сіверська земля... С. 208, 210.

69 Голубовский П. В. Где находились существовавшие в домонгольский период города: Воргол, Глебль, Зартый, Оргощ, Сновск, Уненеж, Хоробор? // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1903. Ч. СССХХХХVII. С. 128-131. Про помилковість інших версій локалізації Хоробора (с. Хоробичі або Хоробричі Городнянського повіту, м. Короп Кroleвецького уїзду) див: Там само. С. 126–127.

70 Там само. С. 134.

71 Виноградський Ю. Сосниця та її околиці // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. 149–150.

72 Павленко С. О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернігів, 2013. С. 108, № 672.

73 Русина О. Сіверська земля... С. 208, 210.

прямій) близько 100 км – від нижньої течії р. Снові (волесть Макошин/Макишин) до с. Оболюня.

Сам Хоробор, як це випливає зі свідчення «Пам'яті» («держал Глинский»), перебував у власності Глинських близько століття – до 1500 р., коли Сіверщина відійшла до складу Московської держави. Офіційно це було зафіксовано в актах литовсько-московського перемир'я 1503 р. й остаточного миру 1508 р.: за їхніми умовами володарі ВКЛ відмовилися, між іншим, і від «волостеи Сновьска, Хоробора (...)»⁷⁴. Але щодо ряду сіл, розташованих по Десні та Снові нижче Хоробора, варто зазначити, що «Пам'ять» про їхню приналежність Глинським нічого не говорить, хоча це джерело завжди вказує прізвища приватних землевласників. А Макишин у «Пам'яті» чітко фігурує як село «городовое на Снове», тобто приналежне безпосередньо до Чернігова. Таким чином, здається, слід визнати, що протягом XV ст. вказана територія Глинськими була втрачена. Що ж до Сохачів та Оболюня, то про їхню приналежність на 1500 р. ми нічого сказати не можемо: ці села знаходилися поза межами Чернігівського повіту, а тому в «Пам'яті» не згадуються (крайнім чернігівським поселенням на Десні був сам Хоробор, а кордон з Новгород-Сіверським повітом проходив по р. Убідь)⁷⁵.

На початку XV ст. територія, прилегла до Хоробора з боку р. Мена (права притока Десни), належала до такого ж мініатюрного «князівства» Менського; можливо, останнє й виокремилася з Хороборського чи навіть становило з ним одне ціле. 26 липня 1408 р. на службу до Москви приїхав Швитригайло Ольгердович, князь Брянський (двоюрідний брат Вітовта), якого супроводжували єпископ Брянський (він же Чернігівський), кілька дрібних князів Чернігівської землі (у найширшому значенні цього поняття), низка бояр із Чернігова та деяких інших міст. Останнім серед згаданих князів у літописах названий «князь Урустай Менський»⁷⁶. Ще Р. В. Зотов припустив, що володінням Урустая могла бути Мена, сучасний райцентр Чернігівської області⁷⁷. Про глибину давнини Мени, причому в якості укріпленого центру, свідчить тутешнє городище давньоруського періоду. З інших поселень у межах давньої Чернігівської землі (єпархії) на роль уділу князя Урустая міг би «претендувати» хіба що верхньо-оцький Мценськ; але центром окремого князівства вказане місто ніколи не було. Про білоруський же Мінськ (Менськ) тут не може бути й гадки: він не мав жодного відношення до «сфери впливу» Швитригайла, звідки походили всі емігранти 1408 р., і до того ж на межі XIV – XV ст. ніякого князівства Мінського, розташованого в самому центрі ВКЛ, існувати не могло.

25 червня 1408 р. із Вільни на чолі литовсько-польсько-німецької армії виступив у похід сам великий князь Вітовт; його головною метою було упокорення Швитригайла і взагалі Сіверщини (хоча потім литовський володар дійшов аж до р. Угри у Підмосков'ї). 25 липня Маркварт фон Зальцбах, який у цьому поході командував лицарями-хрестоносцями, повідомив верховному маршалу Тевтонського ордена, що чутки про зраду Швитригайла підтвердилися й він забрав із собою багато людей. Згаданий лист був написаний у пункті «Meynisken»; на думку Р. Беспалова, це й могла бути вотчина князя Урустая Менського (хоча про Мену дослідник не згадує)⁷⁸. Зважаючи на те, що чернігівські бояри разом зі Швитригайлом подалися до Москви, як і князь Менський, маршрут армії Вітовта через Чернігів та Мену (на Стародуб і Брянськ) видається цілком вірогідним.

Версію про чернігівську Мену, як володіння князя Урустая, додатково аргументував Ю. Виноградський: «Думка Зотова – правдоподібна, особливо коли згадати, що в той час кн. Іван Глинський володів Хоробором, який недалеко стояв від Мени, а

74 Lietuvos Metrika. Vilnius, 2012. Knyga Nr. 5 (1427 – 1506). P. 324, nr 518; Vilnius, 1995. Knyga Nr. 8 (1499 – 1514). P. 126, nr 80.

75 Русина О. Сіверська земля... С. 207, 210, 216 (карта).

76 Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1859. Т. VIII. С. 82; Москва, 2004. Т. XXV. С. 237 («Урустай Менський»), і т. д.

77 Зотов Р. В. О Черниговских князьях... С. 128.

78 Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов в связи со смоленской, черниговской и рязанской политикой Витовта и Василия I // Средневековая Русь. Москва, 2016. Вып. 12. С. 169, 171.

кн. Глинські були з Татар, так що «Урустай» могло бути татарським прізвищем одного з кн. Глинських»⁷⁹. Цю ж версію згодом підтримав С.-М. Кучинський: «(...) судимо, що Урустай був Глинським, або подібним до Глинських поселенцем татарським у південних просторах сіверських, котрому Вітовт надав свого часу (1393 – 99) Мену»⁸⁰. Дійсно, навряд чи може бути випадковістю, що два князі татарського походження, Урустай (судячи з імені) та Іван Глинський, практично одночасно отримали у ВКЛ сусідні володіння – Мену й Хоробор. Не можна виключати навіть такий варіант, що Урустай було татарським іменем Івана Глинського, звичайно, за умови, що після 1408 р. він повернувся з Москви до ВКЛ – як сам Швитригайло та деякі інші емігранти. (Татарські князі у ВКЛ і після хрещення зберігали свої тюркські імена – див. на початку статті про Долголдата Долголдатовича та Єголдая Сарайовича). Або ж, принаймні, князі Менський та Глинський-Хороборський цілком могли бути близькими родичами, скажімо, братами.

References

1. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii. (1859). Pt. 1. Vol. 1. Kyiv, Russian Empire: V universitetskoi tipografii.
2. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii. (1886). Pt. 7. Vol. 1. Kyiv, Russian Empire: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskago.
3. Biespalov, R. A. (2012). Khan Ulu-Mukhammed i gosudarstva Vostochnoi Yevropy: ot Bielieva do Kazani (1437 – 1445 gg.). Zolotoordynskaia tsivilizatsiia. Vol. 5. Kazan, Russia: OOO «Foliant», p. 53-70.
4. Biespalov, R. A. (2016). Litovsko-moskovskie otnosheniia 1392 – 1408 godov v sviazi so smolienskoi, chernigovskoi i riazanskoi politikoi Vitovta i Vasiliia I. Sriednieviekovaia Rus. Vol. 12. Moscow, Russia: Indrik, pp. 129-182.
5. Boniecki, A. (1905). Herbarz Polski. Vol. 8. Warszawa, Russian Empire: Druk Towarzystwa Akcyjnego S. Orgelbranda S- w w Warszawie.
6. Bychkova, M. E. (2012). Rodosloviie Glinskikh iz Rumiantsevskogo sobraniia. Bychkova M. E. Russko-litovskaia znat XV – XVII vv. Istochnikoviedieniie. Genealogiia. Geraldika. Moscow, Russia: Kvadriga, pp. 271-298.
7. Dvortsovyie razriady. (1851). Vol. 2. Saint-Petersburg, Russian Empire: V Tipografii II Otdieleniia Sobstvennoi Yego Impieratorskogo Vielichestva Kantseliarii.
8. Golubovskii, P. V. (1903). Gdie nakhodilis sushchiestvovavshyie v domongolskii period goroda: Vorgol, Glebl, Zartyi, Orgoshch, Snovsk, Unieniezh, Khorobor. Zhuznal Ministierstva narodnogo prosvieshchieniia. Vol. 347. Saint-Petersburg, Russian Empire: Senatskaia tipografiia, pp. 111-135.
9. Hrushevskiy, M. (1993, 1907). Istoriiia Ukrainy-Rusy. Vol. 4: XIV–XVI viki – vidnosyny politychni. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
10. Hrushevskiy, M. (Ed.). (1896). Kilka kuivskykh dokumentiv XV – XVI vv. Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka. Vol. 11. Lviv, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, pp. 1-18.
11. Kazarov, A. A., Studitskii, Ya. V., & Reva, R. Yu. (2013). Moniety khana Murtazy, syna Akhmada (80 – 90-e gody XV v.). Ot Onona k Temzie. Chingisidy i ich zapadnyie sosiedi. K 70-lietiiu Marka Grigorievicha Kramarovskogo. Moscow, Russia: Izdatielskii dom Mardzhani, pp. 340-377.
12. Kryczyński, S. (1934). Początki rodu książąt Glińskich. Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej St. Zakrzewskiego. Lviv, Poland, pp. 399-410.
13. Kuchkin, V. A. (2015). Datirovka spiska «A sie imienna gradom vsem ruskym dalnim i blizhuim». Drievniaia Rus. Voprosy miediiivistiki, 3, pp. 70-72.
14. Kuczyński, S. M. (1965). Jahołdaj i Jahołdajewicze, lenni książęta tatarscy Litwy. Kuczyński S. M. Studia z dziej w Europy Wschodniej X – XVII w. Warszawa, Poland, pp. 221-226.
15. Kuczyński, S. M. (1934). Jahołdaj i Jahołdajewicze siewierscy. Miesięcznik Heraldyczny, 3, Warszawa, Poland, pp. 33-35.

79 Виноградський Ю. Сосниця та її околиці. С. 151.

80 Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. S. 91, 195.

16. Kuczyński, S. M. (1936). *Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa, Poland: Drukiem Zakładów Graficznych «Biblioteka Polska» w Bydgoszczy.
17. Kuza, A. V. (1996). *Drievnerrusskiiie gorodishcha X – XIII vv. Svod archeologicheskikh pamiatnikov*. Moscow, Russia: Christianskoie izdatelstvo.
18. Lietuvos Metrika. (2004). Knyga Nr. 4 (1479–1491). *Užrašymų knyga 4*. L. Anužytė (Ed.). Vilnius, Lithuania: Žara.
19. Lietuvos Metrika. (2012). Knyga Nr. 5 (1427–1506). *Užrašymų knyga 5*. A. Baliulis, A. Dubonis, & D. Antanavičius (Ed.). Vilnius, Lithuania: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
20. Lietuvos Metrika. (1995). Knyga Nr. 8 (1499–1514). *Užrašymų knyga 8*. A. Baliulis, R. Firkovičius, & D. Antanavičius (Ed.). Vilnius, Lithuania: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
21. Mirgaliiev, I. M. (2010). «Chernyi cheloviek» Mamai. Mamai. Opyt istoriograficheskoi antologii. Kazan, Russia: Izdatelstvo «Fen» AN RT, pp. 183-197.
22. Nasonov, A. N. (1940). *Mongoly i Rus (istoriia tatarskoi politiki na Rusi)*. Moscow, Leningrad, USSR: Izdatelstvo Akademii Nauk USSR.
23. Niesiecki, K. (1839). *Herbarz Polski*. Vol. 4. Lipsk (Leipzig), Kingdom of Saxony: Nakladden i drukiem Breitkopfa i Haertela.
24. Novgorodskaiia piervaia lietopis starshogo i mladshego izvodov. (1950). Nasonov A. N. (Ed.). Moscow, Leningrad, USSR: Izdatelstvo Akademii Nauk USSR.
25. Odnorozhenko, O. (2012). *Heraldyka chleniv hospodarskoi rady velykoho kniazia Svydryhaila Olherdivycha. Studii i materialy z istorii Volyni*. 2012. Kremenets, Ukraine: Kremenetsko-Pochaivskiy derzhavnyi istoryko-architekturnyi zapovidnyk, pp. 153-194.
26. Pavlenko, S. O. (2013). *Mikrotoponimy Chernihovo-Sivershchyny*. Chernihiv, Ukraine: PAT «PVK «Desna».
27. Petrun, F. (1928). *Khanski yarlyky na ukrainski zemli (Do pytannia pro tatarsku Ukrainu)*. Skhidnii svit, 2, Kharkiv, USSR: Kharkivska shkola drukarskoho dila im. A. Bahynskoho, pp. 170-187.
28. Piekosiński, F. (1899). *Heraldyka polska wieków średnich*. Kraków, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego.
29. Pochiekaiev, R. Yu. (2010). Mamai. Istoriiia «antigeroia» v istorii. Saint-Petersburg, Russia: Yevraziia.
30. Poliekhov, S. V. (2015). *Nasledniki Vitovta*. Moscow, Russia: Indrik.
31. Poliekhov, S. V. (2014) «Spisok gorodov Svidrigaila». *Datirovka i publikatsiia. Drievniaia Rus. Voprosy mediiivistiki*, 4, pp. 111-125.
32. *Polnoie sobranie russkikh lietopisiei*. (1859). Vol. 8. VII. *Prodolzheniie lietopisi po Voskriesienskomu spisku*. Saint-Petersburg, Russian Empire: V tipografii Eduarda Pratsa.
33. *Polnoie sobranie russkikh lietopisiei* (2004, 1949). Vol. 25: *Moskovskii lietopisnyi svod kontsa XV vieka*. Tikhomirov M. N. (Ed.). Moscow, Russia: Yazyki slavianskoi kultury.
34. *Pomennyk Vvedenskoi tserkvy v Blyzhnikh pecherakh Kyievo-Pecherskoi lavry*. (2007). Kuzmuk O. (Ed.). *Lavrskiy almanakh. Spetsvypusk 7*. Kyiv, Ukraine.
35. *Rodoslovnaia kniga po triem spiskam, s priedisloviem i azbuchnym ukazatieliem*. (1851). *Vriemiennik Impieratorskogo Moskovskogo Obshchiestva istorii i drievnostiei rossiiskikh*. Vol. 10. Moscow, Russian Empire, pp. I-VIII, 1-286.
36. Rusyna, O. (2005). *Do istorii Kyivskoi zemli u XIV – XV st.: Yaholdai, Yaholdaiovychi, Yaholdaiova «tma»*. Rusyna O. *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv, Ukraine, pp. 100-113.
37. Rusyna, O. (2004). *Hlynski. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 2. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, pp. 116-117.
38. Rusyna, O. (1998). *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv, Ukraine.
39. *Sbornik Impieratorskogo Russkogo Istoricheskogo obshchiestva*. (1884). Vol. 41. Karpov G. F. (Ed.). Saint-Petersburg, Russian Empire: Tipografiia F. Yelieonskago i K.
40. Shennilov, A. A. (1981). *Kniazhestvo potomkov Mamaia*. Leningrad, USSR: Deponirovano v INION, 7380.
41. *Sinodik Liubetskogo Antoniiievskogo monastyria*. (1902). Chernigov, Russian Empire.

42. Triepavlov, V. V. (2010). Priedki «Mamaia tsaria». Kiiatskie beki v «Podlinnom rodoslobie Glinskih kniaziei». Mamai. Opyt istoriograficheskoi antologii. Kazan, Russia: Izdatelstvo «Fen» AN RT, pp. 136-170.
43. Ukrainski hramoty. (1928). Vol. 1: XIV v. i persha polovyna XV v. Rozov V. (Ed.). Kyiv, USSR: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk.
44. Vynohradskiy, Yu. (1928). Sosnytsia ta yii okolysy. Chernyhyv i pivnichne Livoberezhzhia. Ohliady, rozvidky, materialy. Kyiv, USSR: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, pp. 147-168.
45. Wijuk Kojałowicz, W. (1897). Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium. Kraków, Austro-Hungarian Empire: W drukarni «Czasu» Fr. Kluczyckiego i Spółki.
46. Wolff, J. (1895). Kniaziove litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. Warszawa, Russian Empire: Drukiem J. Filipowicza.
47. Zotov, R. V. (1892). O Chernigovskikh kniaziax po Liubietskomu sinodiku i o Chernigovskom kniazhestvie v tatarskoie vremia. Saint-Petersburg, Russian Empire: Tipografiia bratiev Pantielieievkh.

Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент.
Kelembet Stanislaw Mykolaiovych – PhD (History), Associate Professor.

THE HLYNSKY PRINCES: ORIGIN OF THE GENUS, HLYNSKY PRINCIPLE, OWNERSHIP IN THE SIVER LAND

The article is devoted to the early history of the family of princes Hlynsky, as well as the composition of their possessions in the late XIV – early XV centuries. In particular, the following issues are being investigated: 1) the origin of the Hlynsky; 2) the territory of the Hlynsky principality and its main centers; 3) Hlynsky possessions in Siver land, received by them from Grand Duke Vitovt. In the existing historiography, these questions are clearly not studied.

Hlynsky were one of the few princely families of the Grand Duchy of Lithuania, who had a Tatar origin. According to the «Genuine Genealogy of the Glinsky Princes», compiled in Moscow in the first half of the 1520s, they were descended from famous Mamai, the de facto ruler of the western part of Ulus Juchi in the 1360–1370s. Mamai belonged to the Mongol tribe of princes Kyiatov, who were the closest relatives of the ruling dynasty of Chingizids. Information «genuine genealogy» should be recognized as quite reliable. In particular, they are confirmed by the letter of Khan Shikh-Akhmat to Hlynsky in 1502. The first fully authentic representative of the clan was Prince Ivan Hlynsky (late 14th – first half of 15th centuries).

The Hlynsky principality, although very sparsely populated, occupied a vast territory along the middle and lower flow of the Vorskla, Psel and Sula rivers. Its main centers were the towns of Hlynsk and Poltava on the Vorskla river, as well as Hlynnitsa on the Sula.

Around 1400, the Grand Duke Vitovt granted Hlynsky possessions in Siver land, the center of which was the town of Khorobor on the Desna river. That town existed in the place of the modern Makoshino town, Chernigov region. «Principality» of Khorobor occupied a strip of the territory along the river Desna about 100 km long. It consisted of, or separated from it, the same small «principality» of Mena (Mena – the regional center of the Chernigov region). Prince Urustay Mensky, mentioned in 1408, most likely was one of the first Hlynsky or their close relative.

Key words: *The Hlynsky Princes, Mamai, Kyiaty, Hlynsky Principle, Grand Duke Vitovt, Khorobor, Mena.*

Дата подання: 19.03.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253389

Ганна Філіпова

КОЗАКИ У ШВЕДСЬКОМУ ПОЛОНІ В ЧАСИ ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр.: ЗНАЧЕННЯ БІОГРАФІЧНОГО АСПЕКТУ. ЧАСТИНА ДРУГА

Автором продовжено дослідження перебування вихідців з полків Гетьманської держави (Стародубського, Прилуцького тощо) у шведському полоні протягом Великої Північної війни 1700–1721 рр. Увага акцентується на біографічних відомостях, почерпнутих з архівних джерел. Автором здійснено спробу простежити як характерні нюанси перебування козаків у Швеції та Німеччині, так і перипетії повернення додому, адаптацію до життя після полону, сімейні обставини тощо. На нашу думку, розвиток студіювання окресленої теми у межах біографістики дає змогу повніше окреслити соціальну ситуацію в Гетьманській державі на початку XVIII ст. та виявити безліч побутових подробиць, які допомагають сформувати повніший погляд на епоху.

Ключові слова: *військовополонені, Велика Північна війна 1700–1721 рр., Полтавська битва, битва під Клецьком, облога Несвізького замку, Персидський похід, Гетьманщина, Шведське королівство, Московське царство.*

Студії, присвячені перебуванню українських козаків та міщан у шведському полоні в роки Північної війни, є нечисленними та поки охоплюють незначне коло питань. У пропонованій статті ми не зупинятимемося на характеристиці попереднього історіографічного доробку й тому подібних складових дослідження. Стислий огляд джерельної бази та літератури, ступінь вивченості теми й проблем, що виникають у процесі її розробки – усе це було окреслено нами у попередній публікації аналогічного спрямування¹. Тож, продовжуючи дослідження долі військовополонених жителів Гетьманщини (тепер мова йтиме передусім про представників козацького стану), відразу звернемося до архівних матеріалів з фонду 51 (Генеральної військової канцелярії) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Це – матеріали судочинства, супліки й чолобитні, гетьманські універсали, тобто досить різнохарактерні документи.

Подекуди архівні джерела надають уривчасті, але все ж красномовні свідчення про те, що перебування у шведському полоні стало етапом життєвого шляху багатьох представників рядового козацтва і старшини. Приведемо лише кілька таких прикладів. У січні 1704 р. гетьман Іван Мазепа видав свій універсал стародубському сотнику Івану Чарнолузькому про передання йому села Хвоєвичі Стародубського полку, яке протягом 20 років перебувало у власності його, на той час уже покійного, брата. Чарнолузький прохав про своє право на отримання села «за услуги»: «уважаючи натое что подчас несчастливого Несвежскаго² попущением божьим заскиртую сторону нашей

1 Філіпова Г.В. Шведський полон у часи Великої Північної війни 1700–1721 рр.: значення біографічного аспекту // Сіверянський літопис. 2018. №6. С. 38–44. У цій статті ми подали короткі біографії глиньського сотника Афанасія Жученка, новгородського шляхтича Олександра Ластовського та ніжинського міщанина Костянтина Костянецького.

2 Маються на увазі події 24 березня 1706 р. – облога та штурм шведами під командуванням підполковника Юхана Рейнольда Траутветера Несвізького замку, де разом з поляками перебував козацький гарнізон чисельністю до 1500 чоловік на чолі зі стародубським полковником Михайлом Миклашевським. Несвіж був приречений на розорення королем Карлом XII, який

недоброхотников зрадою³ ставшогося погрому на полк Стародубовско(й) он пан Чарнолузкій нетолко всей своей субстанцией там острадал, леч исам неприятелские достался бил; инависвобожде́ние его зтоей неволе жона его знатне запозичилася...». Пізніше, у 1709 р., права родини Чарнолузких на Хвоєвичі підтвердив і гетьман Іван Скоропадський⁴. 10 листопада⁵ 1722 р. до гетьманської канцелярії у Глухові надійшло прохання козаків Данила Стефанова, Артема Довженка, Олексія Батиченка та Іллі Якимова про звільнення їх від звичайних полкових повинностей через те, що вони перебували у шведському полоні («в той неволе через пять надцать лет страданіе»)⁶. Навесні 1726 р., під час суду за спадщину між братами Лук'яном та Тимофієм Силевичами (що в зазначений час обіймали посади відповідно значкового товариша та новоміського сотника у Стародубському полку) було згадано, що Тимофій Силевич «отбывал походы, а именно од 175 году начавши служить од 176 году был внесвежу отголь де пехотою вишол, и посля де там (?) наше іакіи походы случались одбывал походы сам какож поуказу покойного Гетмана Скоропадс(кого): был придан Генералу Инфлянту и (в тот час) баталеи полтавской⁷ (?) у тот час з шведами управую: чися попалеса был он... шведам в неволю...»⁸.

Деякі інші джерела містять докладніші свідчення, спираючись на які, стає можливим сформулювати повноцінні враження та висновки про реалії перебування вихідців з гетьманських полків у шведській неволі. Окремим важливим аспектом є й те, що такі документи презентують напрочуд цікаву інформацію і про особливості адаптації колишніх полонених до умов життя на чужині, а також – про повернення на батьківщину й численні складнощі, пов'язані з цим.

Нижче, продовжуючи дотримуватися обраного у попередній статті способу викладу, ми наводимо певну кількість вибраних біографічних нарисів, які мають стосунок до окресленої теми дослідження. Подану інформацію доповнює й підкріплює також публікація відповідних архівних джерел, які додано до статті.

Близько 1706 р. вїйт Стародуба Спиридон Ширий послав стародубського ж міщанина Федора Сухоту разом зі своєю донькою до Кенігсберга (у тексті справи – Крoлевця Прусского) задля того, щоб вони викупили зі шведського полону «Івана Тимофеевича [Тимошенка] зостаючого в мести Щетин»⁹, зятя Ширия. На відкуп

вирішив таким чином показово покарати представників польсько-литовських шляхетських родів, які відмовилися підтримувати кандидатуру Станіслава Лещинського на польський престол. Під час штурму до 1000 козаків загинуло, а 180 (за даними Г. Генріксона – 173) потрапило до неволі. Див.: Волкаў М. Нясвіжскі замак у Вялікай Паўночнай вайне (1700–1721 гг.) // Вялікае княства Літоўскае і суседзі. Права, вайна, дыпламатыя. Зборнік навуковых прац. / Пад рэд. С.Ф. Сокала і А.М. Янушкевіча. Мінск: БІП – Інстытут правазнаўства, 2012. С. 222–223; Генріксон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни [Електронний ресурс] // Історична правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2016/06/28/149119/>

3 Примітним та вартим уваги видається нам цей осудливий пасаж, що відноситься до поведінки литовсько-польського гарнізону замку на чолі з канцлером Каролем Станіславом Радзивілом. Вояки Радзивілла відмовилися підтримати козаків, які прийняли на себе перший удар штурмуючих. Коли частина козаків згоріла під час пожежі, яку влаштували шведи, а решта забарикадувалася у стінах єзуїтського колегіуму, Радзивілл розпорядився не впускати їх до цитаделі і заборонив відкривати вогонь у бік шведів. Див.: Волкаў М. Нясвіжскі замак у Вялікай Паўночнай вайне (1700–1721 гг.) // Вялікае княства Літоўскае і суседзі. Права, вайна, дыпламатыя. Зборнік навуковых прац. / Пад рэд. С.Ф. Сокала і А.М. Янушкевіча. Мінск: БІП – Інстытут правазнаўства, 2012. С. 224–225.

4 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 512. Арк. 127–128.

5 Тут і далі дати подано за старим стилем.

6 ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 657. Арк. 1–2.

7 У тексті допитних пунктів битву надписано зверху рядка нерозбірливо, тому факт участі Силевича у Полтавській битві перебуває під питанням. Сумнівним виглядає також те, що він міг потрапити у полон саме після розгрому шведського війська та відступу його частини до Дніпра.

8 ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1659. Арк. 11.

9 Німецька назва – Штеттін.

було дано 2214 битих талярів, з яких 220 війт обіцяв Сухоті за послугу. Дорогою від Архангельська до Кенігсберга той розпродав свій крам, серед якого превалювала пенька¹⁰, а частину втратив через борги в архангельському порту. Та все ж Сухота викупив Тимошенка «звеликою трудностю» і «поставив здорового в Стародуб». Однак грошей йому не повернули – у своїх скаргах Сухота наводив слова віита «син мой неслуга тебе, сам себе справуйся з пенкою твоею». Виплаті обіцяних коштів почав противитися нещодавно врятований Іван Тимошенко – разом із своїм товаришем Семеном Черніговцем він відняв у Сухоти частину товарів, арештовану через борги в Архангельську.

Сухота поїхав до Москви, щоб подати скаргу до Малоросійського приказу. Поки він був у від'їзді, Тимошенко, бажаючи йому помститися, за мінімальною ціною перепродав його пеньку купцеві, вочевидь німецького походження, Миколаю Румсінгелю, щоб покрити борг у 20 рублів. Сухота, усе ще перебуваючи у Москві, дізнався про це й вимагав суду, який, викликавши Ширяя та його дружину до Москви та допитавши їх, постановив, що вони мають вислати відібрані гроші (усього 1230 рублів).

На суді війт стверджував: «Тут грошей немаю при себе повернувшись додому вдома отдам», але зрештою, коли йому дозволили від'їхати до Стародуба, потрібну суму він знову не повернув. Сухота писав: «и виданна мне грамота была монаршая в року 1708¹¹ добившаго Гетмана Мазепи, которую отдалеж в Белой Церкви и одержалел листовний указ» до Скоропадського особисто від Петра I, щоб Ширяй повернув гроші. Ставши до полкового суду перед Скоропадським, пані Ширяєва, дружина віита, «заперлась», стверджуючи, що її син (зять) не брав ніякої пеньки й не сплачував нею «кабали» купцеві, «ани порахунку зним жадного немел». За наказом Скоропадського було допитано членів Стародубського магістрату й вони підтвердили, що пеньку Сухоти, яка мала продаватися через Архангельськ, забрали собі Ширяї та за допомогою цього товару сплатили свої борги купцю Румсінгелю. Дружина Ширяя відповіла: «Сухота нападник ложную грамоту виправил на нас». Сухота знову поїхав до Москви й отримав від Петра I наступну грамоту, яку було передано Скоропадському та стародубському полковнику Прокопійу Силенку. На це пані Ширяєва відказала, що грамота, привезена з Москви, «ложная», як і попередня («первая ложная так и вторая» «будем писати додвору монаршого», щоби позивника як брехуна більше не допускали до царя). Сухота стверджував, що прийшов до зубожіння, а його дружина інтригами ворогів «зогнана з(у)богого дому моего тулятися по чужих кутках голодною смертю помирает»¹².

До прохань приєдналася дружина Сухоти, говорячи, що вони вже багато разів зверталися до суду, подаючи копії царських грамот, але все марно¹³. В її скаргах підтверджувалося, що Сухоту було послано в 1708 р. за згодою з Мазепою виручати зятя Ширяїв, а сам Тимошенко «зоставал у шведов в неволе у вязниці в городе Щетине осажденным». У травні 1720 р. Сухоти отримали царські накази з Петербурга, передані у 1722 р. до чернігівського полковника Полуботка. Відомо про те, що цей суд тривав ще у 1729 р.¹⁴.

Дещо подібними одна одній є життєві історії двох козаків – Остапа Федоровича та Харитона Гарбуза, збережені на сторінках їх суплік до гетьмана (див. самі документи з коментарями нижче).

Федорович, виходець із села Жоравка Прилуцького полку, що підписався у своїй супліці як «невольник», потрапив до полону після битви під Клецьком¹⁵ у 1706 р.,

10 Виробництво пеньки та торгівля нею здавна були характерним заняттям багатьох жителів Стародубщини як козаків, так і міщан.

11 У тексті подано згідно з кириличною системою числення.

12 ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 320 а. Арк. 44–45 зв.

13 Там само. Арк. 46–46 зв.

14 Там само. Арк. 48–53.

15 Битва відбулася 19 квітня 1706 р. та власне відіграла роль військової операції, що передувала наступу шведів на Несвіж. Об'єднані російсько-козацькі сили чисельністю близько 2500 чоловік під командуванням воєводи Семена Неплюєва та миргородського полковника Данила Апостола були наголову розбиті шведами, і у полон потрапило 72 чоловіки. Див.:

опинившись серед тих нечисленних козаків, хто вижив у бою. Його перевезли до Стокгольма, де він якимось чином був приписаний на службу до генерала Магнуса Стенбока й разом з ним подолав похідний шлях до Штральзунда. Там Федорович утік від шведів і, бажаючи дістатися до рідного села, пережив безліч поневірянь. Захоплений саксонцями, він був змушений чотири роки служити у них «за жовнера» (тобто солдатом у піхоті). Нарешті, йому вдалося дістатися штабу російських військ під Гданськом і отримати проїзного листа від генерала Анікіти Репніна¹⁶. Згодом цей документ був викрадений розбійниками, коли вони перестріли козака на дорозі до Варшави. У Варшаві він звернувся за допомогою до князя Григорія Долгорукова¹⁷ і з часом усе ж зумів доїхати до Києва. У Києві він отримав другого листа від міського ландрату, що дозволило йому відправитися до Глухова, щоб попросити в гетьмана Скоропадського захисту своєї родини від майнових претензій полкової старшини¹⁸.

Харитон Гарбуз із села Кистерки Шептаківської сотні Стародубського полку брав участь у тій самій трагічній для козаків битві під Несвізьким замком, де він і був схоплений шведами. У полоні Харитон провів десять років, протягом яких його домашнє хазяйство занепало, адже обидва його брати також зазнали лиха на військовій службі (один працював на будівництві Ладозького каналу, інший відправився до Персидського походу Петра І). На жаль, подробиці проживання Харитона Гарбуза поза Україною невідомі. Та, повернувшись додому, він, подібно до Федоровича, прохав Скоропадського про протекцію та допомогу¹⁹.

Отже, аналізуючи розкидані сторінками численних архівних документів дані з позицій мікроісторії та намагаючись вписати їх до загальноісторичного контексту, доходимо низки висновків та узагальнених спостережень.

- Численні випадки потрапляння козаків до шведської неволі були пов'язані з так званою Гродненською військовою операцією 1706 р., що у свою чергу відбувалася в межах Литовської кампанії Північної війни.

- Очевидними є характеристики, які надавали козаки своєму перебуванню у шведському полоні. Наведемо лише деякі формулювання: «пять надцать лет страданіе», «отчего увесь наш дом отческий разорився», «отчаявши своего жития»²⁰, «немалую претерпевали нужду и страхование смертное»²¹ тощо. Навіть з урахуванням гіперболізованих канцелярських штампів того часу очевидно, що справа тут не тільки в них. Шведський дослідник Г. Генрікссон також відзначив у своїх дослідженнях життя українських козаків у шведському полоні, що умови там були досить суворими²². Окремо підкреслюється вкрай нетолерантне ставлення шведської влади до іноземців та всілякі перепони для їхньої соціальної адаптації²³.

- Полонені козаки, чії долі досліджуються в нашій статті, у різний час утримувалися не тільки на території безпосередньо Шведського королівства (у Стокгольмі), а й у Штеттіні (на той час – шведська Померанія), Кенігсберзі (Пруссія) тощо²⁴.

Генрікссон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни // Історична правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2016/06/28/149119/>

16 До лютого 1716 р.

17 Був російським резидентом у Варшаві.

18 ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 436. Арк. 8.

19 ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4004. Арк. 3.

20 Так означив своє перебування в неволі вже згаданий глиньський сотник Афанасій Жученко.

21 За словами Костянтина Костянецького.

22 Подекуди умови утримання українських в'язнів у Швеції були жорсткішими, ніж ті, що створював для полонених шведів російський уряд. Ця різниця була зумовлена низкою причин, які вимагають окремого аналізу. Серед них, наприклад, бажання Петра І створити приводи для переходу шведських військових спеціалістів на російську службу. Хоча, звісно, уявлення про те, що геть усім полоненим воякам армії Карла XII жилося стерпно на територіях Гетьманщини та Московського царства є хибним.

23 Генрікссон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни // Історична правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2016/06/28/149119/>

24 Там само. Див. подробиці відносно дислокування українських бранців на території Шведського королівства.

- Викуп з полону вимагав значних витрат та ризику й був по кишені лише представникам заможних старшинських родин, полково-сотенної еліти. Та ж дружина сотника Івана Чарнолузького використала настільки значні суми для порятунку чоловіка, що була змушена брати гроші в борг. У справі, де згадуються спроби стародубського війта викупити свого зятя, кількість витрачених грошей наводиться прямо.

- Рядові козаки, чиї родини не мали засобів для того, щоб викупити своїх родичів, були змушені відбувати довготривалий строк на чужині (10, 15 та більше років). Деякі з них, не витримуючи важких умов, утікали самотужки.

- Ті, кому вдавалося повернутися, частіше за все заставляли домовку повністю розореною, а родину – зубожілою. Цими причинами, зокрема, зумовлювалися намагання колишніх в'язнів отримати від гетьмана право на звільнення від полкових повинностей.

- Сам шлях на батьківщину в умовах військового часу тривав роками та був сповнений численних та різноманітних небезпек. Іван Тимошенко, якому пощастило скористатися допомогою не тільки небайдужих, а й заможних родичів, зумів повернутися зі Штеттіна до Стародуба через пару років після того, як потрапив у полон. А ось Остап Федорович діставався дому приблизно 13 років, з яких певну кількість часу служив шведам та в саксонському війську.

ДОДАТКИ

Джерела подані з дотриманням основних археографічних принципів для публікації рукописних документів XVI–XVIII ст. У текстах збережено основні орфографічні, пунктуаційні та загальні стилістичні особливості (у даному випадку мова йде в основному про діалектизми та викривлення іноземних прізвищ, географічних назв), але замінено літери, що не використовуються у сучасному алфавіті. Титла за можливістю розкрито, виносні літери введено до рядків та відмічено курсивом (за винятком цитат, наведених у тексті статті). Невідомні лакуни позначено трьома крапками, відновлені фрагменти тексту взято в дужки. Нерозбірливі фрагменти позначено знаком питання в дужках. У разі особливих зауважень або пояснювальних коментарів їх винесено у підрядкові примітки.

Супліка козака Остапа Федоровича, жителя села Жоравка Прилуцького полку, до гетьмана Івана Скоропадського з проханням про захист

Іасне велможный Милосцивый Пане Гетмане,
Премилостивешій Мне Пане и великодобродею,

Уже тому пятнадцатий год чинится, когда зукраини комондрованніе коза(ки) были впоходе под Клецком²⁵ розних полков украинских, и в час шведские войска инших досмерти были, тотиди а Котор(ые) вживих были в Полон побрали достоколни²⁶, где пристал іа Був до ох іотанта²⁷ Генерала Штенуха²⁸, и Іак поехал О(т)Крентами (?) до стрензонта²⁹, и *от* толь в текаючи Саси³⁰ надороге поймали, при которых за-жовнера служил Чтири годы апотом втекал наукраину взявши лист прохожий впр(е) восходителного Его Милости Господина Генера (sic!) Репнина стоячого не подалеце *от* Кгданска : Теди перенявши надорозе тойлист прохожий одобрали вмене, иодежу з субстанцією моею заграбовали, и вже идучи чрез варшаву, взяв под рожную вСІа телнеишого Князя Его Милости Господина Григорія Федоровича Долгорукова, при-

25 Битва під Клецьком. Остап Федорович вважає, що це сталося у 1704–1705 рр., пишучи супліку у червні 1719 р.

26 Тобто до Стокгольма.

27 Викривлене «до ад'ютанта».

28 Генерал Магнус Стенбок.

29 Тобто до Штральзунда, близько 1712 р.

30 Саксонці.

шовши ДоКієва Іавился Его Милости Господину Лантрату Кієвскому³¹, и тот лист вмене одобравши дал свой прохожий лист, прето Прибывши сюда вглухов, слезне у Вашей Велможности панской чрез сію суплеку прошу милостини (?) : чим приодети себе, и поважне уневерсалу оборонного чтобы кривных моих старшина по(л)ковая прилуцкая немела дела, которую одержавши милость Доокончини житія моего повен буду я Бога благати,

Велможности Вашей нижайший подножок
Остап Федорович неволник житель Журавский полку Прилуцко(го)

**Супліка козака Харитона Дмитровича Гарбуза (Гарбузова),
жителя села Кистерки Шептаківської сотні Стародубського полку,
до гетьмана Данила Апостола з проханням про універсал
на підтвердження вольностей**

Іасне велможний Милосце Пане Гетмане Іардина Святого александревського
хавалер мне премилостивеший добродєю,

Напремное милосердие Іасне Велможности Вашей мого Премилостивейшого добродєя и Пана Патрона з просячи насебе вашего *отческаго* презренія яко *отца* Пожаловать мене заслужбумою войсковую Понеже – іа впрошлих у баталії шведской унесвижом³² взятий іа унемецкую и націю Где там іа Пребивал десять лет *отчего* увесь наш дом *отческий* разорився чтои имои Два Брати там упоходах Постраждали наслужби монаршей Един Брат мой уканава ладовской³³ адругий усулаце³⁴, очом іа ниже – отписанный имею Пашепорт великоросийских Господ, иуниверсал Покойного Іасне Велможного Пана Гетмана Скоропадского, Також иньне прошу іасне велможности вашей, мне заслужбумою *дать*, свой уневерсал, наподверженіе волности что та ко много уневоле будучий вовся разорився, и Брати моя услужбе войковой Постраждали отом (?) рабско прошу,

Іасне Велможности Вашей нижейший раб Харитон Дмитриев Гарбузов³⁵ Полку Стародубовского Шептаковской сотни козак житель Кистерский

References

1. TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 320 a. Sprava pro nadannia i pidtverdzhenia maietnostei Starodubskomu viitu Spyrydonu Shyriaiu ta yoho rodycham, yikh mainovi spory z zhyteliamy Starodubskoho polku ta spory za spadshchynu. 1716–1738. Pp. 44–53.
2. TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 436. Sprava pro zvlnennia starshyny Prylutskoho polku vid podatkov ta zahalnonarodnykh povynnostei ta pro vstanovlennia kilkosti chynshovykiv u polku. 1719–1739. P. 8.
3. TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 512. Sprava pro mainovi spory rodyny Chornoluzkykh z zhyteliamy Starodubskoho polku, Kyievo-Pecherskoiu lavroiu i shliakhtoiu rechytskoho povitu; ta pro stiahnennia borhiv zi znachkovoho tovarysha Starodubskoho polku Hermana Syniakivskoho. 1716–1736. Pp. 127–128.
4. TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 657. Lyst nakaznomu Starodubskomu polkovnyku Koretskomu pro zvlnennia vid viiskovoi sluzhby i povynnostei kozakiv Danyla Stepanovycha z tovaryshamy, yaki povernulysia z shvedskoho polonu. 1722. Pp. 1–2.

31 Звертаємо увагу, що посаду київського війта Федорович позначив на німецький лад.

32 Під Несвіжем.

33 Тобто під час будівництва Ладозького каналу після 1719 р.

34 Звідси виходить, що брат Харитона Гарбуза під началом Данила Апостола у Персидському поході Петра І і у складі козацьких військ узяв участь у битві на річці Інчха 19 серпня 1722 р.

35 Звернемо увагу й на те, як козак на прізвище Гарбуз (так його позначено на діловодному аркуші справи) підписався на російський лад – Гарбузов.

5. TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 1659. Sprava pro zvyuvachennia znachkovym tovaryshem Lukianom Sylychem svoho brata novo miskoho sotnyka Tymofiiia Sylevycha v nezakonni prodazhi spadkovoho khutora bilia s. Bilyi Kolodiaz Novomiskoi sotni Starodubskoho polku. 1725–1726. P. 11.

6. TsDIAK Ukrainy. F. 51. Op. 3. Spr. 4004. Suplika kozaka s. Kysterky Sheptakivskoi sotni Starodubskoho polku Kharytona Harbuza i universal hetmana pro zvilnennia yoho vid povynnosti. 1732. Pp. 1–4.

7. Volkař M. (2012). Niasvizhski zamak u Vialikai Paŭnochnaia vaine (1700–1721 hh.) // Vialikae kniastva Litoŭskae i susedzi. Prava, vaina, dyplamatyia. Zbornik navukovykh prats. / Pad red. S.F. Sokala i A.M. Yanushkevicha. Minsk: BIP – Instytut pravaznaŭstva, pp. 222–223.

8. Henriksson H. (2016). Z Ukrainy do Shvetsii: dolia polonenykh kozakiv pid chas Pivnichnoi viiny. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2016/06/28/149119/>

9. Filipova H.V. (2018). Shvedskiy polon u chasy Velykoi pivnichnoi viiny 1700–1721 rr.: znachennia biohrafichnoho aspektu // Siverianskyi litopys. Chernihiv, Ukraine. №6 (145), pp. 38–44.

COSSACKS IN SWEDISH CAPTIVITY DURING THE GREAT NORTHERN WAR 1700-1721: THE IMPORTANCE OF THE BIOGRAPHIC ASPECT. PART TWO

This article describes the cases of the Ukrainian Cossacks' (mainly Starodub regiment) stay of the in the Swedish captivity during the Great Northern War 1700–1721. The author focuses on biographical data and coverage of everyday life characteristics of Cossacks far from their homeland.

Archive files from 51th fund of the Central State Historical Archive of Ukraine have become the source base for the research. These are hetman's universals, petitions, materials of court cases – in general, various documents that provide numerous details of the life of the population of Hetman State in the early 18th century.

The article presents data on representatives of the Cossack elite and ordinary Cossacks, on their attempts to return home, on their way back from Sweden to Ukraine, on social adaptation after years of captivity and deprivation.

On the basis of this material, as well as data published in the previous author's article on the same topic, it is possible to draw a number of conclusions valuable for studying the events of the Northern War in the territory of the Hetman regiments. Most of the Cossacks became prisoners of war after the 1706 Lithuanian campaign; the conditions of their detention in Stockholm and its environs, Szczecin, Königsberg and so on, were extremely difficult, and the sums required for the ransom and the overcoming of the way back were considerable; for this reason, representatives of the Cossack sergeant were redeemed; returning to the Hetman State, most of the ex-prisoners of war discovered that their households were devastated.

We believe that further study of the presence of Ukrainian Cossacks in Swedish captivity and the search for new sources on this issue is necessary for understanding the global social processes that took place on the territory of Ukraine in the first quarter of the 18th century, as well as intercultural dialogue during the Northern War.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, м. Київ, вул. Лаврська, 9.

Filipova Hanna Volodymyrivna, Ph.d., Senior Researcher National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve
Kyiv, Lavrska st., 9.

Дата подання: 18.03.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253393

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 930 (477) «19-21»

Олександр Пилипенко

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ САМОВРЯДУВАННЯ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА НІЖИНА У СЕРЕДИНІ XVII–XIX СТ.

Проаналізовано вітчизняну історіографію історії становлення самоврядування грецької громади міста Ніжина. Здійснено періодизацію досліджень з даної тематики. Визначені здобутки та недоліки у працях сучасних українських учених.

Ключові слова: Ніжинське грецьке братство, історіографія, дослідження, історичний аналіз.

Процес самоврядування та самоорганізації етнічних меншин, розбудова ними власних інституцій та органів управління є визначальним фактором сьогодення відроджувальних процесів у середовищі різних національних меншин в Україні. Він передбачає перетворення етнічних спільнот на організовану структурну одиницю багатонаціонального українського суспільства. У свою чергу це передбачає значне підвищення їхньої ролі в сучасних політичних та етнічних процесах у державі. Тому звернення до історичного досвіду існування грецьких громадських структур на теренах України, аналіз їхніх взаємовпливів та політико-правових відносин з владними інститутами дає можливість доповнити поліетнічну історію нашої держави, надати суттєву допомогу у вирішенні проблем сучасності. Цей досвід є цінним в умовах реформування місцевого самоврядування та проведення адміністративної реформи.

Греки з давніх часів мешкали на території України. Достатньо пригадати міста-поліси Херсонес, Ольвія, Пантікапей, Тіра та інші. Міграційні процеси, зумовлені релігійно-духовними, економічними, політичними, культурними чинниками, призвели до виникнення в різні історичні періоди грецьких поселень у Києві, Одесі, Львові, Ніжині, Північному Приазов'ї. Розірваність у географічному та часовому просторі, різноманітність культурно-мовної, соціальної та політичної природи грецьких анклавів представляла й представляє собою проблему.

Метою статті є з'ясування ступеня висвітлення історико-правових умов, загальних принципів і напрямів функціонування грецьких самоврядних інституцій, визначення їхнього місця в життєдіяльності спільнот у вітчизняній історичній літературі. Для її реалізації до історіографічного аналізу залучені праці, які, висвітлюючи в загальному контексті історію українських греків та її окремі аспекти, тим чи іншим чином стосуються предмета нашого дослідження. Історіографічну літературу найкраще класифікувати за хронологічним принципом. Саме суспільно-політичні умови та історіографічні тенденції окремого часового відрізка зумовлюють різні підходи й оцінки природи та доцільності самоврядних етнічних інституцій. Умовно можемо поділити всі роботи на три групи:

1. Дореволюційна історіографія XIX – початку XX ст.;

2. Радянська історіографія (1917–1991 рр.);
3. Сучасна українська історіографія (1991 р. – початок XXI ст.).

Частково приділено увагу й іноземній історіографії. Дослідження історії грецьких громад розпочалося в середині XIX ст. й було актуалізовано модернізаційними змінами в суспільно-політичній системі Російської імперії того часу. В умовах здійснення політики централізації й протекціонізму виникла необхідність дослідити правомірність надання грекам прав, привілеїв та обґрунтування доцільності їхнього скасування в нових політичних умовах. Цілком зрозуміло, дослідники не могли оминути в своїх дослідженнях юридичні підстави привілейованого стану греків в Україні.

Одним з перших розпочав досліджувати історію Ніжинського грецького братства М. Сторожевський¹. У статті «Нежинские греки» автор послідовно виклав історію громади від часів Богдана Хмельницького й до сучасного йому стану, виокремивши ключові моменти життєдіяльності спільноти, оформлення правового статусу братства та регуляцію його діяльності юридичними документами. Вивчені грецьке судочинство, будівництво церков, суперечки між осілими й приїжджими греками, розвиток грецької освіти, діяльність відомих грецьких родин тощо. Книга є цінною у зв'язку з тим, що деякі опрацьовані автором документи були згодом втрачені для дослідників назавжди.

Виникнення грецького братства автор пов'язав з періодом Хмельниччини. Разом з тим, він висловлює думку про те, що греки могли з'явитися в Україні набагато раніше і припустив, що вже 1629 р. у Ніжині існувало незалежне у своїх церковних справах братство.

Дослідник приділив багато уваги гетьманським універсалам та актовим матеріалам царського уряду Російської імперії. За даними використаних джерел автор надає правову оцінку діяльності ніжинських греків. Значне місце відводиться діяльності Суду грецького братства та Ніжинському грецькому магістрату. Надані грекам права М. Сторожевський оцінює як «самосуд» у торговельних та громадських справах. Проте, він зазначає, що незалежність від місцевої адміністративної влади призвела до розвитку «корпоративного духу», який робить їхні рішення вагомими та однастайними й підвищує її авторитет². Створений Ніжинський магістрат продовжував розпочату Судом справу. Дослідник зазначав, що саме завдяки виданим магістратом грекам паспортам дозволили членам громади мешкати в інших містах імперії, користуватися певними правами та привілеями, виїздити за кордон. Загалом автор не принижував ролі та позитивних надбань органів самоврядування в житті ніжинських греків та міста, хоча зазначав, що до кінця XIX ст. відпадає потреба в подальшій роботі цієї інституції через занепад грецької громади.

М. Сторожевський вважав цю установу суцільним реліктом минулого та анахронізмом – бездіяльною, малокорисною та позбавленою національної свідомості бюрократичною структурою, що навіть тяжіла до тиску на «прогресивних» представників грецької спільноти, примушуючи їх, зокрема меценатів Миколу й Анастасія Зосимів, залишити місто. Науковець наголошує на невпинному занепаді грецької громади вже з початку XIX ст. через переміщення торгових центрів до Москви, Києва та Південних портів. Цим, напевне, й обумовлюється відсутність у подальшому інтересу в дослідників до історії греків Ніжина, що довгий час висвітлювалася фрагментарно.

Стаття анонімного автора В. Б. була присвячена діяльності тоді діючого Ніжинського грецького магістрату та особливому правовому статусу греків в Україні³. В. Б. надав суб'єктивну оцінку цьому явищу. Перш за все, автор звернув увагу на надані грекам права та привілеї гетьманськими та імперськими урядами. В. Б. наголосив, що з часом ситуація в Ніжинській грецькій громаді значно змінилася не в кращий бік. Утім, дослідник Ніжинської грецької громади К. Харлампович упевнений, що стаття В. Б. була написана за замовленням правлячих кіл російського уряду та відбивала основні стратегічні виміри у внутрішній політиці Російської імперії, які були

1 *Сторожевский Н.* Нежинские греки. Киев, 1863. 32 с.

2 *Сторожевський М.* Вказана праця.

3 *В.Б. Нежинский* греческий магистрат. Юридический вестник. Вып. 31. 1863. №1. С. 34–49.

спрямовані на ліквідацію існуючих у державі органів місцевого самоврядування. Зниження чисельності братства та різкі звинувачення членів громади лише підтверджували поставлену мету – зрівняння грецьких купців у правах з іншими верствами населення Російської імперії.

Професор О. Дмитрієвський досліджував історію життєдіяльності греків у Ніжині через призму духовної спадщини. Автор підкреслював, що корені ніжинської грецької громади йдуть від духовного братства⁴. У 1885 р. він зробив опис книг, які зберігалися в бібліотеках при грецьких храмах. О. Дмитрієвський звертав увагу на давні пам'ятки друку. У статті йшлося про прохання церковно-археологічного музею при Київській духовній академії передати на зберігання найцінніші експонати, які вийшли з використання. На VIII Археологічному з'їзді в Москві О. Дмитрієвський приділив увагу тим особам-членам Ніжинського грецького братства, які зробили вагомий внесок у справі розвитку братства та збереження його самобутньої спадщини. Дослідник підкреслив, що митрополит Л. Баранович, В. Ясинський та гетьман І. Мазепа були особами, які сприяли духовному становленню братства. Аналізуючи внесок кожного з них, О. Дмитрієвський зазначав, що Л. Баранович називав о. Христофора в своїх грамотах «першої той церкви фундатором и ктиторм»⁵.

Значний за обсягом матеріал з історії Ніжинського грецького братства міститься в розвідці харківського архівіста М. Плохінського «Іноземці в Старій Малоросії», що була опублікована в 1906 р⁶. Ця праця стала результатом багаторічних досліджень автора, його роботи в архівах Москви, Харкова, Києва, Чернігова та Ніжина. Стаття містить три розділи – «Развитие отношений России к православному Востоку и возникновение братств», «Торговля», «Судопроизводство», теми, які, на думку автора, найповніше відтворюють основні характеристики життєдіяльності грецької громади.

Автор зазначає загальні причини створення братств як результат збігу церковних та економічних інтересів православного населення Османської імперії, що обирало нові місця для проживання. Щодо формування грецької громади Ніжина, то її головними передумовами була негативна політика Росії стосовно греків у 1648–1678 рр., що створила певне середовище біля її кордонів, де могли зосереджуватися греки, зупинені в своєму тяжінні до Москви. Такими місцями стали Київ, Ніжин, Кролевець.

Автор не обходить увагою питання надання Магдебурзького права деяким містам України польським королем, у числі яких був і Ніжин. Так він простежує витoki самоврядної організації на цих землях. Згодом особливий місцевий статус вплинув на формування самоврядних інституцій ніжинської грецької громади. Тісні торговельні та культурні відносини, які встановилися між купцями «Південно-Західної Русі» з греками, М. Плохінський обумовлює природнім зв'язком, який завжди існував між православними християнами. Греки відігравали велику роль у торговельній справі, сприяли виходу з економічної кризи розорених земель, які тривалий час перебували під владою Польщі й Литви. Автор у своїй роботі дав оцінку гетьманським універсалам, якими регулювалися правові відносини між різними верствами населення Гетьманщини.

Окремо М. Плохінський зауважив на правах та привілеях, які надавав гетьманський уряд грекам, що торгували на території Ніжина, приділив увагу історії створення грецької громади та Суду грецького братства⁷. Засновником Ніжинського ставропігійного братства він вважає отця Христодула, який, на думку автора, склав статут братства. Головну увагу в даному документі було приділено обов'язкам, які покладалися на членів братства щодо грецької церкви та звичаїв. Не обійшов увагою

⁴ Дмитрієвський А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // Православное обозрение. 1885, февраль. С. 370–400.

⁵ Дмитрієвський А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // Православное обозрение. 1885, февраль. С. 377.

⁶ Плохінський М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды XII археологического съезда в Харькове, 1902 г. / Под ред. графини П. Уваровой. Т. 2. Ч. 1. Москва, 1905. 209 с.

⁷ Плохінський М. Вказана праця. С. 57.

М. Плохинський існування ніжинської грецької громади за часів правління російських імператорів. Петро I започаткував традицію підтвердження царськими грамотами виданих ніжинським грекам прав та привілеїв. Автор не лише констатує історичні факти, а й висловлює власне ставлення до історії греків у Ніжині. Хоча робота М. Плохинського пронизана позитивним ставленням до ніжинських греків та до тих змін, що відбулися в місті завдяки активній економічній діяльності грецьких купців. Проте, автор так само відкрито висловлював невдоволення тим, що Ніжинський грецький магістрат широко використовував практику надання паспортів усім, хто був приписаний до грецької громади. За відомостями М. Плохинського, не лише греки за походженням, а й навіть турки та представники інших національностей користувалися пільгами ніжинських греків, при цьому не перебуваючи в Ніжині. Вони відкривали власні торговельні контори в Москві, Одесі, Таганрозі та інших містах, тим самим залишаючи провінціальний Ніжин у стані занепаду. Такі досить вільні дії Ніжинського грецького магістрату підтверджують самостійність органів грецького самоврядування в Ніжині й знайшли засудження з боку автора.

Матеріал, поданий М. Плохинським, представляє значний інтерес, однак недостатньо висвітленими залишаються питання правового статусу Ніжинської грецької громади. Поза увагою дослідника залишилися історія виникнення та діяльність Ніжинського грецького магістрату, причини, які призвели до припинення його діяльності.

Самостійною науковою працею слід вважати рецензію В. Ейнгорна на роботу М. Плохинського⁸. Він звертає увагу читачів на деякі фактичні помилки з історії ніжинських греків, критикує М. Плохинського за неуважне цитування, неправильні посилання на архіви, невідповідність уміщеного матеріалу назві розділу. У цілому рецензія має важливе значення, так як у ній значна увага приділяється організації самоврядування ніжинської грецької громади. Рецензія містить важливу для історії братства публікацію – текст присяги російським царям, що в 1682 р. давали перші греки, приймаючи російське підданство.

Найбільший за обсягом матеріал з історії ніжинських греків серед усіх видань Російської імперії можна знайти в «Трудах XII Археологічного з'їзду в Харкові 1902 р.», у виданій за його результатами збірці. На з'їзді було звернено увагу на стан архіву Ніжинського грецького братства та магістрату. Професор А. Дмитрієвський, який працював з документами архіву, зауважив, що архів, крім того, що знаходиться в жалюгідному становищі, до того ж «разграблен самими греками». Такої думки дотримувався й В. Ейнгорн⁹.

Окремі аспекти історії створення й діяльності грецького купецького братства розглядалися в працях О. Лазаревського, М. Стороженка, В. Савви та інших. Робота В. Савви написана на архівних матеріалах Суду грецького братства та Ніжинського магістрату¹⁰. Його праця містить відомості про греків, які мешкали в Ніжині, про їхні торговельні справи, ремесла тощо. Крім цих відомостей, В. Савва висвітлив судову справу на 165 аркушах між трьома купцями, тяжба яких тривала 10 років. Ця справа привернула увагу дослідника тим, що один з купців був грек, права якого захищалися Судом грецького братства. Крім того, до розгляду справи була залучена торгова книга російською мовою, яка давала уявлення про хід торговельної справи грецьких купців у Російській імперії.

Позитивну оцінку діяльності грецьких купців у Ніжині дав М. Стороженко¹¹. Хоча дослідження історії грецької громади він веде з кінця XVII ст., автор звертає увагу на надані права й привілеї грецьким купцям українськими гетьманами та царським урядом, зокрема йдеться про схвалення пільг генерал-губернатором П. Румянцевим,

⁸ *Ейнгорн В.* К истории иноземцев в Старой Малороссии. Москва, 1905. С.10.

⁹ Там само.

¹⁰ *Савва В.* Материалы из Архива Нежинского Греческого Братства и магистрата. Вып. 1. Нежин, 1908. 53 с.

¹¹ *Стороженко Н.* К истории нежинских греков // Киевская старина. 1890. Т. XXIX. С. 540–544.

який вивчав історію та особливості перебування грецьких купців на території України й дійшов висновків про правомірність привілейованого становища членів громади іноземців. Ніжинському міському магістрату було наполегливо рекомендовано припинити будь-які утиски ніжинських греків, а останнім вирішувати всі суперечки між собою за своїми звичаями.

Наприкінці XIX ст. висвітлення історії соціально-економічного та адміністративного становища російських губерній покладалося на імператорське історичне товариство. Треба зазначити, що значне місце в збірнику, виданому цим товариством у 1914 р., відведене місту Ніжину¹². Окреме місце в цьому огляді займає місцеве грецьке братство. Автори збірника наводять основні гетьманські універсали, за якими греки отримали деякі права й привілеї, імператорські укази, якими підтверджувалися ці привілеї. Досить неоднозначно висвітлюється судочинство братчиків. З одного боку, наводяться приклади невдоволення грецьким судочинством мешканцями Ніжина, а з іншого – цитуються пункти законодавчих актів, які підтверджують право греків судитися власним судом. Певним недоліком цієї роботи є те, що недостатньо уваги приділено Ніжинському грецькому магістрату, напрямкам його роботи та правовій базі його існування.

Таким чином, огляд історіографії XIX – початку XX ст. свідчить про те, що саме в цей час виникає зацікавленість історією ніжинської грецької громади. Але сфера досліджень не виходила за межі загальноісторичної проблематики. Історія України розглядалася дослідниками переважно як невід’ємна частина політичної історії Російської імперії. Тому нерідко вони акцентували свою увагу на юридичній, економічній та політичній залежності греків від царського уряду, залишаючи поза увагою відносини греків з українським населенням, їхню власну громадсько-політичну творчість. Поза увагою вчених залишилися важливі аспекти, пов’язані з організацією самоврядної ніжинської грецької громади, причини та шляхи її заснування. Багатий фактичний матеріал, що був накопичений історіографією означеного періоду, є надзвичайно цінним й сьогодні з огляду на масштаби втрат документальних матеріалів з цієї проблеми, які зазнали чимало архівних фондів.

Наступний етап елліністичних досліджень в Україні тісно пов’язаний з політичним курсом радянської влади щодо етнічних меншин. У руслі політики коренізації, що проводилася більшовицьким керівництвом країни у 1920-х – 1930-х рр., були створені сприятливі умови не тільки для розвитку греків УРСР, але й дослідження їхньої історії та культури. Адже завдання радянського будівництва в середовищі національних меншин потребували з’ясування й розуміння етнонаціональної та етнокультурної ситуації в республіці.

Переважна більшість праць цієї доби стосувалася питань етногенезу українських греків, їхнім лінгвістичним особливостям, специфіки матеріальної та духовної культури. Автором чи не єдиної за радянської доби узагальнюючої праці з історії грецької меншини, що вийшла у 1931 р. й мала назву «Греки в УРСР», був С. Ялі¹³. В історичному аспекті своєї праці С. Ялі спирався на дослідження Г. Тимошевського, використовуючи при оцінці історичних подій класичний підхід. На початок XX ст. грецька громада Ніжина була малочисельною та перебувала в стадії занепаду. Втім у межах краєзнавчих досліджень того періоду простежувалися окремі згадки про могутність грецької громади в XVIII–XIX ст., що вплинуло на специфіку розвитку міста. На науковій конференції 1928 р., на якій головою секції історії був М. Грушевський, виступив М. Петровський¹⁴. Тема його дослідження була присвячена безпосередньо історії Ніжина, отриманню містом Магдебурзького права в 1625 р. Своє дослідження про особливий статус Ніжина в Чернігівській губернії автор доводить до XIX ст. У

12 Наказ от жителей г. Нежина // Сборник императорского Русского исторического общества. СПб., 1914. С. 45–55.

13 Ялы С. Греки в УРСР. Харків, 1931. 208 с.

14 Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права в 1625 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали під ред. голови секції академіка Михайла Грушевського. Київ, 1928. С. 301–314.

ході висвітлення історії міста М. Петровський констатує, що наприкінці XVII ст. греки в Ніжині становили досить міцну громаду, що дає підстави стверджувати про сприятливі умови для її розвитку, підтверджені гетьманськими універсалами.

Особливе місце в історіографії ніжинської грецької громади займають дослідження К. Харламповича¹⁵. На відміну від праць попередніх дослідників, увесь матеріал його нарисів ґрунтується винятково на матеріалах найбільш інформативного джерельного комплексу – архівних справах самої громади. К. Харлампович востаннє працював з багатьма втраченими згодом документами з архіву Ніжинської грецької громади та міг бачити матеріали архіву в їхньому первісному вигляді, що надає його роботам значної цінності. З шести запланованих дослідником нарисів світ побачили три, причому два з яких були надруковані вже після смерті К. Харламповича. Його наукові надбання привернули увагу сучасних українських істориків, які посприяли репринтному виходу його спадщини. Це праці «Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.)», «Нарис з історії грецької колонії в Ніжині» та «Ніжинські греки й торгівля». Значну увагу автор приділив характеристиці органів самоврядування ніжинської грецької громади, Суду грецького братства та Ніжинському грецькому магістрату. На думку дослідника, початковою формою організації майбутнього купецького братства була невеличка церковна парафія, що сформувалася з кількох десятків греків навколо священнослужителів: Фотія, о. Костянтина і о. Христодула Дмитрієва. Збудовані дві парафіяльні церкви – Св. Архистратига Михайла та церкви в ім'я Всіх Святих залишилися впродовж наступних часів осередками суспільного життя греків Ніжина. Невід'ємною рисою грецького братства була їхня «торговельно-станова» організація, самоусвідомлення себе як носія спільних майнових, торговельних і громадянських інтересів, для захисту яких потрібно було здобути певний суспільний статус. На той час такий статус визначався кількістю особливих привілеїв (безмитна торгівля тощо), що їх дарували найвищі посадові особи держави, гетьмани, а надалі – російські царі та імператори. Боротьба за привілеї та грамоти, за К. Харламповичем, є основною рисою, тим стрижнем, навколо якого закручена вся історія громади¹⁶.

Аналізуючи відносини братства з українськими гетьманами, московським урядом, місцевою владою й церквою, автор нарису дійшов висновку про формування особливого грецького стану в Ніжині як додатку до станів дворянського, козацького, міщанського, духовно-чернецького. Остаточним моментом закріплення цього «грецького стану» було створення в 1785 р. окремого Грецького магістрату, який в усіх аспектах оберігав греків від стосунків з місцевим урядом і задовольняв їхні внутрішні потреби, охороняв їх від зіткнень з навколишнім середовищем. Він так само, як і історики XIX – початку XX ст., згоден з тим, що першою самоврядною інституцією ніжинської громади був Суд грецького братства, на базі якого утворився Ніжинський грецький магістрат, який по суті продовжував та розвивав започатковану Судом діяльність. Попри те, що К. Харлампович дослідив достатню кількість архівних матеріалів з історії ніжинської грецької громади, можна зауважити, що поза колом його наукових розробок залишилися питання, пов'язані з останніми роками діяльності Ніжинського грецького магістрату, причинами та процесом його закриття.

До принципово відмінних від висновків більшості своїх попередників тверджень К. Харламповича слід віднести: а) відлік історії ніжинських греків від 1675 р. – першого достовірного посилання на перебування їх у третьому універсалі гетьмана І. Самойловича; б) занепад громади та її торговельна діяльність на початку XIX ст. Спираючись на архів братства, зокрема на динаміку й кількість свідоцтв та паспортів, що їх видавав магістрат, дослідник аргументує наявність великої кількості нових переселенців.

¹⁵ Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного Відділу УАН. Київ, 1929. №24. С. 105–205.

¹⁶ Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // Записки історико-філологічного товариства ім. А. Білецького. Київ, 1999. Вип. III. С. 87–158.

Зі змінами державної національної політики інтерес до історії національних громад поступово згасав. У період з кінця 1930-х і до початку 1990-х років не було розроблено жодної фундаментальної історичної праці, яка б проливала світло на білі плями історії грецьких громад, а тим більше на існування та діяльність інституцій грецького самоврядування, яким був Ніжинський грецький магістрат.

Окремі аспекти з історії грецької спільноти на території України в другій половині XX ст. висвітлювалися в межах дослідження проблем загальноросійської історії XVIII – XIX ст. Цілком природно, що в таких умовах краєзнавці та шкільні вчителі перебрали на себе функцію дослідників історії рідного краю. Працю істориків-аматорів не можна недооцінювати, бо завдяки краєзнавчим надбанням історія грецьких громад України була репрезентована на суспільному рівні.

Отримання Україною незалежності привернуло увагу істориків до етнічного складу молодшої держави, а історія національних меншин набула значної актуальності в українській історіографії. Грецька діаспора, як одна з чисельних на території України, постала в центрі багатьох наукових досліджень останніх двадцяти семи років. Вагомий історіографічний доробок становлять загальні праці, що висвітлюють історичний розвиток грецького етносу в межах значного хронологічного періоду. Першою спробою узагальнити історію грецької етнічної групи в одній підсумковій синтезі стала монографія Н. Терентьєвої «Греки в Украине: культурно-просветительская и экономическая деятельность (XVII – XX вв.)»¹⁷. Авторка детально проаналізувала різні підходи щодо тлумачення термінів «діаспора», «громада», «торговельна діаспора». В авторському тлумаченні «громада» – це об'єднання представників діаспори в національно-релігійну організацію. Н. Терентьєва зазначає, що прагнення до визнання себе як окремих юридичних осіб з адміністративно-правовою автономією було чи не центральним сюжетом життєдіяльності грецької громади.

Іншим важливим моментом праці Н. Терентьєвої є те, що етнологічний аспект економічного та культурного розвитку грецької громади Ніжина розглядається як складова частина політичної системи країни в контексті всього суспільного життя регіону.

Слід відзначити значне поживлення інтересу до грецької тематики інших науковців. Так, результатом дослідницької роботи співробітників відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії НАН України М. Дмитрієнко, В. Топазова, О. Яся на чолі з академіком В. Литвином стала ілюстрована книга «Греки на українських теренах», де подано узагальнений погляд на історію грецьких громад України й українсько-грецьких зв'язків¹⁸. Автори визначили загальні передумови та мотиваційні чинники еміграції греків до українських земель і формування сталих громад. Серед них вони виокремлюють наступні: давні культурні та церковні взаємини, православна віра, постійну воєнну загрозу, яка унеможлилювала стабільність торговельних відносин із Західною Європою, значний досвід ведення спільної торгівлі.

Учені не збиралися оминати гострих кутів історії україно-грецьких взаємин, визнаючи в них не тільки позитивне – греки як меценати й благодійники, захисники православ'я, але й наводячи приклади зверхнього ставлення греків до українців, запеклі сутички ніжинських греків з місцевим населенням з приводу прав і привілеїв. Колектив авторів подає власну класифікацію грецьких громад, в основу якої покладено комплекс таких критеріїв, як причина переселення, географічний чинник, форма колонізації, соціальний статус переселенців тощо. Різні чинники спричинили появу різних адаптаційних моделей грецьких поселенців, однією з яких була ніжинська купецька громада.

У праці Є. Чернухіна «Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела» проаналізовані всі роботи, що висвітлювали історію заснування та діяльність грецької

¹⁷ Терентьєва Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). Киев, 1999. 352 с.

¹⁸ Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томозов, Л. Яковлева, О. Ясь. Київ, 2000. 448 с.

громади в Ніжині»¹⁹. Продемонстрована еволюція дослідницьких підходів та подана характеристика письмових джерел.

Сучасний стан розвитку грецьких студій характеризується їхнім урізноманітненням, виокремленням етнографічних, джерелознавчих, історіографічних сюжетів. Дуже важливою збіркою статей є «Ніжинські греки» у двох частинах, яка вийшла 2003 р. Автори приділили суттєву увагу багатьом аспектам діяльності братства. Наприклад, історик Олександр Морозов подає статтю «Грецькі храми Ніжина: історія і сучасність». Морозов служив священнослужителем у церкві Всіх Святих і мав можливість дослідити історію й сучасний стан грецьких культових споруд.

У 2003 р. за редакцією М. Дмитрієнко вийшов біографічний довідник-показчик з етнічної історії грецької спільноти в Україні²⁰. Він став вагомим доробком у згаданій сфері досліджень з елліністики.

У монографії А. Гедьо «Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст.» головну увагу приділено дослідженню такого важливого виду джерел як виданих актових матеріалів²¹. Такий підхід дозволив розкрити комплексність наукової розробки проблем грецької історії, простежити певні паралелі в історичній долі цих громад, а також допоміг чіткіше осмислити деякі дискусійні моменти історії. Зокрема, аналіз гетьманських універсалів дав змогу простежити процес становлення та зміцнення Ніжинського грецького братства завдяки наданим українськими гетьманами прав та пільг грекам у їхній торговельній діяльності та судочинстві. Дослідниця стверджує, що зміни в зовнішній орієнтації та внутрішні негаразди не вплинули на ставлення гетьманського уряду до грецьких купців, що підтверджує їхню вагому роль в економічному житті Гетьманщини.

На підставі законодавчих актів авторка висвітлює еволюцію законотворчої діяльності царського уряду щодо грецьких громад. Протягом XVIII ст. спостерігався процес наділення та закріплення прав та привілеїв греків, що передбачало самостійність управління та ізолюваність від представників інших етносів. Уніфікація політико-правової системи Російської імперії призводить до остаточної ліквідації органів національного самоврядування.

Певний ілюстрований матеріал знаходимо й у спільній праці К. Балабанова й Н. Терентьєвої «Греки в Україні» (також у 2 томах)²². Видання оздоблене великою кількістю ілюстративного та довідкового матеріалу. Єдиним недоліком зазначеної праці є недостатня кількість використаних архівних матеріалів.

Література з історії грецьких громад в Україні становить вагомий у кількісному й якісному плані історіографічний доробок. Утім більшість робіт присвячено висвітленню причин виникнення громад греків, основним напрямкам їхньої діяльності. Висвітлюючи грецький чинник на окремих українських теренах, кожен із дослідників звернув увагу й на окремі органи управління. Адже останні були тим стрижнем, навколо якого оберталася життєдіяльність спільноти, політико-правовим каркасом її існування.

References

- Vol'skiy, B. (1863) *Nizhinskiy greckiy magistrate*. Kyiv, Ukraine.
- Gedo, A. (2005) *Grecki gromadi Nizhina i Pivnichnogo Prichornomoria v actovih materialah XVII-XVIII st.* Kyiv, Ukraine.
- Dmitrievskiy A. (1885) *Grecheskie nezhinskie hramy i ih kapitalniy vklad v cerkovno-arheologicheskiiy muzey pri Kievskoy duhovnoy akademii*. Kyiv, Ukraine.
- Dmitrenko M. (2000) *Greki na ukrainskih terenah: narisi rtnichnoi istorii*. Kyiv, Ukraine.

¹⁹ Чернухін Е. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. К., 1998. 98 с.

²⁰ Етнічна історія грецької спільноти в Україні. Бібліографічний довідник-показчик / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. Київ, 2003. 288 с.

²¹ Гедьо А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. Київ, 2005. 416 с.

²² Балабанов К., Терентьєва Н. Греки в Україні.

- Dmitrenko M. (2003) Etnichna istoria greckoi spilnoty v Ukraini. Bibliografichniy dovidnik-pokazhchik Kyiv, Ukraine.
- Petrovski M. (1928) Nadannia Nizhinu Magdeburgskogo prava u 1625 r. Kyiv, Ukraine
- Plohinskiy M. (1905) Inozemci v staroy Malorosii Moskva. Russia.
- Storozhenko N. (1890) K istorii nezhinskih grekov Kyiv, Ukraine.
- Storozhevskiy M. (1863) Nezhinskie greki. Kyiv, Ukraine.
- Savva V. (1908) Materiali is Arhiva Nezhinskogo Grecheskogo Bratstva I magistrate. Nizhin. Ukraine.
- Terenteva N. (1999) Greki v Ukraine: ekonomicheskaya i kulturno-prosvetitskaya deyatel'nost' (XVII-XX vv.) Kyiv, Ukraine.
- Chernuhin E. (1998) Grecke nizhinske bratstvo: L istoriografia i dzherela Kyiv, Ukraine.
- Harlampovich K. (1929) Narisi z istorii greckoi kolonii v Nizhini (XVII-XVIII st..) Kyiv, Ukraine.
- Harlampovich K. (1999) Do istorii nacionalnih menshostey na Ukraini. Naris V. Nizhinski greki I torgivlia Kyiv, Ukraine.
- Eyngorn V. (1905) K istorii inozemcev v Staroy Malorossii. Moskva. Russia.
- Yali S. (1931) Greki v USSR. Harkiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій, Київ, вул. Володимирська, 68.

Oleksandr Pylypenko

Doctor of historical sciences, professor of Human courses of the Nation technology food industry university, Kyiv, Volodymyrska Str., 68.

HISTORIOGRAPHY OF HISTORY SELF-GOVERNMENT GREEK SOCIETY ON NIZHYN CITY IN THE MIDDLE OF XVII– XIX CENTURIES

Home historiography of history of becoming of self-government of Greek society of city of Nizhyn is analyses. A division into periods of researches is carried out on this subjects. Certain achievements and defects are in researches of the modern Ukrainian scientists. Literature from history of Greek communities in Ukraine presents ponderable, in quantitative and quality historiography work. However most works are sanctified to illumination of reasons of origin of communities of Greeks, basic directions of their activity. Lighting up the Greek factor on the separate Ukrainian walks of life, each of researchers paid attention and on the separate organs of management. In fact the last were a that bar the vital functions of association ran around round that, by policy-law framework of her existence. The aim of the article is finding out of degree of illumination of history-law terms, general principles and directions of functioning of the Greek self-government institutes, determining their location at the vital functions of associations in home historical literature. For her realization of the historiography analysis the attracted labors light in groups that in a general context history of Ukrainian Greeks, her separate aspects, that or by another character touch the article of our research. Historiography literature it is better in all to classification on chronologic principle. Exactly social and political terms and historiography tendencies of separate sentinel segment predetermine different approaches and estimation of nature and expediency of self-government ethnic institutes. Conditionally can divide all works into three gropes.

Key words: Nizhin greek brotherhood, historiography, research, historical analyses.

Дата подання: 12 квітня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253449

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК: 271.2-726.1(470)«19»

Віталій Шуміло

КОРПУС ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК КАТАКОМБНОЇ ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: ПРОБЛЕМИ ЗБИРАННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Та частина Православної Церкви в СРСР, яка в 1920–1980 роки не пішла на співпрацю з радянською владою, увійшла в історію під назвою Катакомбна Церква. Інша її назва – Істинно-Православна Церква (ІПЦ). Опинившись в умовах гонінь, вона перейшла на нелегальне (катакомбне) становище і, позбавлена можливості легально видавати релігійну літературу, створила корпус рукописних та самвидав-пам'яток. До теперішнього часу не існує жодного систематичного дослідження цієї спадщини. У цій статті представлена спроба першої такої систематизації.

Ключові слова: Катакомбна Церква, ІПЦ, релігійні переслідування в СРСР, церковні підпілля, рукописні тексти, самвидав.

Істинно-Православна (або інакше – Катакомбна) Церква¹, опинившись у СРСР в умовах гонінь, так само, як і старообрядницька, створила власний корпус рукописних пам'яток. Досі, на жаль, немає жодного систематичного або будь-якого іншого дослідження цієї спадщини. Пам'ятки лежать, нікому не відомі, у людей похилого віку – катакомбників, тобто в тих, хто в умовах гонінь продовжував таємно (підпільно) здійснювати богослужіння й окормлявся у священників, які переховувалися від влади, – розходяться по руках, гинуть від зберігання в невідповідних умовах, одним словом, перебувають на межі повного забуття. Рідкісні пам'ятки, такі як автобіографія схиєпископа Петра (Ладигіна), статті та автобіографічні нотатки архієпископа Андрія (Ухтомського), зацікавили істориків і використовуються як історичне джерело. Так, праці архієпископа Андрія частково опубліковані в книзі М. Зеленогорського «Жизнь и деятельность Архиепископа Андрея»². Наукового висвітлення, однак, деякі з таких текстів досі не мають. Наприклад, повний текст автобіографії схиєпископа Петра був опублікований лише на деяких церковних сайтах, причому, необхідного наукового й критичного підходу до видання опублікованих текстів здійснено не було; друкувалася вона також у деяких парафіяльних газетах і журналах, але науковій публікації повного тексту автобіографії ще жодного разу не було зроблено³. Із погляду текстології

1 Докладніше див. Шуміло С.В. В катакомбах: Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-Православной Церкви в СССР. Луцк, 2011. 272 с.

2 Зеленогорский М.Л. Жизнь и труды архиепископа Андрея (князя Ухтомского). Москва; Иерусалим, 2011. 448 с.

3 Досвід історичного осмислення автобіографії висвітлено в роботі: Шуміло В.В. Автобиография схиєпископа Петра (Ладыгина) как источник по истории Русской Православной Церкви XX века // Схиєпископ Петр (Ладыгин): Непоколебимый столп Церкви Катакомбной (1866–1957 годы) / Публ., подг. текста, вступ. ст., сост., коммент. В.В. Шуміло, С.В. Шуміло. Глазов, 2013. С. 5–19. У цьому виданні здійснено публікацію одного зі списків автобіографії, що закінчується подіями 1919 року, тоді як події в інших віднайдених списках доходять до 1946 р. Див. також: Шуміло В.В. Автобиография схиєпископа Петра (Ладыгина) как источник по истории Пантелеимонова монастыря и Андреевского скита на Афоне // Афон и славянский

корпус катакомбної літератури ще чекає своїх дослідників, повільно зменшуючись і знищуючись під дією часу. Разом з пам'ятками губляться назавжди і звістки про деяких талановитих каліграфів-катакомбників, письменників, священників та відомості про їхню діяльність. Здається, настав час, коли питання архівування корпусу катакомбної літератури й текстологічні дослідження її творів повинні стати справжньою науковою проблемою текстологів та істориків.

Метою цієї статті є перша приблизна систематизація катакомбної рукописної спадщини та опис найвидатніших пам'яток.

На даний момент складно оцінити катакомбну письмову спадщину в кількісному відношенні, оскільки, повторимося, ще не виконана архівація цих пам'яток. У зв'язку з цим наша оцінка більшої або меншої поширеності тієї чи тієї пам'ятки поки може бути тільки умовною й гіпотетичною.

Усі катакомбні тексти, що дійшли до нас, можна розділити на дві групи: 1) копії біблійних, богослужбових та святоотцівських книг; 2) оригінальні тексти. Оригінальних текстів, за попередніми дослідженнями, було небагато, але окремі, такі, як Поетичний альбом ігумені Київського Покровського монастиря Софії (Гриньової), заслуговують уважного вивчення. До нього ми звернемося згодом.

Копії книг, зроблені в Катакомбній Церкві, так само слід розділити на богослужбові, біблійні, святоотцівські та поетичні або пісенні. Крім того, слід розрізнити чотири види копіювання, якими користувалися катакомбники. По-перше, це використання старовинної, дореволюційної книги з частковою заміною втрачених аркушів рукописними вставками. Катакомбники з особливою дбайливістю ставилися до дореволюційних церковних видань, стародруків і рукописів, тому що для цих людей такі книги були не тільки друкованою рідкістю, а й свідками «благословенних часів» – до-більшовицьких, до-атеїстичних, до-репресивних, а значить – благословенних, містично освячених. В особистих архівах катакомбних священників або ченців є деякі старовинні рукописи, стародруки: молитовники, требники, мінеї Єлизаветинської та Єкатерининської епох, Мінеї-четії Димитрія (Туптала) Ростовського XIX ст. (наприклад, в архіві ігумені Макарії (Чеботарьової), богослужбові видання кінця XIX – початку XX ст. Часом трапляються книги, в яких рукописні аркуші переважають над збереженими друкованими, що також свідчить про особливо шанобливе ставлення до старовинних книг. Зберігалися, як певна святиня, не тільки книги, але навіть окремі аркуші, що нагадували їхнім власникам про дореволюційне минуле. Так зберігався й передавався в спадок «Лист сенатора Лентоуса», виконаний на окремому великому аркуші паперу акуратним, дуже схожим на друкарський шрифт, кириличним почерком. Лист має орнаментальну рамку й ініціал, виконаний двома кольорами: чорним і червоним – у традиції давньоруського книгописання⁴.

Другим способом копіювання є використання копіювального паперу. Розмножені таким чином акафісти, канони та окремі служби становлять значну частину архіву Харківської громади Катакомбної Церкви, якою правував ієрей Микита Лехан. Як правило, такі тексти написані звичайним письмовим шрифтом у звичайному шкільному зошиті. Використання копіювального паперу свідчить про значне поширення такої літератури і про просвітницьку та місіонерську діяльність катакомбних православних громад за часів гонінь на релігію в СРСР. Через копірку були розмножені й машинописні рукописи. Машинописний текст, як правило, набирали на звичайних аркушах формату А 4, які потім обкладали поліетиленом і по краю прошивали на швейній машині, після чого листи або зшивали в зошит, або вкладали в спеціально виготовлені для цього картонні чи шкіряні конверти.

По-третє, копіювали богослужбову, святоотцівську та оригінальну літературу шляхом фотографування написаних від руки або надрукованих на машинці аркушів, іноді фотографували готові дореволюційні видання. Після цього фотографії зшивали

мир: Материали международной научной конференции, Белград, 16–18 мая 2013 г. Святая Гора Афон, 2014. С. 143–153.

4 «Письмо сенатора Лентоуса» зберігається в особистому архіві М.В. Ольховик. Саме в родині Ольховик воно передавалося у спадок. Точну дату написання та ім'я першого власника встановити поки що не вдалося.

в книгу. Такою є фотокопія творів Никодима Святогорця «Невидимая брань», що зберігалася в катакомбній громаді в Воронежі. Такою є копія «П'яточислених молитов», до яких додавався передсмертний духовний заповіт ієромонаха Олександра (Орлова), що зберігалася в Омській громаді катакомбників, такими є духовні настанови й листи ієрея Микити Лехана, яких збереглося кілька десятків.

По-четверте, це повне копіювання книги, створення книги як предмета, так би мовити, «з нуля». Копіювалися як Євангелія, так і богослужбові книги, книги для келійного читання, в основному, акафісти. Однією з найкрасивіших і вражаючих знахідок у катакомбній спадщині є кілька книг, що належать перу видатного талановитого каліграфа ченця Феодосія (у миру Івана Яковича Штадченка). Деякі з його творів збереглися в Харківській катакомбній громаді, деякі разом з емігрантами, які виїхали з СРСР під час Другої світової війни разом з ієромонахом Серафимом (Загоровським), потрапили за кордон і зараз зберігаються у Франції в Леснинському Богородицькому монастирі. Особливої уваги заслуговує Євангеліє, яке належить перу цього каліграфа, виконане за всіма правилами давньоруської писемності. Використано червоне і чорне чорнило, зроблені заставки та ініціали, також за правилами стародавнього книговиготування виконана палітурка й зроблена оксамитова обкладинка книги. Під час швидкого перегляду створюється враження, що тримаєш у руках дорогу книгу сувенірного видання, рукописний характер книги помітний лише при пильному розгляді.

Ще один прекрасний зразок такого копіювання – рукописний Канонник, виконаний менш старанним почерком, але також з дотриманням усіх правил кирилических книг. Канонник зберігала катакомбна громада на Донбасі (м. Горлівка), він перед початком кожної молитви містить графічні вставки, виконані червоним і чорним чорнилом.

Вірогідно, у Катакомбній Церкві була збережена пам'ять про переписування книг як про богоугодну справу не тільки в сенсі розповсюдження літератури, а й у містичному давньоруському розумінні. Прикладом такого дбайливого та благоговійного переписування могли служити стародавні й старообрядницькі книги, що зберігалися в катакомбниках.

Далі розглянемо катакомбну літературу, класифіковану за жанрами.

Богослужбові книги й, зокрема, книги для келійного молитовного читання, напевне, становлять найчисленнішу частину спадщини. Богослужбова література за радянських часів була практично недоступною, а для катакомбних служб, перш за все, були необхідні такі книги, як Часослов і Октоїх – саме їх переписували найчастіше.

Зразком старанного, наближеного до давньоруського стилю письма серед богослужбових книг, може слугувати Часослов ігумені Макарії (Чеботарьової) з Воронежа. Він написаний на звичайному папері формату А 4, спосіб письма витриманий у стародавньому кирилическому стилі. Аркуші переплетені вручну в невеликі зошити, з яких і складається вся книга. Обкладинка книги нічим не прикрашена, крім наклеєного паперового хреста, який непомітний на перший погляд. Слід відзначити цю особливість – не прикрашати обкладинки – як визначальну рису багатьох катакомбних книг: книги робили непомітними, на перший погляд схожими на звичайні шкільні зошити, альбоми, бухгалтерські книги і т. ін. з метою конспірації. Із тією самою метою до святоотцівських і богослужбових книг іноді приклеювали обкладинки, які абсолютно суперечили змісту: з радянським гербом, від радянських підручників або зроблені з вітальних листівок до радянських свят.

У Катакомбній Церкві дуже поширеним було переписування Октоїха. Катакомбні рукописні Октоїхи, як правило, включають у себе не повне коло гласових богослужб, а тільки недільні служби на вісім, а іноді – на деякі з восьми гласів. Це відповідає катакомбній практиці спільних молитов, які, зазвичай, не могли відбуватися щодня, на що розрахований повний Октоїх, а правилися в суботу й неділю, тому катакомбники переписували тільки необхідну для цього частину Октоїха. Також у катакомбній книжковій спадщині практично немає рукописних Міней у повному обсязі, але трапляється Святкова мінея, що також відповідає особливостям катакомбного служіння – віруючі зустрічалися на молитву раз на тиждень (у суботу ввечері та неділю зранку) і на великі свята.

Під час розгляду богослужбової літератури особливо впадає в око велика кількість текстів, пристосованих або для келійного читання, або для служб мирським чином. Так, переважна більшість молитовних текстів – це акафісти на дванадцяті свята: на Великдень, Різдво, Вознесіння й т. ін. Акафісти в такі великі свята під час регулярного церковного (храмового) богослужіння зазвичай не читаються, оскільки в умовах відправи служби із священником для акафісту просто не вистачає часу. У мирському богослужінні зазвичай використовують акафіст, який допомагає заповнити «порожнечу», що виникає на службі через відсутність священника. Наявність великої кількості акафістів на дванадцяті свята свідчить про реалії катакомбного служіння мирським чином, яке відправлялося навіть на Різдво чи Великдень – духовенство було заарештоване першим, тому священників для всіх громад не вистачало.

Окремо слід сказати про катакомбну Псалтир. У середовищі катакомбників поряд з власне Псалтирем популярністю користувалася так звана Псалтир Богородиці. Це не власне богослужбова книга, ймовірно, її також слід назвати келійною.

Вочевидь, при вимушеній незатребуваності богослужбової літератури річного кола, розрахованої на щоденну монастирську або священницьку службу, катакомбні громади відчували необхідність у літературі для домашнього читання. Нестача храмової молитви заповнювалася домашньою молитвою: читанням акафістів, Псалтирі, у тому числі Богородичної, П'яточислених молитов і Спогадів про Страсті Христові Димитрія (Туптала) та інших молитовних текстів, які не призначені для храмового богослужіння. На такі висновки наштовхує підрахунок основних катакомбних пам'яток, що дійшли до нас.

Копії біблійних книг не становлять такого великого корпусу, як богослужбові тексти. Ймовірно, якийсь час катакомбники користувалися Євангеліями й книгами Апостолів, що залишилися з дореволюційних часів. Відомо, що в Російській імперії до більшовицького заклоту 1917 р. широко видавалися так звані «Євангелія для народу», які коштували дешево й були дуже популярні серед простих людей. Ці Євангелія, попри гоніння й навмисне знищення владою, сумлінно зберігали в катакомбному середовищі, їх використовували катакомбники й тому, вірогідно, не було необхідності в переписуванні їх від руки. У рукописному варіанті трапляються красиві напрестольні Євангелія в дуже невеликій кількості. До того ж, зберігання в себе рукописного Євангелія, ймовірно, було занадто очевидним злочином у роки радянської влади, й цим також може бути обумовлена невелика кількість рукописних біблійних книг.

Копії святоотцівської літератури фіксують найпоширеніше серед катакомбників шанування таких святих, як Димитрій (Туптало) Ростовський, Феофан (Говоров) Затворник (зокрема, книга «Путь ко спасению»), Серафим Саровський, Іоанн (Максимович) Тобольський, Ігнатій Брянчанінов. Можна натрапити на рукописні та машинописні копії книг Сергія Нілуса, які також були поширені серед катакомбників⁵. Особливою популярністю в катакомбному середовищі користувалися тлумачення Апокаліпсису, що відображає апокаліптичні настрої, які побутували серед катакомбників за радянських часів. Цікавою є також «История христианской Церкви» Євграфа Смірнова – від руки переписаний семінарський підручник понад 700 сторінок тексту, що зберігається в катакомбній громаді м. Жмеринка Вінницької області.

Копії святоотецької літератури, як правило, виконані за допомогою друкарської машинки або фотографії, рідше – переписані від руки.

Окремим предметом для дослідження можуть стати катакомбні збірники духовних віршів. Зазвичай їх списували з дореволюційних збірок, які включали в себе як літературні твори (наприклад, «Ангел» М. Ю. Лермонтова, «Отцы пустынники...» О. С. Пушкіна), так і фольклорні вірші (наприклад, «Плач Иосифа Прекрасного»), незмінно в таких збірниках присутній «Коль славен наш Господь в Сионе», мелодія, яку до революції грали куранти і яка серед катакомбників сприймалася як антитетична більшовицькій владі. Очевидно, духовні вірші та пісні, як і акафісти, заповнювали недостатність храмових богослужінь для вірних Катакомбної Церкви. За спогадами деяких

5 Наприклад, книга «Близ грядущий антихрист и царство дьявола на земле», наповнена апокаліптичними передчуттями. Доволі поширеним серед катакомбників було її останнє видання під заголовком «Близ есть, при дверех...», що вийшло у 1917 році напередодні революції. Авторів статті доводилося спілкуватися з людиною, яка у 1952 р. отримала табірний термін за зберігання цієї книги.

старих катакомбників, співом духовних віршів займалися члени громади, очікуючи на приїзд свого священика. Пересування катакомбних священиків було утруднено, й часом очікування затягувалося на кілька годин. Духовні вірші й пісні частково замінювали і храмову службу в ці години чекання. Збірки поезій переписували від руки у звичайних зошитах⁶.

Невеликий корпус пам'яток становлять нотні рукописи. Як це зазвичай буває в умовах гонінь, музична церковна культура гине дуже швидко. Прикладом може служити музична візантійська культура XIV–XV століть, що досягла найвищої точки свого розвитку, але зникла після падіння Константинополя. Відсутність можливості навчатися церковного співу на академічному рівні, передача співочої практики «на слух», відправлення служб пошепки та інші особливості катакомбного церковного життя дуже скоро знищили практику співу по нотах. Однак в окремих громадах, як виняткові випадки, були нотні книги. Найчастіше це дореволюційні книги, доповнені рукописними нотами. Прикладом може служити Збірник нот, який зберігався в Харківській громаді, що, ймовірно, пов'язано з особливою музичною атмосферою, характерною для Харкова ще в дореволюційний час. Збірник містить велику кількість піснеспівів, написаних композиторами XIX століття. Дописані від руки сторінки також фіксують композиторські піснеспіви, що свідчить про хорошу музичну освіту переписувача. Нотні доповнення-вписки виконані пером частково на нотному, частково на звичайному папері. Додаткові позначки на полях свідчать про те, що Збірник використовували під час богослужіння і що регент, ймовірно, він же писар, – мав музичну освіту.

Оригінальні твори катакомбних авторів – предмет майбутнього детального вивчення істориків, текстологів і філологів. Незважаючи на нечисленність, вони становлять найцікавіший корпус спадщини Катакомбної Церкви. Напевно, багато з них ще не віднайдені й чекають свого дослідника. Деякі оригінальні твори не дійшли до нас через найсуворішу конспірацію, якої були вимушені дотримуватися катакомбники. Так, за розповідями очевидців, усі книги й записи ієромонаха Пімена (Вахрушева) (із сибірського Усть-Ішима) після його смерті були покладені разом з ним у труну – щоб уникнути їхнього виявлення міліцією. Увесь архів ієромонаха Пімена загинув. На щастя, багато катакомбників як священики, так і їхня паства, навпаки, дбали про збереження архіву. Найбагатший архів оригінальних творів – проповідей, повчань, тлумачень, листів, роздумів про Церкву й інше – зберігся в Харківській громаді, якою опікувався ієрей Микита Лехан. Обдарований літературним талантом, отець Микита сам дбав про збереження й поширення своїх творів. Зараз його архів налічує кілька десятків різних текстів. Особливої уваги заслуговують його роздуми про особливості життя в Катакомбній Церкві, про гріх, про антихриста, про сучасну йому радянську дійсність, про покаєння та ін. Крім того, ці рукописи цінні ще й тим, що в них дана конкретна вказівка на назву «Катакомбна Церква» як на загальноновживане серед істинно-православних християн, звідки випливає, що вони ідентифікували себе саме так і, ймовірно, порівнювали з ранньохристиянською Катакомбною Церквою⁷. Роздуми о. Микити, написані гарною літературною мовою, друкувалися на машинці й поширювалися у вигляді фотокопій, зброшурованих у невеликі книжечки. Архів о. Микити містить велику кількість проповідей або їхнього тезового викладу, написаних рукою самого ієрея. Особливістю цих записів є їхнє чітке оформлення у вигляді пронумерованих тез. Цікаві «Сотниці», складені о. Микитою, які містять сто коротких – у два рядки – душекорисних висловлювань на певну тему. Сотниці, тобто сто невеликих повчань про спасіння душі, є своєрідним жанровим різновидом учительної літератури і ще чекають на свого дослідника. Однак у нашому контексті важливо зазначити, що сотниці – це типова форма викладу аскетичної й ісихастської літератури (див., наприклад, оформлення Добротолюб'я) і використання цієї форми в Катакомбній Церкві свідчить про

6 2013 року в Москві вийшов диск духовних віршів та «псалмів»: «Духовные песнопения в исполнении истинно-православных христиан села Старая Тишанка» (М., 2013), записаних в катакомбній громаді Воронежської області в 1999–2000 рр.

7 У Гомельській катакомбній громаді, якою опікувався ієрей Олександр Сухоцький, улюбленим читанням була книга «Катакомбы» – дореволюційне видання книги Н. Уайзмана «Фабіола» у вільному переказі Євгенія Тур; збереглося кілька машинописних примірників цієї книги.

дуже високий рівень духовного життя всередині неї. Місіонерська діяльність о. Микити та його пастви, вочевидь, була досить широкою: зроблені копії з деяких особистих листів священика, що містять корисні для душі повчання, окремі невеликі настанови роздруковані у вигляді листівок і призначені для поширення між віруючими. Після смерті ієрея Микити було написано його Житіє в традиціях давньоруських житій: з похвальним словом, зазначенням про особисте знайомство, у дуже урочистому стилі, виконане старанним великим почерком, імовірно, для читання після богослужіння або за трапезою. Імені автора Житія, на жаль, поки не встановлено.

Катакомбна оригінальна спадщина включає й літургійні твори. Так, було виявлено акафіст старцю Стефанові Подгорному, шанувальники якого є однією з течій всередині Катакомбної Церкви. Акафіст написаний у звичайному загальному зошиті дуже ретельно великим друкованим шрифтом, можливо, для криласного вживання. Судячи за станом зошита, видно, що акафіст читали часто.

Катакомбники зберегли ряд особистих листів дореволюційних і катакомбних священиків один до одного й до пастви. Епістолярна спадщина також поки мало вивчена, деякі листи, однак, становлять інтерес з погляду історії. Так, в одній з катакомбних громад на Донбасі зберігся дореволюційний лист старця Нектарія Оптинського до протоієрея Димитрія Іванова, духівника київської катакомбної громади, в якій подвизалася ігуменія Софія (Гриньова). У катакомбній громаді на Кубані (станція Саратовська) збереглися висловлювання старця Нектарія щодо Декларації митрополита Сергія (Страгородського) та «сергіянства», записані зі слів оптинського старця черницею Антонією (Злотниковою). Збереглися й висловлювання старця Стефана Подгорнова, записані кимось з його послідовників.

Особливої уваги заслуговує поетичний альбом схігумені Київського Покровського монастиря Софії (Гриньової). На цей момент альбом зберігається в нащадків одного з катакомбних священиків ієрея Михайла Нечитайленка у приватній колекції. Однак альбом повністю ксерокопійовано, вірші й прозові уривки з нього опубліковані з попередньою біографічною статтею про схігуменю Софію й системою покликань і коментарів до альбому⁸. Альбом написаний рукою схігумені Софії в передреволюційні й перші пореволюційні роки в красивому зошиті з оксамитовою обкладинкою; складається з кількох десятків сторінок. Велика частина розміщених у альбомі віршів і есе належать схігумені Софії і є цінними як художні твори, деякі вірші належать авторству різних російських поетів: схігуменія переписувала в альбом твори, які їй сподобалися. Альбом дає уявлення про характер передреволюційного чернечого життя, про стосунки між монахинями монастиря й допомагає яскраво уявити собі культурне та чернече середовище минулої епохи – останнього десятиліття існування Російської імперії. Альбом протягом століття передавався у спадок у родині катакомбників, особисто знайомих із схігуменією Софією в роки її катакомбного перебування в селищі Ірпін під Києвом.

Дуже цікавою є богословська праця протоієрея Володимира Криволуцького «О сергіянстве» – осмислення з погляду есхатології «Декларації» митрополита Сергія (Страгородського) про підпорядкування офіційної православної Церкви атеїстичній радянській владі та наслідків цієї церковної політики. Машинописна копія цієї праці була вивезена в 1970-ті роки за кордон і зберігається в архіві Леснинського Богородицького монастиря у Франції.

Цей короткий огляд катакомбної літературної спадщини є лише дуже приблизною систематизацією пам'яток, що дійшли до нас. Хотілося б привернути увагу вчених, особливо текстологів, до цього великого недослідженого корпусу літератури, а також закликати всіх зберігачів катакомбних пам'яток до об'єднання зусиль щодо їхньої архівації. Очевидно, що має бути створений певний єдиний архів пам'яток Катакомбної Церкви, який міг би в майбутньому стати основою музею й служити популяризації та утвердженню наукової історичної ідеї про правдиве існування Катакомбної Церкви в СРСР, про її діяльність, церковну ідеологію й общинний побут. Окремі пам'ятки, такі як

8 Так я прошу Твоей любви: Поэтический альбом схигумении Софии (Гринёвой) / Публ., вступ. ст., коммент. В.В. Шумило, С.М. Шумило. Чернигов; Сидней, 2014. 160 с.

листи й автобіографії, а також життєписи, зроблені паствою, повинні бути досліджені, опубліковані й уведені в науковий обіг⁹.

References

- Zelenohorskii, M. (2011). *Zhizn i trudy arkhiepiskopa Andreia (kniazia Ukhtomskoho)*. Moscow, Russia; Jerusalem, Israel.
- Shumilo, S. (2011). V katakombakh: Pravoslavnoe podpole v SSSR. Konspekt po istorii Istinno-Pravoslavnoi Tserkvi v SSSR. Luts'k, Ukraine.
- Shumilo, V., & Shumilo, S. (2013). Skhiepiskop Petr (Ladyhin): Nepokolebimyi stolp Tserkvi Katakombnoi (1866–1957 hody). Glazov, Russia.
- Shumilo, V. (2014). Avtobiografyia skhiepiskopa Petra (Ladyhina) kak istochnik po istorii Panteleimonova monastyria i Andreevskoho skita na Afone // Afon i slavianskii mir: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, Belhrad, 16–18 maia 2013 h. Holy Mount Athos, Greece.
- Shumilo, V., & Shumilo, S. (2014). Tak ya proshu Tvoei liubvi: Poeticheskii albom skhi-humenii Sofii (Hrinevoi). Chernigov, Ukraine; Sydney, Australia.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Vitaliy Shumilo

Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University (Chernigiv, Hetman Polubotok Street, 53).

A Collection of Literary Artifacts of the True Orthodox Church of the Catacombs: Questions about Collecting, Curating and Further Research

The part of the Russian Orthodox Church that did not agree to a compromise and collaboration with the soviet authorities between 1920–1980 is historically known as the «Catacomb Church». Another frequently used title is the «True Orthodox Church». Persecuted throughout the USSR, this group led a clandestine or catacomb existence, and not having any opportunity to publish legally, produced a large number of manuscripts and samizdat editions. To this day there is no serious or systematic study of this phenomenon, which sheds so much light on the little-known history of this clandestine religious movement of the XX century, and there is a risk that it will be forgotten and lost entirely.

Our entire collection of catacomb texts can be divided into two groups: 1) manuscript copies of books, which can be subdivided into liturgical, biblical, patristic, poetic and music books, and 2) original works, which are especially of interest to scholars. These include: a) the autobiography of Schema-Bishop Peter (Ladygin), b) articles by and the autobiographical notes of archbishop Andrei (Ukhtomsky), c) Schema-Abbess' Sophia's (Grinev) poetry album, d) the sermons and letters of Protopresbyter Nikita (Lekhan), e) spiritual instructions of Hieromonk Alexander (Orlov), and f) many other original liturgical and psalmodic texts.

This article seeks to define the problematic aspects of working with these printed and handwritten texts of the Catacomb Church.

The key words: *Catacomb Church, religious persecution in the USSR, the religious underground, manuscript texts, samizdat.*

Дата подання: 24 березня 2019 р.

9 Усі згадані в статті рукописи, машинописні копії й друковані книги зібрані автором статті і зберігаються в його особистому архіві, за винятком спеціально обумовлених у статті текстів, таких як Альбом схігумені Софії, «Письмо сенатора Лентоуса» та стаття священника Володимира Криволуцького «О сергианстве».

DOI: 10.5281/zenodo.3253648

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 930.2:394.92

о. *Юрій Мицик, Інна Тарасенко*

З ЛИСТІВ Є. Ю. СПАСЬКОЇ ДО С. А. ТАРАНУШЕНКА

У статті наводиться частина листування двох видатних українців мистецтвознавців Євгенії Спаської та Степана Таранушенка, що зберігаються в особовому фонді С. Таранушенка в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Ці листи є важливим джерелом до біографії Є. Спаської, проливають світло на процес написання її класичних наукових праць з історії українського мистецтвознавства, її творчі зв'язки з рядом науковців.

Ключові слова: листи, мистецтвознавство, народні промисли, килимарство, гончарство, кахлі, рушники, порцеляна.

Ім'я видатної дослідниці мистецтва Євгенії Юріївни Спаської (1892–1980) стає все більш відомим українській громадськості. Так, в останні роки в її рідному Ніжині пройшли конференції, присвячені мистецтвознавцю («Спаські читання»), там же на одній з центральних вулиць Ніжина була відкрита її меморіальна дошка. У кількох журналах «Ніжинська старовина» вийшли доповіді, виголошені на згаданих конференціях. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ) НАН України розпочав підготовку до видання її творчої спадщини, опубліковано ряд досліджень.... На цих конференціях ми зробили доповідь про її листування у 1960–1962 рр. з видатним українським мистецтвознавцем Стефаном Андрійовичем Таранушенком (1889–1976), на чергових Спаських читаннях виступили з доповіддю про листування 1963–1966 рр. і готуємо до видання весь комплекс цієї кореспонденції: 127 листів Є. Ю. Спаської за 1960–1973 рр.[1] Інші, більш раннього періоду, очевидно, не збереглися.

Ці листи зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). У той же час листів Таранушенка значно менше – всього 13 [2]. Це можна пояснити і станом здоров'я Таранушенка і особливістю ситуації Спаської, яка шукала в писанні листів порятунк від самотності. Щоб зекономити обсяг вступу, будемо Є. Ю. Спаську визначати літерами Є. С., а С. А. Таранушенка – С. А.

Листування Є. С. та С. Т. важливе тим, що висвітлює останній період їхнього життя. Водночас це був новий етап життя, коли після тяжких поневірянь внаслідок репресій та заслання (від них невинно постраждали обидва вчені) відроджується інтерес до наукової роботи і з'являються елементарні умови для реалізації наукових планів. Однак коефіцієнт корисної дії наукової праці обох невпинно знижувався. Вік і наслідки репресій все сильніше давалися взнаки. Є. С. особливо тяжко це переживала,

бо їй, справжньому трудоголіку, лікарі забороняли інтенсивну розумову працю (Є. С. страждала через високий тиск крові та погіршення пам'яті, спазми судин головного мозку). До того ж окрему квартиру після 30 (!) - річного поневіряння по підвалах та напівпідвалах вона (точніше її син Юлій) отримала у 1963 р., але доводилося доживати віку на чужині, в спекотливій Алма-Аті, відірваній від музеїв, наукової літератури, спеціалістів, у постійних спогадах про рідну Україну, особливо про Чернігівщину, за якою неймовірно тужила.

У цих умовах Є. С. займалася розвитком старих сюжетів (дукачі, кролевецькі рушники, ніжинське золотарство, Волокинський завод порцеляни, кахлі Чернігівщини та ін.), хоча на початку 60-х рр. XX ст. вона ще була в Україні, досліджувала, зокрема, унікальну скатертину гетьмана Івана Скоропадського, яка зберігалася в фондах чернігівського історичного музею; вела інтенсивне листування з приятельками і колегами по науковому цеху, упорядковувала свій архів, зайнялася збереженими чернетками та уривками щоденників наукових експедицій 1923–1927 рр. Особливо важливу роль відіграло написання спогадів про її вчителя і наукового керівника, видатного мистецтвознавця Данила Михайловича Щербаківського (1897–1927), який скоїв самогубство на знак протесту проти нищення київського історичного музею радянською владою. Саме під його керівництвом сформувалася блискуча «п'ятірка» – колектив учениць – видатних мистецтвознавчинь: Надія Венгржиновська, Марія Вязьмітіна, Наталя Коцюбинська, Марія Новицька, Євгенія Спаська, серед яких Є. С. була найвидатнішою, що визнавав і сам Щербаківський. Вона надзвичайно високо оцінювала роль Щербаківського в своєму житті і намагалася зберегти для нащадків уявну пам'ять про нього.

Слід відзначити, що вже в 1930 р. про її вчителя влада згадувала як про «ворога народу», а 1934-го за наказом першого секретаря компартії України Постишева його могилу зрівняли з землею, а на його ім'я наклали табу. Спогади Є. Ю. вийшли тільки в роки горбачовської перебудови [3]. Виявом громадянської мужності Є. С. було те, що вона з групою науковців підписала листа до влади з вимогою розібратися в причинах самогубства Щербаківського. Це без сумніву стало однією з причин репресій. Зокрема, її було звинувачено в націоналізмі й вислано на 3 роки до Уральська. Але це заслання розтяглося по суті на все життя. Є. Ю. жила з сином у Саратові, Семипалатинську, Алма-Аті, перебиваючись тимчасовими заробітками, і врешті осіла в Алма-Аті, де в 1946 р. нарешті стала працювати за спеціальністю. Але реабілітована вона була лише посмертно (у 1989 р.). До кінця свого життя Є. С. зберігала вдячну пам'ять про Д. М. Щербаківського, а його фото в рамці, виготовленій останнім ніжинським різьбярем, повісила у своїй кімнаті. Фотокопію цього фото, надіслану Таранушенку, наводимо в додатках до статті, як і фото самої Є. С.

Листи Спаської дуже цікаві. Тут знаходимо і автобіографічні моменти, і свідчення про подруг та колег Є. Ю. – визначних науковців, зокрема етнографів та мистецтвознавців (Всеволода Зуммера, Сергія Руденка, Івана Спаського (брата Є. Ю.) та ін.), спогади про Данила Щербаківського і про рідний край – Сіверщину... У даній публікації ми публікуємо деякі з листів, тексти всіх можуть скласти цілу книгу. Відзначимо, що Є. С. чудово володіла рідною українською мовою і пишалась тим, що зберегла її на чужині, але її правопис дещо відрізняється від сучасного (скажімо, вона писала не «деякі люди», «Ніжин», а «де-які люде», «Ніжен» тощо) і тому ми дещо поправили його. Усі з наведених листів написані з Алма-Ати й тому не будемо вказувати на це в археографічній легенді.

1) Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського (Далі ІР НБУВ) Ф. 278. №№ 4043–4169.

2) Там само. № 2313–2325.

3) Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського // Наука і культура. Україна: Щорічник. Випуск 24. Київ: Знання, 1990.

* * *

№ 1

1961, червня 21.

«21/VІ.

Спасибі Вам за лист Ваш, Степане Андрійовичу!

Все, що Ви радили зробила. А з скатертиною також на слід напала – все ж таки вона мабуть тутешня (зараз чи не в Рашби, треба подивиться), бо на ХІV з'їзді арх[еологів] тут було 2 скат[ертини] Скороп[адського] – одна з Андриєвки, друга з Коропа. А речей у них у музеї під час війни пропало сила, чудо що ця збереглася. Її конче треба привести у порядок і потім може буде в ательє у фотографа добре сфотографувати. (Я сьогодні у нього фотографувала дещо). Нашити на тонку тканину, розпрямити всі, як попало зашиті дірки, мокрою вигладити – матиме вигляд пристойний. Зараз цього не можна було робити, бо з нею поралася довго художниця, й нічого з нею не робила, і не радила нічого їй [не робити], бо вона й сама майстер дуже добрий – і старанний і умілий. Робітниця музейна їде у відпустку. Зробиться все це пізніше, бо й примушувати все з-за цього й з-за погоди не змогли. А я крім музею посиділа і в архіві, й бібліотеці, – хоч й тут не пощастило – музейна бібліотекарка в відпустці, а в міській – дуже мало книжок по старому Чернігову. А в Алма-Аті їх зовсім нема. Гарний Чернігів, ще зеленіший, ніж Київ. Шкода, що до води було мені далеченько, а я так хочу бути на воді. Завтра вже їду до Остра на пароплаві, скільки там буду ще не знаю – яка зустріч буде! Скатертину художниця тільки сьогодні повернула до музею і взялася за килим з портрета. Працює як скажена день і ніч, з ранку до ночі. Мало часу їй дали!

Бувайте здорові! Усього Вам найкращого. Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4052)

№1а. Регест

1963, липня 15.

Чи можете уявити, що відчуває людина після 30(!) річного «життя переважно підвального і напівпідвального опиниться у чистій, світлій кімнаті (краще «однокомнатної квартири со всіма зручностями»)? Це на 2-у поверсі нового будинку, у новому кварталі; вікна і маленький балкончик виходять на широку вулицю». Поруч Ботсад, видно Але-Тау. «Жила з сином, його жінкою, онукою у старому будинку у напівпідвалі, куди я пустила пасербицю з двома дітьми, коли їх господиня викинула на вулицю». Тіснота. Жила цей рік «як на роздоріжжі». Зараз син поїхав до Караганди невістка з онукою до батьків у Семипалатинськ. Видно, що вони зовсім переїдуть до Караганди. 3-4 дня тому племінники (?) перевезли мої сумні рештки добра – книги, папери, які були у дідівській скрині у сарайчику. Вчора і сьогодні я взялась за цей хаос. Перше, що впало в око «пачечка Ваших листів за весь час нашого листування!». Читала їх підряд і так мені тепло на серці стало».

Хвалить сина, який чорно робочого-в ун-т, без асп, працював, його взяли в ун-т у ХІ/1962 р. за рік оборонив роботу (?), я нічого путнього не зробила. Після переїзду взяла атестацію у земляка-ботаніка Харитона Савича Байди, позитивну характеристику. Я влаштувалася на роботу «Безкоштовну звичайно, як пенсіонера, що сумує за роботою – до водяних рослин». Кожного дня ходжу в Ботсад, 2 години, до лілій. «Тут жаби, головастики, все, що мені в Ніжині завжди подобалося». Розбираю своє переплутане майно за Вашою порадою. Альбом з фото порцеляни Миклашевських, надіслала до і-ту «а після прочуханки Бутніка-Сіверського (спасибі йому) мене повідомили про одержання». Я надіслала їм невелику колекцію Півн. Галицьких

малюнків вишивок, які були не в сараї, а в кімнаті. Тепер вагаюся: може краще було б до лаврського музею. Чи маєте книгу Івана про ордени й медалі до 1917 р.? Можу надіслати.

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4076)

№ 2

1963, серпня 25.

«25. VIII. 63.

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Спасибі Вам за увагу! За листівочку! Чомусь останні часи все ж таки якось дуже самотньо і усяка увага дуже дорога! Я примусила себе і, пам'ятаючи старі розноси Іванові, виписала від нього дві глави його «Дукачів» – «Историческая эволюция дукачей» і «Золотарство и его техника», перечитала і побачила, як він обстоятельно на великому доступному йому і недоступному мені матеріалі розбирає складне питання, вирішила зовсім перекроїти свій матеріал і використувати те, чого у нього нема. Получилася невеличка (10 стор.) роботка історико-етнографічна.* Одним словом зробила, що було в силах. Тепер тільки фото і кресленики замовлю і надішлю до Києва. Недавно одержала з Ін-ту етнографії та мистецтвознавства нарешті повідомлення і подяку за фото Міклашевських і випадкові малюнки галицьких північних вишивок, що якось завалилися і не встигли зникнути, як більшість мого такого майна. Правда, не знаю точно, чи буде публікуватися Іванова робота коли-небудь. Шкода, що у Києві не зацікавився ніхто його роботою – вона й справді найцікавіша була б на Україні. Ну, побачимо, що буде. На всякий випадок своїх записів про техніку викидати не буду, хоч вони і не такі солідні, як Іванові. По-перше я була в Ніжині недовго о Різдві 1925-26 р., по-друге розгубила значну частину і встигла дещо забути...

Дівчата мої написали мені коротенько з «Золотої Балки» – пропадають там від жару. Я тут теж один день чуть не пропала, навіть не пам'ятаю, як він пройшов, бо з ліжка не вставала. Мої пишуть мені з Караганди, одержали гарну квартиру, правда на 4 поверсі, але мені, як не сумно за їми, їхати туди нема бажання, досить мене налякав свого часу центр[альний] Казахстан. Дуже, дуже хотіла б хоч раз ще побувати на Десні під вербами... Я вже і то тут, у Бот[анічному] Саду намагаюся розшукати хоч трохи щось подібне до України. Але тут з вікон більш походить навіть на Крим «прилавки» –(предгория), а тополі здалеку, як кипариси.

Що робити управившись з «Ніжинським золотарством» – ще й сама не знаю. Що то не звикла жити без усяких обов'язків, от і сумно часто, а головне, коли про що і роздумаєшся – абсолютно нема з ким порадитися. Ви так і не написали мені по правді, що Ви думаєте про Скоропадського? І чи дозволите Ви мені надіслати другий екземпляр Чернігівському музею? Можливо що він тільки їм і потрібний? І Марії нічого не написали про це. Якби виграла по лотереї – не вагаючись полетіла б до Києва і Ленінграду. Дуже скучила за «своїми» милими киянами!

Бувайте здорові! Ще раз спасибі. Є. С.

* про ніжинських майстрів-кустарів-художників».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4079)

«Іванові». Іван Спаський (1904-1990) – видатний нумізмат і мистецтвознавець, молодший брат Є. Ю. Спаської.

Йдеться про монографію І. Спаського «Дукачі та дукати України» (за матеріалами, зібраними на Ніжинщині у 1920-х рр.)

«Марії». Йдеться про Марію Іванівну Вязьмітіну (1896-1994) і Марію Олексіївну Новицьку. М. І. Вязьмітіна – відома українська археологиня і мистецтвознавець. М. О. Новицька – відома мистецтвознавець і музеєзнавець.

«Золота балка» – пізньоскіфський могильник на території Херсонської де М. І. Вязьмітіна і М. О. Новицька в 50-6-х рр. XX ст. проводили археологічні розкопки.

№ 3

1963, жовтня 9.

«9-X-63

Рада, що догодила Вам фото, вельмишановний Степане Андрійовичу! Одразу ж вирішила, якщо не фото, то хоч маленькі малюночки ще надіслати Вам. Чому ж здається мені, що це саме Ви цікавитеся архітектурними мотивами в тканні? А листи з України мені як весінній вітер гріють серце. Чомусь мої милі товаришки останніми місяцями зі своїми різноманітними справами щось забули мене, давненько не пишуть. А може й їхній який-небудь загубився, як очевидячки й Ваш якийсь. Це могло трапитися тому, що на великий новий район виділив з себе окремий район поштовий, недалеко од нашого дому й п/о № 70 з'явилося, може під час передачі не все дійшло куди слід.

Знали б Ви якби я рада була повернутися «додому»; хоч останні місяці, живучи тут сама, якось я трохи заспокоїлася й одужала. І не те, що неодмінно до Києва, а й до Остра, Ніжина, Чернігова повернулася б, як не добре мені було тут ці останні місяці. Про те не думаю, щоб мала я право мінятися жилплощею: син одержав це приміщення від Академії, вселив мене, а сам – з'їхав до Караганди. Збирався в кінці місяця навідатися, і я все чекаю його і не знаю, чи не загрожує мені виїзд звідси? Без мого бажання? Намагаюся я не лінуватися, хоч щось робити. На черзі – збираюся вам саме надіслати «Ніжинське золотарство» – останнє, що мені пощастило, хоч якось склеїти до купи. Чекаю лише на ілюстрації від Івана.

Про «Скоропадського» вперше від Вас чую, що він одержав «паспорт»... Досі ні від кого з киян ні одного слова ані доброго, ані сердечного не чула. Так і вирішила, що «нагрішила». Одержала приязного листа від Яценка, щодо колекції з соломоплетіння М. Г. Сироватки, яку мені колись давно-давно сюди надіслали мені мої Марії, а вона (колекція) тут по усяким сараюшкам та підземеллям розтріпалася. От я й хочу її упорядкувати – перешити, (якщо дістану) на чорний папір – красиво буде. М. Г. теж ентузіаст у своїй справі була і на повагу заслуговує. Це мені вже не вперше в житті чужі справи кінчати. І чи є вона ще на світі, чи нема – нічого не знаю. Лежить у мене ще порядочний матеріал, щодо «Покорщини», але все – ж таки далеко не повний з літератури. От і не знаю, чи братись зводити його до купи....

Щоранку ходжу я до Ботсаду Академії, через дорогу. Подобається він мені більше, ніж київський та Нікітський та інші «благоустроєні». Цей якийсь ще трохи дикий, а зараз у осені дуже гарний. Доручили мені наглядати за водяними рослинами у опитних бочках та ваннах у теплицях. Сад великий, а за ним передгір'я і далі величезні гори; є куточки прямо на Крим схожі.

Боюся, що син зватиме до Караганди, а туди мені вже зовсім нема охоти їхати. У нього там робота цікава, подобається і йому, і дружині, ну, а мені там вже зовсім нема чого робити. Так що – правді сказати – не дуже добре уявляю собі як краще жити далі.

От Вам мій відчит за останні часи! Усього, усього Вам найкращого!

Є. С.

Степану Андрійовичу Тарануценку

Архітектурні мотиви в крелевецькому тканні.

1) На датованому 1872 роком настільнику (у Всеукраїнському Історичному музеї) три маленькі трибання церквиці (у мене дуже невелике фото), «капиці», № не знаю.

2) На рушнику з орнаментом «Три румки» (у Всеукраїнському Історичному музеї № не знаю) (*малюнок церкви. – Ю.М.*) Друга точно така

3) Рушник у «Русському музеї» в Ленінграді етнограф. відділі № 1381-20. (*малюнок одnobанної церкви. – Ю.М.*) Друга і третя точно такі

4) На рушнику з філіалу київського гос[ударственного] муз[ея] укр[аїнського] мистецтва. (*малюнок одnobанної церкви. – Ю.М.*) Друга і третя точно такі

5) Власність Севрюка, датований 1841 р. (*малюнок трибанної церкви. – Ю.М.*) Друга точно така.

Усі ці 5 фото в альбомі, де зібрані всі фото щодо «Крелевця» – великого мого рукопису. Що з їм робити ще не надумала?

І знаєте як дивно? З цього великого рукопису зникла остання частина про ХІХ ст. Коли і де – не уявляю собі.

«Скоропадського» копію, за Вашою порадою надіслала Чернігівського музею. Недавно одержала повідомлення про одержання».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4081)

«Яценка». Очевидно йдеться про Володимира Федосійовича Яценка (1915-2010) – українського художника мистецтвознавця, хоча не можна виключати, що це був Михайло Трохимович Яценко (1923-1996) – український фольклорист і літературознавець.

№ 4

1963, жовтня 19.

«19/XI 63. Дуже зраділа в/ш Степане Андрійовичу, одержавши сьогодні вашого листа, бо щось давно мовчали і Ви, а Вс[еволод] М[ихайлович] Зуммер], і всі мої подруженьки мочать – аж сумно; страшно стало мені старій тут на чужині та ще й самісінькій!

Хоч я, щодо здоров'я, і почувала себе тут на новому місці це літо значно краще ніж і рік і два тому, а все якось неспокійно на душі, коли не знаєш, як там товариші? Да й порадитися тут про найцікавіше для мене нема з ким; писати ж та докучати коли свої мовчать, якось аж совісно. От і зараз – зраділа, ніби раптово одержала, коли прийшов Ваш лист, спитати у Вас саме про таке: чи пристойно мені в роботі під назвою: «До історії ніжинського золотарства (ХІХ ст.), починаючи її з твердження, що в Ніжині старе майстерство золотарство і привести такий доказ, як фото дарованої (1750 р.) і підписаної ніжинської майстрами митри, що переховується у лаврі, принаймні була там і я її сама бачила у найціннішому відділові музею (не пам'ятаю як він тоді звався чи «культів», чи «культури» ?) «Іван Захарієв Ніжин» «зділана Пахомієм Витвецьким 1750 года». Бо не лише діди, а ще й батьки моїх інформаторів робили не лише «пугвиці», та «привіски», та «сережки», «дукачі», а й митри й оклади і я про це з їхніх слів згадую? І чи існує цей відділ? І чи можна що з їхніх екземплярів фотографувати? І як можна, то як це зробити? Кого просити? Кому написати? Бачте, яка сила запитань? Може тому, що і я щось сьогодні трохи нездужаю й пишу Вам лежачи? Рідкісні шати (?)були й у ніжинських церквах і я у додатку наводжу ці мої записи, але з старих ніжинських речей може єдина ця митра й збереглася? Чи може згадати про неї? Пробачте, пробачте й ще раз пробачте!

Є. С.

Чекатиму Вашої поради. Фото від Івана прийде не раніш ½ ХІІ».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4083)

«Вс[еволод] М[ихайлович]». В. М. Зуммер (1885-1970) – відомий український мистецтвознавець, один з учителів Є. Ю.

№ 5

1963, жовтня 22.

«22-Х-63

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Чи пробачите Ви, що я так штурмую Вас своїми листівками? Але роблю це тому, що здається мені Вам – зрозуміти саме Вам легше, чим комусь іншому... За ці останні два-три місяці, що я живу сама, у світлій та гарній кімнаті, після майже 30 (!) років підвального та напівпідвального життя, якось я і відпочила зокрема після останніх 3-х років, коли я була усюди четвертій – в одній кімнаті...

Трошки розібралася з тими сумними уривками та рештками, що випадково не загинули «сберігаючись» чи то у сараї на даху, чи то у льоху, всюди мокнучи та пріючи... Зробила те, що було найлегше з «Скоропадським» та «Золотарством», (яке надішлю Вам, як тільки Іван змилюється та надішле фото). А що далі робити

й сама не знаю. Надумала (і Муся радить це зробити) – перекласти на російську мову Скоропадського – це тому якраз ми з єю добре знаємо скільки по російських музеях (Моск[ви] та Лен[інграду] українського матеріалу (якраз вишивок) зовсім безпаспортних та недатованих. Для різних інших тем мені страшенно не вистачало головного – і самих матеріалів, і книжок, і людей... Того, чого я вже й не матиму ніколи. І от зовсім несподівано почали мені попадатися в руки окремі сторінки про роботу в семінарах Данила Михайловича – ті незабутні роки з 1923 по 1927..., уривки з щоденників подорожів за ці роки; себто те, для чого мені ніякі книжки, ніякі люди нічого мені додати не зможуть! Чи не перший мій обов'язок звести все до купи і зв'язати в одно? Я не знаю, яке становище, яке відношення до Д. М., чи треба і є охота знати комусь щось про нього, як вчителя? З дівчатами моїми я про це ще не порадила, бо вони ще десь тиняються й раніш листопада до Києва не повернуться.

Для нас, його учнів, це – занадто дороге, проте у мене написано звичайно найбільше про те, що він робив з мене і для мене. Про те, чого від кожної роботи вимагав. (А перше – це не лінуватися).

Єдина окраса мого житла тепер – це його портрет в дубовій рамці, який я лише тепер маю змогу тримати перед очима, щоб не лінуватися. От я і Вам надсилаю і портрет і рамку, а разом хочу й оповісти її історію.

Ще коли я вчилася в Москві, чи то в 1912 чи 1913 р, мої друзі подарували мені Ботічелівську людину – рондо. Я, приїхавши до Ніжина, знайомого столяра Власа попросила зробити мені просту кругленьку рамку. А він каже: «що це Ви, панянка, це ж ікона! Це треба майстру «справжньому» дати зробити! – Я кажу: «Добре, прошу». От і зробив мені цю рамку якийсь невідомий старий ніжинський різьбяр. Тоді мені (безтолковій) навіть на думку не спало спитати хто зробив цю річ, хоч вона мені і тоді подобалася.

І лише чи то у 1923 чи то у 1924 році під час лекцій Д. М. в Археол[огічному] Ін[ститу]ті, коли він говорив про тих українських майстрів, що різали розкішні іконостаси, пригадала я і чудові ніжинські іконостаси, спало на думку, що й мою рамку напевно хтось з ніжинських різьбярів, нащадків тих старих робив. Після семінару сказала я про це Д. М., а він велів неодмінно показати її, а коли я принесла, довго розглядав, а потім добре вилаяв, що я не знаю, хто це зробив. При першій змозі вилізла я до Ніжина, Власа, вже старого, розшукала, а того діда вже не було в живих і рамка ця його остання робота, і він був дійсно з роду тих різьбярів, що різали й ніжинські іконостаси...

От тепер я й Мадонну сховала, а портрет Д. М. замість її поставила, щоб він і тепер не давав мені лінуватися. Кому відписати цю річ? Це вже Ви мені мусите порадити. А Вам я надсилаю з великою охотою, надішлю і Маріям моїм, що можу. Завідувач фондом ІМФЕ АН УССР – не Волод[мир] Федосієвич, а Михайло Трохимович, мій земляк – чернігівський, який якось увічливо і приязно до мене ставиться, спасибі йому. Не те що чернігівські музейщики – надіслала їм «Скоропадського» – навіть не повідомили чи одержали; спасибі стороння людина повідомила. За порадою М. Т. я зараз стараюсь й намагаюсь упорядкувати сумні рештки колекції з соломолетіння М.Г.Сироватки. Це дуже непросто, нема потрібного паперу. Але зроблю! Саме Д. М. завжди примушував з повагою ставитись до роботи тих, хто не встиг їх кінчити.

Пробачте мені! Безпам'ятна! Забула, що вже надіслала Вам фото. А дуже хотіла ще щось для Вас зробити! З щирою повагою Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4082)

«Волод[мир] Федосієвич, а Михайло Трохимович». Мається на увазі згадуваний вище М. Т. Яценко, а не В. Ф. Яценко. М. Т. Яценко дійсно працював у 1962–1966 рр. в ІМФЕ і походив з Чернігівщини (с. Свидовець Бобровицького району).

№ 6**1963, грудня 16-17.**

«Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Не можу пригадати: чи я вже надіслала відповідь, чи загубила, чи ще не написала? Хоч вбийте – не знаю!

Тому краще ще раз написати – Ви сердитися за докуку не будете, а хоч і будете, то це краще, ніж за неввічливість. Знали б Ви, як мені сказали самій у «Золотарстві» багато чого не хватає! Про «Івана Захарієва» ніхто нічого не знає, як я не шукала, як не питала... А вважаю був це якийсь багатий да чванний купець, може грек. Про те кажу це Вам по секрету, а в роботі писати не наважуюся! За Шафонським у XVIII ст. найбільший цех золотарства був у Ніжині: з 12-и на усю Чернігівщину, аж 8 – у Ніжині.

Зробила я все, що було в моїх силах і на підставі того, що в мене є безсумнівне... А тепер я ще більше ніж раніш боюся набрехати з-за поганої пам'яті. Все, що я ще чекаю – це фотографії. Як тільки одержу – одразу одішлю куди очі дивляться, бо й самій подобається таке «куце»! А все ж таки може ще кому згодиться. І мені «баба з воза».

Знаєте що я розшукала серед сміття та уривків напівзгнилих? Уривки щоденників подорожів по Чернігівщині за 1923-27 рр. Читаю і бачу яка вона вже не подібна на те, що я бачила у 50-хх рр. І вирішила саме Вас спитати: чи не переписати їх? Писала я їх частково для Д. М., частково для директора свого Сташевського (далеко не все! з пропусками). І ще чому мені це подобалося – тому що я послухала Вас і почала писати про Д. М. І не можу писати так увічливо, розумно й прохладно, як пишуть найгарніше. Здається мені, що занадто щиро пишу і не можу інакше – занадто багато давав він усім нам, своїм останнім учням. А мені може й більше за всіх, бо прийшла я остання: така була ненажерлива, уперта, здається що ніхто так не поспішав як я... От і не знаю чи кінчати чи стати? Чи спочатку «щоденники» хоч як зробити? Порадьте, будь ласка! І пробачте за докуку!

17/XII. Не встигла надіслати Вам листа, як ввечері одержала від Мусі «матеріали» про Д. М... По-перше, майже все це у мене є, по-друге абсолютно чуже мені і у мене бачу зовсім інакше, занадто індивідуально написано. Не знаю, що робити? Чи кінчати, чи кинути?

Бувайте Ви перш за все здорові! З великою повагою Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4084)

«Шафонським». О.Ф. Шафонський (1740–1811) – український лікар-епідеміолог, історик, син сосницького сотника Чернігівського полку, автор широковідомого історико-статистичного твору «Черниговского наместничества топографическое описание» (1784–1786).

«Уривки щоденників подорожів». Ці записи були надруковані: Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921–1926; головним чином про гончарство чернігівське // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2.

«Сташевського». Йдеться про Євгена Дмитровича Сташевського (1884–1938) – українського історика, доктора історичних наук, працівника ряду вишів і академічних установ. Директор створеного в 1925 р. сільськогосподарського музею в Києві, де працювала Є. С. як завідувач відділом кустарної промисловості. Загинув внаслідок сталінських репресій.

№ 7**1964, лютого 14.**

«14-II-64

Отже вельмишановний Степане Андрійовичу, завдання Ваше виконане: два тижні, як надіслала моїм Маріям те, що написала, як змогла про Данила Михайловича і тиждень – «Золотарство ніжинське (XIX ст.)», тому що одержала, нарешті, від Івана гарні фото типового ніжинського дукача. Дуже-дуже шкодую, що не мала змоги своєчасно зробити і зберегти хоч фото, хоч малюнків самої останньої масо-

вої продукції ніжинських майстрів – сережок, підвісок до ікон (вставних покривок, хрещиків, перстеньків...).

Як трудно давалося мені писання про Д. М. – я Вам вже писала, увесь лютий до останнього дня вагалася – чи можна саме так писати? Чи не слід? Але інакше не зуміла, не змогла. А в «Золотарстві» сама знаю, що напихала туди і те, що слід, і те, що не слід. Робила це цілком свідомо чи довго ще зможу щось робити – не знаю, це перше; друге те, що на друкування не сподіваюся, то хай хоч в рукопису десь збережеться те, що може колись комусь стане потрібне і допоможе в роботі. А от пристановище пристойне для всієї цієї писанини розшукати, – це, пробачте мене, вже проситиму і Маріюк і Вас вкупі подумавши, розшукати... Дати Вам на перегляд обидві роботи я просила подруг моїх милих.

Тепер же потроху, (бо вредна, дуже мила, дуже гарна українка-лікар, нової полкл[ініки], до якої я приписана, – забороняє «інтенсивну розумову працю»),... буду за Вашою ж порадою якось зводити до купи рештки «щоденників», але переважно стосуються вони також до початку 20-х рр. й в деякій мірі доповнюють «Спогади про Д. М.».

Є ще деякий матеріал досить цікавий, але таке це лахміття, такі уривки, так потребують ще: ще подивитися на самі речі, що не знаю, що й робити – а пам'яті своїй аж ніяк не довіряю. Уявіть собі надіслала привітання і гостинці Івану саме за місяць до дня його народження і таких фактів, дрібниць, щодня вистачає! З великою повагою і подякою, бажаю Вам усього найкращого в світі. Є. С.

Номер Вашого поштового відділу?

Привезе, як одужає Вам і про Д. М. і «Ніжинське золотарство». Воно досить куце, але більша робота не знаю де поділася. Ну, я і напихала туди і що слід, і що не слід, сама бачила, а не спинилася. У нас теж було декілька сумних днів, а більш ясні, сонячні, так що в кімнаті сидіти неохота. І взагалі чомусь дні задовгі занадто, коли сам сидиш. Син все ніяк не вибереться, все збирається. Найдорожчий гість – почтальйон!

Бувайте здоровенькі! Це перш за все!

Усього найкращого! Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4087)

№ 8

1964, березня 16.

«16/ІІІ 64.

Дуже зраділа, в/ш Степане Андрійовичу, одержавши сьогодні Вашого листа.

Але невже ж Вам і досі не ясно, що я зробила все! що було в моїх силах? і зможу. З усіх рецензій, що я одержала з Києва, приймаю до серця одну – Надії Вол[одимирівни] Лінко. Вона каже, що писанину мою треба інакше назвати: Д.М. Щ[ербаківський] – мій вчитель і керівник. До цього я цілком пристаю, бо це дійсно цілком відповідає змістові. Вона зрозуміла, що я зробила тахітисм того, що могла. Зрозумійте, прошу Вас і Ви: я так мало довіряю собі, своїй пам'яті, так мало маю певних матеріалів, які б збереглися з давніх часів, що вимагати від мене більшого – неможливо, бо все одно, я нічого не можу додати.

Да й почала я цю роботу під умовою, що це буде не лише моя робота, що я маю лише «розкачати» решту його учнів та друзів. Якби не збереглися саме ці записи, що стосуються безпосередньо до мене – я й цього не змогла б зробити! Так мало сама собі довіряю. З пам'яттю у мене дуже погано. Так що тепер вже не моя, а Ваша спільна праця давати решту того, що слід і своїх персональних вражень того «фону», якого Ви вимагаєте від мене. Крім того я так недовго знала Д. М. лише неповних 4 роки. Безсумнівно у нього були і учні і близькі йому люди, які знали його краще за мене. А мені перепало щастя знати і вчитися у нього виключно з-за моєї впертої та наполегливої вдачі – це Ви напевно зрозуміли з моєї писанини?

Якщо надішлете мені Ваші запитання олівцем, може я ще щось і пригадаю, хоч і маю сумнів загодя. У мене ж не збереглося нічого ні записів з його лекцій, ні з тем, які він давав ще комусь, ні з його вказівок...

А крім того – мені так трудно далось і те, що я зробила, що я ще й досі не зовсім в своєму розумі – принаймні мій лікар, що в I і II ц.р. вилаяв мене і примушував щотижня ходити до його – лише З/III змилювався і приказав явитися З/IV. А я ще й досі не повернула собі нормального сну.

Так що, шановний Степане Андрійовичу, не вимагайте від мене більше, ніж я можу ще щось зробити... Боюсь, що й «шліфувати» – це вже мені не під силу і я проситиму зробити це когось з моїх подруг, напевно Марію Іван[івну], бо й раніше вона робила це. Коли б я була на Вашому місці – я б неодмінно збрала їх усіх, а може ще з додатком тих, кого вони скажуть, і кінчила б цю начату роботу усім колективом: М[арію] О[лександрівну], М[арію] І[ванівну], Над[ію] Сем[енівну], Над[ію] Вол[одимирівну], Кат[ерину] Іл[лівну]. Хто ще міг би добре дещо додати це – Вс[еволод] Мих[айлович] Зуммер.

Єдине що в мене залишилося в рештці одного щоденника – це моя власна, лише для себе написана рецензія, не те, що говорила Наталя Коцюбинська, коли ми п'ятеро збрались за рік після смерті Д. М.... Та ще те, що я говорила їм за 2 роки після його смерті. Якщо думаєте, що і це потрібне – пошукаю, бо їм мало не збереглися під час останнього переїзду.

Прошу Вас, дайте мені пораду і відповідь в цій справі.

Щодо сіль[сько] – госп[одарського] музею – є трохи в тих «щоденниках», що я поступово готовлю і перепишу Вам. Мого автобіографічного матеріалу зможу теж з мого лахміття потроху набрати. Є наприклад у мене цілком закінчений зшиток про перші роки I-ої імпер[іалістичної війни], про роботу у прифронтовій полосі, написано тоді, теж схвилювано. Я повірте думала, що може бути цікавий для якоїсь військово-історичної установи – саме 50 років од тієї війни.

Є ще про Євпаторію тих часів цілком закінчений щоденник тих часів – кому він потрібний? Моїм дівчатам я вже писала, про їхні обов'язки перед Д. М., їм і книжки в руки: у їх могли зберегтися і його лекції і його настановлення, і склад його семінарів, теми, що він давав, семінари. Хай Вам не лише спасибі кажуть – це мене не задовольнить, це їхня справа та обов'язок.

Звичайно я так зраділа і коли від них прийшли листи і од Вашого! Бо все турбувалися чи можете, чи природно писати так щиро, а може так можемо говорити лише з тими, хто тобі рідний? Да – ще є в мене листи, які я одержувала від різних людей після смерті Д. М., хто знав і розумів яка це велика втрата для всіх нас і для мене, як останньої з його учнів...

Про Містечкіна – я з ним поводжуся увічливо і обережно. Вдячна йому, що він зацікавився певним періодом і певними людьми, які працювали в худ[ожньому] пром[ислі]. Те що в мене є про це, я йому не дам, не показавши Вам усім, моїм близьким.

З подякою і повагою з побажанням Вам перш за все здоров'я! І спасибі, що примусили мене це зробити.

Цими днями надішлю Вам «Пузиревський посуд» «на Ваше усмотреніє» – куди його дівати?».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4090)

«Над[ію] Сем[енівну]». Йдеться про Н.С. Венгріновську (1894-1968) – українську мистецтвознавця і бібліотекаря.

«Надії Вол[одимирівні] Лінко». Йдеться про Н.В. Геппенер (Лінку) (1896-1981), яка була відома як мистецтвознавець, музеєзнавець, археолог, архівіст.

«Кат[ерину] Іл[лівну]». К. І. Білоцерківська (1893-1973) – мистецтвознавець.

«Містечкіна». Очевидно йдеться про Григорія Абрамовича Містечкіна (1929-2005) – журналіста, кіносценариста, мистецтвознавець, який писав зокрема про художницю Ганну Собачко-Шостак, Марію Приймаченко.

«Коцюбинська». Наталя Антонівна Коцюбинська (1896-1937) – український мистецтвознавець. Активна діячка українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Одна з «п'ятірки» учениць Д. М. Щербаківського. Розстріляна внаслідок сталінських репресій.

«Пузиревський посуд». Пузирьовський посуд. Перший етюд з циклу «Чернігівське гончарство» // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2.

№ 9

1965, січня 5.

«6-I-65

Коли б трошки більше здоров'я та грошей, шановний Степане Андрійовичу, то може я ще й прилетіла б незваною, бо хтось з киян писав мені про це і я так раділа! Всі дні ці чекаю листів про це, отже Ви перший, хто згадав, як це мені дорого та цікаво! Спасибі Вам велике, превелике! Найбільший та найкращий подарунок на день моїх іменин!

Запрошення переписала для себе, а Ваше негайно повертаю. Як посуваєте себе після такого заходу? Та ще й довгого такого, та ще й нудного!

Знаю, що Сидоренко був у Мар[ії] Олекс[андрівни] та Мих[айла] Ів[ановича] – розпитував... На жаль не знаю зовсім, що це за людина, але безперечно, спасибі їй превелике! Хто така Шевченко – теж не знаю, на жаль і шкодую, що і Мар[ія] Олекс[андрівна], якщо була там, од себе нічого не сказала, почувую, що я б не вдержалася.

Отже напишу Вам, першому, бо нікому ніколи про це не говорила й не писала, сподіваюсь, що й єдиному, бо проситиму Вас теж нікому, й ніколи не переказувати. Бо це те особисте, що після 1927 по 1934 не тільки гріло душу, але й весь час штовхало бути гідною того довір'я, про яке я довідалася за тиждень до Страшного дня.

У мене були великі і важкі для мене труднощі, коли я працювала над біографією Литвинової. В архівних її матеріалах я не знаходила усього, що мені конче потрібно було знати про її життя в к. 70-х та 80-х рр. Може було щось занадто особисте, а може зв'язане і з «політикою», таке, про що і дочка її Настасія Петрівна, якимось не дуже охоче говорила. А я, взагалі, погано знала чим і як жили кращі люди на Україні в ці роки. Якщо Ви переглянете цю мою роботу, може й побачите ясно, що тут у мене чогось бракує. От я і мучилася, а потім, мало не плачучи, пішла до Д. М. скаржитися та казати, що це він примусив мене взятися за матеріали – не по моїх силах і я хочу кинути цю роботу (хоч вона вже була при кінці). І от сиділи ми у великій залі і я, не думаючи ні про що окрім цієї своєї біди, майже не бачачи його, мало не плакала, бо й мені ця робота і ця людина дорогою стала... Тоді він поклав мені руку на плече і сказав так, що до смерті пам'ятатиму: «Що це Ви? Ви ж моя найбільша й найкраща надія! Зробити цю роботу конче потрібно; усікі труднощі треба бороти». Коли я це почула і подивилася на нього, так мені стало і соромно і сумно, і дивно... Пам'ятаю і його стомлене обличчя ... Одразу встала, сказала: «добре» і пішла схвильована, думаючи про себе і свої труднощі. І ніколи не забуду і не прощу собі, нам всім взагалі, що нам і на думку не спало, що це саме нам, його учням треба було якось ближче до нього підійти. Що може це самі ми й не зберегли його... В Казахстані я почала з того, що дуже хворіла й бідувала... І от ще одна зовсім чужа й невідома мені людина, сказавши своєчасно декілька слів наче на ноги поставила... Коли кінчився срок і треба було кудись їхати з Уральська я наважилась, коли прийшла останній раз «на реєстрацію» до свого слідчого, людини молоді, хворої, мовчазної, якоїсь сумної завжди, спитати – що я маю робити далі, кудись писати, комусь пояснювати, що ніякої провинності за собою не знаю? Він довго мовчав, не дивлячися на мене, а потім глянув і сказав якось уважно й значуще: «нікому писати, нікого прохати й пояснювати не треба. Треба жити так як завжди, нібито цього нічого не було». Що я мала робити? Сказала «спасибі» й пішла і все своє життя, до цього дня пам'ятаю його й його слова, скільки б не було усяких травм.

Якщо це варто зробити, прошу Вас, напишу про це й Мар[ії] Ол[ександрівні], щоб те, що колись од серця я написала про Д[анила] М[ихайловича] Ви передали до «фонду». Буду Вам вдячна! З великою повагою й побажаннями перш за все здоров'я! Ваша Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4091)

«Литвинової». Пелагея (Поліна) Яківна Литвинова (Литвинова-Бартош) (1833-1904) – українська письменниця, етнограф, громадський діяч. Її життя й діяльність досліджувала Є. С.: Спаська І. Пелагея Яківна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами. «Етнографічний вісник», 1928, кн. 7

№ 10

1965, квітня 14.

«14-IV-65.

Дуже зраділа я, шановний Степане Андрійовичу, довідавшись з листа М[арії] Ол[ександрівни], що бачила вона Вас; бо дуже давно вже ні про Вас не чула, ні від Вас нічого не мала, а сама просто не наважуюся писати Вам! У мене теж зима пройшла без великих ускладнень, але з безліччю дрібних досад...

Зокрема докучав ремонт капітальний усього будинку, що аж на 1^{1/2} місяця примусив жити якимось по-циганськи... Спасибі ще геронтологам, які уперто намагаються якимось підтримати старе на нове! Остання, уперта хвороба – «провали пам'яті». Цими днями, розбираючи усякі завали, що призначено було спалити «в колонке», коли для ванни палитиму, попалися в руки ні на що вже не гідних рештки з відбірки (шматки) про завод Миклашевського. Чи повірите? Читала й очам не вірила – все начисто забула-коли, де і як це робилося – зовсім чуже й невідоме... А вчора так само розшукала окремі листочки про подорож до Покорщини – з Мар[ією] Ів[анівною], Все[олодом] Мих[айловичем] та Базилевичем. Знаю, що не кінчала, а альбом з кахлями знайшла – цілий відділ саме про Покорщину. Дивлюся і не знаю – чи варто все це якимось до купи звести? Щоб не набрехати часом? І так сумно, не можу навіть передати Вам. Да й лікарі не дозволяють більше як годину-півтори для розумової праці визначили, так само і як і для фізичної. Ну, ходжу до Ботан[ічного] саду, напроти якого живу, щодня дивлюся на мій «підшефний» ящик з водяними гіацинтами, яких на зиму в мох пересаджено – забавляюся, цілу систему собі для спостереження собі склала – воно ж все для мене ще незнайоміше ніж «кахлі», з якими довелося 8 років морочитися за примусом Серг[ія] Ів[ановича] Руденка. Звичайно і ще цікаве, але коли М[арія] Ол[ександрівна] написала про свої останні роботи – так захотілося хоч чимсь ще для свого фаху корисною бути. У мене в роботі про «Кролевець», яку недавно надіслала Яценку, великий розділ про рушники взагалі, не лише про кролевецькі, свого часу великий етнограф[ічний] матеріал використовуваний був – а вона саме цього розділу й лякається... Як би я рада була б, коли б вона його повністю використовувала; хочу надіслати їй чернетку і просити її, щоб вона Вам його показала. Боюся лише, що це занадто нахально заважати Вам так? У Вас напевно своїх справ та різних хвостів вистачає...? А куди поділося і що сталося з тим, що написалося, останнім в моєму житті про Д[митра] М[ихайловича]? Питаю у Вас, бо коли б не Ви і цього я не зробила б. Щось і Вс[еволод] Мих[айлович] давно мовчить, то хоч листівочки з Десни моєї любі йшли. Як згадаю про київську весну, коли каштани зацвітуть, дак не милі мені нові пишні, народні урюки та інші алма-атинські паради. Правда, в Ботсаді, через дорогу, ще мало чого цвіте, хіба грядки з гіацинтами, а в оранжереях все більше кактуси – дуже гарні, але й дуже чужі.

Івана знов до Польщі запрошують на якусь нумізматичну конференцію, Юлька (син геолога) до Москви на геологічну – і радію, і заздрю їм. До Караганди син весь час запрошує, не подобається йому, що я тут занадто самотня; а я не наважуюся і дихати мені там ще важче ніж тут інколи, і 4-ий п поверх, і жодної людини знайомої, крім самого сина, де я не дуже корисною можу бути, а заважати нікому зроду не любила. Так і живу тут зозулею на своєму 2 поверсі, дивлюся на сад, а за їм увесь хребет Ала-тау.

Дуже, дуже рада буду якщо Ви знайдете хвилину якимось написати мені про себе, про свої справи!

З повагою й побажаннями перш за все здоров'я, а решта «приложиться»! Є. С.»

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4093)

«Базилевичем». Василь Митрофанович Базилевич (1883-1943) – український історик, музеєзнавець.

«Покорщина». Село Покорщина нині входить до складу Козельця. Тут збереглася одна з садиб доби Гетьманщини.

«Серг[ія] Ів[ановича] Руденка». С. І. Руденко (1885- 1969) – видатний український етнограф і мистецтвознавець, археолог, гідролог.

№ 11

1965, серпня 19.

«19.VIII.65.

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Іван вже вдруге питає мене про святого на честь якого будували Попова Горську церкву. Але я такою малою там не була, що не те що святого, а й самої церкви не пригадую...Що пам'ятаю? П'ять чи шість маленьких могилок на «старому» кладовищі – батькові сестри та брати, що маленькими всі вмирали... Ще пригадую сердитих індиків, яких розводили батькові сестри, з того й жили. Ще пам'ятаю, як у дрімучих Ветковських лісах, де ховалися од Никона старовіри, стояла корчма якогось старого Лейби і коли ми туди кіньми було приїдемо ночувати – і Лейба, і Сара вибігали, зустрічали, цілували і батька, і всіх нас і мало не плакали: «Юрочка приїхав» – він тут приїжджав змалку до Стародуба у училище. Так дивно нам, малим, було бачити цих старих, що знали нашого батька маленьким хлопчиком! Це здається і все, що залишилося в пам'яті з тих давніх часів...

Пригадую ще, що у Чернігівському музеї був якийсь знавець чернігівської старої архітектури, але як його звали, хоч лайте, хоч бийте – не пам'ятаю, але картотека у нього повинна була бути, може чи не в музеї вона? Було ще за часів Вайнштейна директора, може і Ви його пам'ятаєте? Якщо хочете – напишіть самі, запитайте, а може й я пошукаю адреси тамошніх старих знайомих, може вони що знають. Тільки я, з моїм циганським життям і розгубила, а з останніми хворобами позабувала стільки, що не певна, чи розшукаю що.

«Герентологи», які взялися за мене не на сміх, дійсно мають деякі досягнення: і «давлення» з дуже високого довели до норми і сон повернули. Кажуть всі, як один, що найбільший мій ворог сонце, а найбільший приятель – сон. От тільки все ще не певна і пам'яті своєї, як не довіряла, так і не довіряю. Постійно щось гублю, шукаю, не пам'ятаю. А тут ще ця бісова спека, що доходить у нас до 40°! Я її зовсім не витримую. Тому і живу усе це літо якось начало, зроду так не жила. Лише зранку і увечері, по холодочку і виходжу я [з] кімнати, а дома робити – нема чого. Почувати себе ні на що не потрібною і нездатною – дуже неприємно і незвичайно.

От і поскаржилася, і Вам надокучила... Пробачте! Щиро, од усього серця, бажаю Вам усього, що тільки буває найкращого! А якщо Ви ще й працювати, хоч трохи, здатні – то Ви ще й щасливіші за мене!

Пам'яті своїй не довіряю, а майно потрібніше усе десь розгубила за ці 30 років і робити нема чого.

Щасливо Вам !

З повагою Є. С.»

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4092)

«Попова Горську церкву». Попова Гора (нині – смт Красна Гора Брянської області в РФ). Важко сказати, про яку церкву йдеться в листі.

«Вайнштейна директора». Марк Григорович (Йосипович?) Вайнштейн (1894-1952) – музеєзнавець, історик живопису і архітектури. У 1925-1931 рр. завідував Чернігівським державним музеєм.

№ 12

1965, жовтня 31.

«[...]Зовсім і ніколи я не ремствую на Вас, бо й сама така, Степане Андрійовичу...

І дуже б рада була б відповісти на всі Ваші запитання, що хоч чим стати Вам в пригоді! Проте в Поповій Горі останнім разом була ще зовсім малою – найкраще пригадую сердитого тітчиного індики, чотири – чи п'ять маленьких могилок (батькових братиків та сестер) на сільському кладовищі на горі. Бо село й справді все стоїть на гірках, може трохи менших ніж київські (мені здавалися великими) над річкою Бесед'ю притоком Сожа.

Церква була, здається, простенька біла (дерев'яна), а може й плутаю з якоюсь іншою, чи не Вигурівською, де теж доводилося бувати, теж малою. Їхали туди ми, здається, до Гомеля потягом, а далі пароплавом (чи не до самої Попової Гори (?)). Проте зовсім-зовсім малою, пам'ятаю, їхали водою чи не до «Ветки», а далі дрімучими лісами! Пам'ятаю старого-престарого корчмаря єврея Мойшу і жінку його Сару, що зустрічали батька і усіх нас, раділи, причитали: «Юрочка приїхав, – Юрочка приїхав!» і цілували усіх нас. Бо підстаркуватий Юрочка, коли був малий, їздив на вчення до Стародубу кіньми. А був він такий завжди такий ласкавий та привітний, що ці старорежимні євреї дуже його любили і раділи, коли він приїздив до їх! У тих дрімучих лісах Ветковських колись ховалися «староверы» і скити їхні ще і за наші часи ховалися по хащах, а ночами чути було як десь далеко дзвонили... Знаю, що це Суражський повіт, що не дуже далеко був там і Стародуб, де вчився малим батько, так що це північна Чернігівщина зовсім поряд з Білоруссю.

Пам'ятаю, що вже потім, коли була я дорослою хтось (чи не Волод[мир] Ів[анович] Лесючевський – знали такого?) цікавився саме Поповою Горою і розшукував мене. А читала я про неї я у Філарета «Описание Черниговской епархии», да ще у якійсь великій блакитній книжці, що видавали з приводу якогось ювілею чернігівського. Тільки там мала бачити і фото з церкви.

Природа там типова для північної Чернігівщини – убога, річка подібна до Десни. А більш, здається, нічого не пам'ятаю.

Шкода, що вмер недавно брат у перших Микола, він довго жив там малим, а учителював у Клинцах... Дуже мила й культурна людина була, а кінчав Ніжинський інститут і жив у нас.

Невже ж Ви не виходите з кімнат? Чому б Вам не звернутися до геронтологів? Якраз там у Києві наш радянський центр їх (і якраз цими днями був їхній з'їзд і туди поїхав мій тутешній лікар). Мені тут вони були добре допомогли, а потім улітку з-за ремонту, відпусків їхніх, да ще й приміщення свого вони позбавилися і я знову теж не дуже добре себе почуваю. Головне знов не сплю! Усього Вам найкращого! Є.С.

31/X 65

Діти усі білоголові подібні до білоруських і мова ближча до їх (Так пригадую).

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4094)

«Волод[мир] Ів[анович] Лесючевський». В. І. Лесючевський (1892-1942) – український музеєзнавець, засновник і керівник Ніжинського музею історії мистецтв та етнографії у 1920-1921 рр.

«у Філарета». Філарет (Гумилевський) (1805-1866) – святий, видатний діяч Православної Церкви, архієпископ Чернігівський та Ніжинський. Історик і богослов, громадський діяч. Автор багатьох робіт, у т. ч. «Историко-статистическое описание Черниговской епархии». Чернигов, 1873.

№ 13

1966, жовтня 2.

«2/X-66. Найкращі побажання мені разом з найукраїнською квіткою надсилаю Вам разом з привітання. Одержала листа від О. Данченко, спасибі і їй(?) за пам'ять та журнал. Тут, почувавши себе, на жаль, на чужині, якось окремо буваєш вдячний за пам'ять. Гостював у мене брат, а потім був тут і син (вулканолог) з дружиною та

дочкою. Так що жовтень був щедрий! Бувайте здорові! Ваша Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4095. Листа написано на поштовій картці)

№ 14

1966, жовтня 25.

«25-X-66.

Спасибі за відповідь, шановний Степане Андрійовичу!

Так радієш завжди кожному слову «з дому»... Як не намагалася, так і не прижилася тут як слід, так, щоб не відчувала себе якоюсь зайвою взагалі! А тут ще й хвороби старечі, коли забуваєш постійно й докучаєш своїм безпам'ятністю! Ну, що ж? Яценко – як в воду канув – була уважна людина – зникла. Там видніше. Тут були дві кияночки з лаври, улаштовували виставку, хтось приїде розбирати, а мене щодня тягне туди, добре що це на нашій вулиці.

Що про намір відносно Д[анила] М[ихайловича] нічого не вийшло, звичайно шкода! Правда, я не знала якось, що це могло бути призначено для збірника якогось, тому й писала якось може й не так, як слід... Якимось переглянула чернетку й подумала так! Правда писала занадто широко й одверто, одразу як згадалося.

Ой, як я Вам бажаю сил, здоров'я, щоб кінчилося «Лівобережжя» Правда ж нічого нема кращого за працю, в яку вкладено шире бажання сказати і те, що слід і як слід?

«Скатірку Скоропадського» Чернігівському музеєві (де до війни було їх дві), я надіслала одразу, як написала; другий екземпляр – Яценкові, а тепер і на російській мові третій до Москви. А тут були у нас дві співробітниці з лаври, на виставці «Укр. декади», казали, що й вони якось придбали? Чи не ту, що зникла під час війни з Чернігова? Про те чи буде щось,десь надруковано, я вже не думаю і не сподіваюся. Одна робота остання саме завалася у Ташкенті і зникла взагалі. Брат був у мене з тиждень після своєї подорожі. Брату я дуже радувалася! А потім був тут на якомусь з'їздові син – зараз їх щось б[лизько] сотні геологів десь в геологічному вояжі, повернеться через 2-3 дні. А у мене гостює невістка з дівчинкою-школяркою. Так що у мене останніми часами розваг різних хватає! Навіть трохи втомилася...

І брат, і син здаються мені стоящими людьми, а от щодо онуків – якось не уявляю собі, що з їх виходить... Про вибух, що був тут цими днями у нас, Ви чули звичайно! Сила народу відчувала й лякалася загодя, з речами з домів на вулицю виходили. І мене сусідка налякана витягла на вулицю, хоч і без усякого баракла, лише з онукою – школяркою маленькою. Я ніякого ані дрижання, анічогісінького не відчула!! Хоч вулиця наша під горами проходить!

Днями повертається син і скоро всі додому поїдуть, а я ніяк не придумаю, що робити тут і в осені й зимою...

Добре хоч трохи здоровішою себе почуваю стала трудами геронтологів, а куди свій час надати, що робити, так і не надумала.

Пробачте, що докучаю Вам своєю балаканиною!

Так хотіла б побачити старих знайомих, приятелів, старі місця! Хоч і тут є справжні люди, а місцевість, як кажуть дуже гарна!

Усього Вам найкращого. Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4096)

№ 15

1966, грудня 10.

«10-XII-66.

Вельмишановний Степане Андрійовичу, давно не писала Вам і від Вас нічого не мала! Як ся маєте?

Про себе можу сказати, що хоч геронтологи, які взяли за мене минулого року і які (не можу не констатувати цього) на 1 рік 3 місяця припинили мої мізкові спазми, що мучили мене аж з 1957 року, – мали знов приємність лікувати мене цього місяця. Да не одну, а аж дві одразу... хоч на цей раз кажуть, хворь ця з'явилася через велику

кількість приємностей! У листопаді несподівано з'явився відвідати мене Іван! А потім і син з онукою! От і результат – на початку ХІІ, аж дві спазми, да й не легкі одразу! От і живи хочеш-не хочеш – помаленьку...

Прошу Вашої поради, бо не знаю як треба поводитися в цій ситуації. Ще за життя небіжчика А.Б. Салтикова, який разом з другим відомим керамістом А. Філіпповим завжди охоче допомагали мені в моїх труднощах ще в 20-х рр., ще за життя Д[анила] М[ихайловича], я надіслала свою роботу про «Пузирьовський посуд» з ілюстраціями, переклавши її на російську мову до Москви, до «Советской Этнографії». Бо так само і про завод Миклашевського з великою кількістю ілюстрацій був намір публікувати у Москві, бо і тоді, як і тепер, такої можливості у Києві нема, а праці обидві здавалися їм потрібними для музейних робітників усього Союзу. Відповіді від «Сов[етской] Этн[ографии]» я не мала і не докучала їм. Миклашевського – Ви знаєте – надрукували таки у Києві, на жаль без ілюстрацій. Минулого місяця одержала я листа від т. Бутніка-Сіверського з Ин[ститу]ту искусствоведения про те, що головний редактор «Советской Этнографии» повідомляє їх про те, що до їх редакції прийшла стаття (автора не називає!) присвячена кераміці з Чернігівщини, що своїм походженням пов'язана з колоністами-менонітами. Запитують яка доля тих речей, що зберігалися в Чернігівському музеї і хто цим питанням на Україні займався? Пише Бутн[ік]-Сів[ерський], що йому було приємно повідомити, що я єдиний автор, який ще 1923 р. написав про це дослідження і що рукопис цієї праці тепер зберігається в ІМФЕ. Далі пише, що вони охоче друкували б і інші мої праці, але біда в тому, що всі вони завеликі для їхніх журналів. І що варто було б підшукати сумлінну та знаючу людину, яка б підготувала кілька моїх робіт до публікації.

Я відповідала йому, що роботу про «Пузиря» я надіслала до «Сов[етской] Этн[ографии]» ще до того як це за порадою А[нтон]а Х[омича] й Вашою здала всі свої рештки до фонду ІМФЕ, що мої роботи варто було б друкувати лише з ілюстраціями, що такої людини як йому треба – я звідси не можу назвати. (Написала про все це своїм товаришам – може вже вони що надумують?). Б[утніку]-Сіверському писала ще про те, що ніколи не відмовляла надсилали свої роботи хто б їх не запитував, надсилали і в музей, і на виробництво, щоб вони хоч кому стали в пригоді. Навіть цього року тут, у Алма-Аті дала екземпляр «Скатерті Скоропадського» – робітникам лаврського музею, які одержали аналогічні речі і їм для паспортизації і датування ця робота буде корисна... Може я не мала права цього робити? Проте затримувати все це «мертвим капіталом», тоді як воно потрібне сьогодні – я вважала завжди неможливим. Мені навіть байдуже, хай хто хоче використовувє, аби воно було потрібне.

З т. Б[утніком]-С[іверським] я була дуже мало знайома. Книжки його, про яку Ви мені писали, я ще не бачила, її у нас тут не було. От і не знаю, як в таких складних умовах треба поводитися. А може і те тут має значення, уже давненько, а зокрема після цих двох останніх спазм відчуваю себе такою ні на що не гідною. І жити так, як доводиться досить не інтересно. Завжди в житті найцікавішим була робота – щось самій або кому-небудь зробити, й так жити по-старечи просто нецікаво!

Щиро бажаю Вам і здоров'я і можливості кінчити Ваші праці. І усього найкращого в новому році! З повагою. Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4098)

«А. Б. Салтикова». Олександр Борисович Салтиков (1900-1959) – відомий російський кераміст.

«керамістом А. Філіпповим». Олексій Васильович Філіппов (1882-1956) – відомий російський кераміст.

А[нтон]а Х[омича]. Антон Хомич Середя (1890-1961) – український графік, майстер прикладного мистецтва, педагог.

«Бутніка-Сіверського». Борис Степанович Бутнік-Сіверський (1901-1983) – український мистецтвознавець.

№ 16

1966, грудня 23.

«23/ХІІ 66. Найкращі мої побажання Вам вельмишановний Степане Андрійовичу! Як ся маєте? Мені останні місяці не легко далися! Хоч були і приємності – залітав брат на декілька день, найжджав син з онукою! А я вже чхаю та вилежуюсь. Писав Бутнік-Сів[ерський], що моск[овська] «Совет[ская] Етн[ография]» зацікавилася «Пузирьовскою посудою». Навіть друкують збираються, лише вимагають скоротити, розшукати хто б взявся за це. Бо я не можу, да й шкода – там ілюстрації головне. Рада була б, коли б Ви порадили що робити? З щирою повагою Є. С.»

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4097. Листа написано на поштовій листівці. Адреса отримувача: «Київ 5, ул. Дмитрова д.5, кв. 27 Степану Андреевичу Таранушенко». Адреса відправника «Алма-Ата 70, ул. Тимирязева д. 53 кв. 35 Спасская Є.Ю.»)

№ 17

1967, травня 1.

«1/V 67. До самих справжніх сліз зворушили мене і Ваші листівочки і те, що Ви згадали мене, опинившись на дніпровій кручі, Степане Андрійовичу! Чомусь значно більше, ніж завжди, почуваю себе тут прибуду і до того хочу «додому», що й сказати як слід про це не вмію. Весна у нас тут цього року якась вредна – нерівна, з вибриками. Лише вчора вперше вибралася на край міста, на берег маленької річки, у сад, до старих приятелів, що були колись до нас з Юлькою, чужих усім – добрими. Вишні цього року цвітуть як скажені, а яблуні зовсім не цвітуть. Сьогодні знов спека і я не пішла на парад... Знали б Ви, як я всім серцем зараз там, у Вас, «дома». Взяла двохмісячну пенсіонерську роботу, якщо розшукаю попутчика, то може завітаю до Вас. Давно, нічого так боляче не хотіла. За «Софію» – превелике спасибі! Бувайте здорові! Брата посилають до Хмельника, не знаю, чи буде у Києві, заздрю йому. Ваша Є. С.»

(ІР. НБУВ. Ф. 128. № 4099. Листа написано на поштовій листівці)

№ 18

1968, лютого 18.

«VIII Степане Андрійовичу!

Знали б Ви, як я зраділа з «Народної творчості та етнографії»! Якраз саме грипу, відчуваю себе препаскудно і, несподівано, Ваш подарунок! Так я скучила і за роботою взагалі і за всім, що діється «дома» зокрема! Довго нічого і про Вас не чути, і взагалі сама собі ні на що непотрібна й негідна! А думаю про все про всіх постійно.

Коли відчуваю себе хоч трохи здоровішою усяко підшукую собі будь-яку роботу. Бо так жити зовсім самою, без будь-якого заняття – просто не звикла й томлюся! Правда ж куди не прийду, всюди до мене добре ставляться, охоче дають хоч що поробити, проте я занадто скоро зникаю, стомлююся. І не знаю куди себе дівати! Читати – скоро забуваю, писати – плутаю. Да й зима взагалі нелегко мені давалася. Були у мене, спасибі, на Новий рік діти, навідали, а мені до їх їздити не радять. От і поскаржилася. За журнал – ще раз спасибі!

Про «Кролевець», звичайно мені найцікавіше було. Свою дуже-дуже велику роботу, найбільшу з усіх (декілька сот сторінок), які я тільки робила, я теж одіслала колись до Києва, не пам'ятаю точно, але здається що до Інст[итуту] Етногр[афії], а от де малюнки поділися – не пам'ятаю, а їх порядошно було. Добре, що Колосова видрукували, бо взагалі видрукувано про Кролевець було дуже, дуже мало. А виробництво надзвичайно характерне, а династія Риндіних дуже типова – з зовсім бідного кустаря, що за плечима у мішку свою продукцію розносив, до онука мільйонера типового «скупщика» в руках якого були вже сотні кустарів.

Знаєте, те, що було в мене написано про Д. М. я надіслала до Істор[ичного] муз[ею] – Сидоренко. Не знаю Ваших київських обставин, не знаю, чи гаразд зробила, мо[же] краще було надіслати до «фонду» в Інст[итут] Етногр[афії] та Мистецт[вознавства]? Од нього повідомлення не мала. А надсилати до незнайомого т. Чужого, який просив мене про це – якось не наважилася.

З Колосом колись я була трохи знайома. Що надумав і написав – добре зробив. Здивувало мене трохи лише те, що література у нього не використовувана, а може це такі правила в видавництві?

Цілком можливо, що у Вас буде Іван. Писав мені з Мінська, куди його на якісь збори запрошували. Писав, що якусь його роботу видрукували в Амстердамі, уже надіслали до Москви. І що до Києва теж завітає. Там теж якусь його роботу нагледіли.

Не знаю, як у Вас, а у нас вже здається повернуло на весну; отже через дорогу наш Ботсад Академії, куди мене охоче пускають, може трошки веселіше буде жити на світі.

Щиро, щиро бажаю Вам перш за все почувати себе як найкраще! Рада була б знати про Вас більше! Якщо побачите Колоса – моє привітання й йому. А з дівчат моїх нікого не зустрічаєте? Бувайте здорові!

18/II-68. В[аша] Є. Спаська».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4104)

«Колосова». Очевидно йдеться про Сергія Григоровича Колоса (1888-1969) – українського мистецтвознавця, художника.

№ 19

1968, березня 29.

«29-III-68

Вельмишановний Степан Андрійович!

Як завжди, радію одержавши хоч і невеличкого листа від Вас... Все ж таки, як була, так і залишаюся усім моїм серцем там у Вас, в Києві, на Чернігівщині, на Десні! Як згадаю – сама не своя, – усе, усе мені любе! Недавно прокинулася – серце як не вискочить – бачила рожеві гречані поля уві сні... Краще не згадувати? А тут, як не намагалася, скільки не вкладала себе у все, що не доводилося робити і немало потрібного і добре робила, – як була, так і залишилася чужа!

Вчора приїхав син, Зовнішньо не в мене, а в когось з братів, може, навіть трохи в Івана, хоч русий, а не чорнявий. Був у Москві на з'їзді якомусь геологічному і заскочив до мене, спасибі. А чимсь подібний до мене – може ставленням до роботи, до людей взагалі. І у Москві роботу його кваліфікували «отлично»! Уявляєте собі, як мені це мило? Коли трапляється засумувати – пригадую, що хоч це зроблено як слід! А взагалі останні тижні й місяці навіть – вже ні на що не здатна. Не уявляю собі як це до Вас не попали записи про Д. М? У мене було так враження, що я за В[ашим] завданням і Ант[она] Хом[ича] Середи і писала. Куди ж він пристроїв той примірник? Рада, що Ви хвалите, що дала Сидоренко, якого не знаю так само, як і Чужого. До Інст[итуту] Фольк[лористики] Мист[ецтвознавства] Етногр[афії], де я збрала декілька років тому мій «фонд» – чомусь нічого додавати у мене охоти нема. Напишіть по правді, якщо хочете, то перепишу спеціально для Вас! Бо писала од серця, а часу влітку у мене буде досить: по сонечку ходити мені заборонено суворо. Дівчата, мої приятельки, теж кажуть що так і треба була зробити, бо Сидоренко використає це якнайкраще. А проте, запитаю ще чи не було Мар[ії] Олекс[андрівни] мого примірника – якщо був, попрошу передати Вам! До того ж не пам'ятаю, хто був за запрошенням небіжчика А[нтон]а Х[омича] коли я приїздила до Києва і читала навіть чи не в кімнаті небіжчика Д. М. якийсь – групі людей?

Щодо мене – сподіваюся, що вже цими днями почну ходити до Ботсаду, проти якого мешкаю, на 2-3 години у великому капелюсі... І то розвага! Там якісь екзотичні водяні квіти треба доглядати і реєструвати як вони себе почувають щодня? Хіба не цікаво?

Всім серцем бажаю Вам разом з весною зовсім одужати! Чекаю на відповідь – напишу спеціально для Вас з великою охотою. А до Києва –зокрема весною – на крилах би прилетіла! Уявить собі: не можу пригадати – на що мені потрібна була адреса Колоса! Усякого, усякого Вам доброго! Ваша Є. С.

Надіслала мені дружина небіжчика мого брата Василя Лід[ія] Ів[анівна] Спаська з Острога, де вона мешкає і працює (художниця) «Архітект[урно]-худож[ні] пам'ятки України» – «Острог», «Чернігів», «Новгород- Сіверськ[ий]», так я дійсно не могу

налюбуватися їми! А скільки я не намагалася – так і не прижилася тут. Радію, що хоч син сюди 2-років попав і це для нього рідні місця і він їм потрібний – розшукав, розкопав, щось потрібне, а дружина й дівчатка його зовсім тутешні. І знаєте що у мене прямо свербить? Так і залишилося невідомим: дерево – висока різьба, змалку дивувала мене! Останнього різьбяра ніжинського, остання річ у мене – округла рамка «дубове листя», яку він робив мені ще до 1-ої Імп[еріалістичної] війни для Боттічелієвської Мадонни (а зараз ця рамка для фото Д. М.) не знаю, чи я Вам показувала? Дуже старий був! І він, і його батьки навіть іконостаси пишні і катедру до синагоги ніжинської різали. Звали його Семен Петрович Москвичов. Самого я його так і не бачила і ця рамка – його остання робота! Знайомий столяр, побачивши Мадонну, сказав: «Що ж це Ви, панночко, це треба – справжньому майстру дати!».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4106)

«Спаська з Острога». Л.І.Спаська (1990 – після 1997) – відома українська художниця. Більшу частину свого життя вона прожила в Острозі».

«Семен Петрович Москвичов» (сер. XIX ст. – ?) – ніжинський позолотник і різьбяр.

№ 20

1968, травня 8.

«8/V-68

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Дуже, дуже давно не писала Вам, так як і Ви мені! І нічого про Вас не знаю! Як святкували? Як відчуваєте себе? Щодо мене, то я просто «ледаще». Здебільшого хворію або сумую і не знаю як жити на світі! Правда син мене в квітні забрав було до себе на свої шахти, але нічого путнього з цього не вийшло. Мені і там «стукнуло в голову» (чергова мізкова спазма...), а лікарів потрібних не водиться. От і довелося поспішаючи сюди вертатися. Ну й тут, хай йому біс, бронхіт причинився. Так стало сумно, та невесело жити на світі. Ще й весна якась не вірна, не весела. Одержала листа від Катер[ини] Ілл[івни] Білоцерківської і про Вас там згадує. Пише нібито Ви не бачили ніколи і не знали що там таке я написала про Д. М... Я дуже здивувалася; хоч пам'ять у мене ні на що не годна, проте щось мені мерещиться (?), що саме за Вашим наказом я й писала? Але це нехай як буде! Бо за вимогою Сидоренка я не так давно спеціально йому для музею переписала й надіслала; він одержав. Що вони там мають робити – не знаю. І взагалі як Ви всі там живете, що у Вас нового? Не знаю щоб дала, щоб хоч одним оком глянути на Київ і на старих друзів! Так жити як я тут живу – дуже мені не подобається: то хворію, то не знаю куди себе подіти, що робити? Живу сама і сама собі не подобаюся – плутаю, гублю, забуваю, не знаю куди себе, на що саме пристроїти?

Сподіваюся, що в травні потеплішає і я може напрошуся ходити через дорогу до Ботсаду що-небудь там робити! Давно нічого про Вас не знаю, як відчуваєте себе, що робите? Рада дуже буду, якщо надумаєте мені про свої справи хоч листівочку напишете?

На все добре!! З повагою. Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4107)

№ 21

1968, червня 23.

«Велике-превелике спасибі Вам, вельмишановний Степане Андрійовичу за книжку, що Ви її мені надіслали!! У мене тут є тільки «Чернігів», «Остер», «Новгород-Сіверський»... я на їх завжди дивлюся, оближуюсь... Так хочеться по тихій річці, хоч раз ще проїхати. Не знаю, чи писала Вам, що спробувала гостювати у сина в Центральному Казахстані, але одразу там захворіла і повернулася додому; добрий лікар попереджував, що таке може стати з-за тамтешнього клімату, занадто сухого для мене! Але і тут зараз така спека, що серед дня стараюся не виходити з дому. От і розумієте, яка радість кожна вісточка з рідних міст і мандрувати хоч по книжці!

Звичайно, якщо це без Вашого дозволу опубліковані Ваші фотографії і Ваші «положення» – це безсовісно, якщо Ви самі його двигали, на це – нічого не зробиш! – учень! Був у Вас Іван, писав мені, що дуже чекає Вашої рецензії на його «дукачі». Там на місці, якісь затримки все ж таки вийшли. А я хочу спитати у Вас поради: несподівано знайшла чернетки щоденників, які вела завжди виїжджаючи «на поле», ще за життя небіжчика Данила Михайловича. Чистовики я йому оддавала. Де вони я не знаю. Є там і про Кролевець, і про гончарів – Пузирів, і про німців-колоністів і т. ін. Чи треба це переписати, здати куди я здавала – т. Сидоренко – (куди між іншим він подівся?) з ним у нас була приязнь. Вам переписала б з охотою!

Так скучила за своїми містами, сиджу тут ні на що не гідна! Правда, може син таки збереться, його вже давно тягнуть у велике місто, а він, як і я, любить саме виробництво і не остання спиця там. Я його добре розумію, бо тут занадто увічливі сидять! От наскаржилася Вам!

Бувайте здорові, не хворійте! А мені треба видумати якусь справу. З пошаною Є. Спаська».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4112)

№ 22

1968, липня 12.

«12-VII-68

Як почуваете себе, Степане Андрійовичу?! Мені це літо чомусь не легко дається, – занадто велика спека. Подорож моя до сина й онуків до Центр[ального] Казахстану далася мені не легко – ледве втекла і тут живу обережненько – намагаюся виходити з дому лише вранці й ввечері... Тому весь час якось невесело – не знаю куди себе подіти? Через дорогу Ботсад, там би мене охоче в оранжереях використовували – проте не наважуюся, маючи прецедент («швидку допомогу») і там спека!

Розковиряла тут якісь чернетки, якихось своїх щоденників з 1921-1926 рр. подорожі по Ніжинщині та Чернігівщині здебільшого. Чистовики теж десь можуть бути (повинні!) і на Чернігівщині (а може в архіві Д.М. (!), а де саме не пам'ятаю... От і надумала порадитися з Вами: чи не варто мені тут в спеку у затишку переписати все це набіло і надіслати... куди? – Додому! Тут воно нікому не потрібне...

Прошу Вашої поради куди саме? Чи не до Чернігівського музею? Бо я не пам'ятаю кому саме я чистовики передавала? А може найкраще Вам надіслати? Я наважуюся надіслати Вам назви записів, пробачте за нахабство!

№ 1 Ніжин 2/VIII 1921 – 8/XI 1921 Кахльові печі ніжинських майстрів -25
2/IX-1923

№ 2 Ічня 1923 26/VIII -29/VIII- іченські гончарі, кахлярі, печі -25

№ 3 Ніжин 1923 30/XII-5/I 1924 Ніжин – гончарі-кахольники, кахляні печі, цехові книжки, знамена

№ 4 Ніжин 1924 30/IV - 2/V 1924 Пасха. Будинок Чернова (печі).

№ 5 Чернігів 1924 16/V Музей (кахлі)

№ 6 Винниця 1924 31/V Щоденник

№ 7 Чернігів 1926 13/VII Щоденник

№ 8 Конотоп 1924 30/VII – 1/VIII 24 Щоденник

№ 9 Новгород-Сіверсь[кий] 1924 2/VIII – 5/VIII Щоденник

№ 10 Ніжин 30/IV -3/V 1924 Великдень – щоденник

№ 11 Чернігів 15/VII – 21/VII 1926 Щоденник

№ 12 Козелець 10-12/VIII 1927 Кахльові печі в садибі і Покорщина.

Свого часу мабуть усе це я кудись комусь надсилала. Але чи все і кому саме – аж ніяк не пам'ятаю. Порадьте будь ласка. Може до Чернігівського музею? (Спочатку, звичайно, якщо схочете, то спочатку Вам ?) Чекатиму Вашої відповіді, бо дуже мені не подобається: сумно жити так зовсім нічого не роблячи! А після мене воно лише до печі піде! Не знаю як кому, а мені воно здається мило! Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 128. № 4110)

№ 23

1968, липня 15 і 21.

«15-VII-68

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Так давно про Вас нічого не знаю крім того, що писав брат. І Ви про мене давно забули! А може й у Вас це літо таке, як у нас? Мені здається, що такої спеки не можу пригадати! Да що? Листя жовтого по вулицях вже досить! І мені ця спека дається трудно, в день стараюся не виходити з дому... Да вже й листу жовтого досить!! І трудно, й якось сумно, й пусто. Ні до Ботсаду (через дорогу!), ні до музею, або карт[инної] гал[ереї], де для мене знайшлась будь-яка робота, – просто не наважуюся вдень виходити з дому!! Так що такого порожнього й самотнього літа зроду не було! Як Ви відчуваєте себе? Щодо доброго у Вас? Правда брат, спасибі йому, згадував мені про Вас, коли був там у Вас, а тепер і він дуже рідко й мало пише навіть про свої справи.

21- VII-68.

Хочу запитати у Вас: завалялися тут у мене різні чернетки щоденників та записів про подорожі починаючи з 1923 р., які (я не пам'ятаю твердо!) здається здавала Данилу Михайловичу – різні мої щоденники про подорожі тощо. Мені вони ні до чого, да й переписати не важко, якщо про оригінали не відомо де вони? Да й взагалі, оскільки це здебільшого стосується до Чернігівщини, то чи не слід би надіслати до Черніг[івського] музею? Не знаю хто там хазяйнує, знаю, що Вайнштейн зрадив би! Порадьте, будь ласка. Я б це з охотою зробила. Чекатиму на Вашу пораду. Не знай (так в рукописі. – **Ю.М.**) й про приятельок своїх, теж щось давно не пишуть. Правда, на 930 р. Софії запрошення спасибі їм, надіслали ... Якби могла – неодмінно полетіла б! Ви, напевно, були там, як Вам все подобалося? Взагалі, що робите, як себе відчуваєте? Не знаю щоб дала, якби змогла хоч одним оком глянути на Дніпро та Десну. Десну зроду любила більш за всіх річок! Чекатиму Вашої відповіді

Бувайте здорові! Ваша Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 128. № 4111)

№ 24

1968, серпня 5.

«Напевно Ви не уявляєте собі, як часто згадую я Вас, шановний Ст[епане] А[ндрійовичу]! І книжка Ваша у мене не сходить з столу! Шкодную лише, що про Ніжин малувато, а так весь час странствую по батьківщині і відпочиваю од цієї бісової спеки. Останній тиждень виходила з дому лише рано-рано, і лише зовсім ввечері, а дома вдень теж ні на що не здатна! Так що Вам слід їхати! Не знаю щоб дала, щоб на якомусь маленькому «Леві», або ще на якомусь пароплавчикові їхати по Десні кудись, хай і до Новгород-Сіверського. А робити тут нічого не здатна. Лише листи від добрих приятелів в радість. Іван з своїми збиратися на пароплавчикові «Гоголь» до Архангельська. І його знов просять приїхати щось додавати чи викидати з «Дукачей» у Київ; це вже занадто – два рази вже їздив. Так що тим часом ні на що не здатна! Бувайте здорові! 1000 раз спасибі! Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4113. Листа написано на поштовій листівці. Адреси отримувача: «Київ 5, ул. Дмитрова д.6, кв. 27 Степану Андреевичу Таранущенко»; ...«Алма-Ата 70, ул. Тимирязева д. 53, кв. 35 Спасская Є.Ю.»)

№ 25

1968, жовтня 14.

«14-X-68

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Дуже давно і сама не писала Вам і від Вас нічого не мала! Проте, цілком можливо, що спека цього року і Вам так докучала як мені? У нас 30° було звичайною температурою... Зараз це вже минуло і стала чудова, як завжди в Алма-Аті, осінь! Те, що варто було давно зробити – виконую, починаючи саме з листа цього до Вас – надсилаю Вам фото Данила Михайловича в рамочці «Дубове листя» – останній роботі останнього

ніжинського різьбяр, про яку я згадую в тих спогадах, які надіслала на т. Сидоренко до Історичного музею, куди одночасно надсилаю і таке саме фото. Здається мені, що й саму річ варто заповідати і надіслати до Вс[еукраїнського] Іст[оричного] музею, моїм спадкоємцям? Проте, дуже прошу Вашої щирої поради! Фотограф подарував мені і негативи так що, якби були потрібні ще такі відбитки, можна їх зробити. Признаюся Вам, дуже рада була б мати і Ваше фото, бо і Вас, і ще декого з вченого люду вважаю за своїх приятелів і щирих вчителів та радників, разом з Данилом Михайловичем, який за два дні до загибелі сам мені сказав, що вважає мене за свою ученицю найстараннішу (найкращу!) і сподівається, що я не зраджу його.. Було це! І я ще ніколи, нікому про це не говорила...

Була ще одна людина, яка так суворо до мене ставилася і вимагала від мене того, що я вважала цілком неможливим для себе. Це – С. І. Руденко, який примусив мене опрацювати величезну і зовсім занедбану збірку мідяних котлів... Зробила я і це – пам'ятаючи накази Л. М. ніколи не odkладати на завтра те, що треба і можна зробити сьогодні! Були правда добрі керівники ще й у Москві, в студентські часи, але без сумніву такого як Д. М. ніколи не було, ані до, ані після його загибелі... І нас п'ятеро було: М. Новицька, Н. Коцюбинська (що вже нема їх), Надійка Вендженівська (що хворіє на рак!), М.І. Вязмітіна, яку Ви знаєте, да я – (старе луб'я), якому скоро вже 77 років стукне... І всіх нас він вважав своїми справжніми учнями і всі ми намагалися, як тільки могли...

На все добре, вельмишановний Степане Андрійовичу! Чекатиму Вашої поради! З великою повагою Є. Сп[аська]».

(ІР. НБУВ. Ф. 128. № 4115)

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Yuriy Mytzyk – Doctor of History, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Trokhsviatyelska str, 4, Kyiv, Ukraine, 01001)

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001)..

Inna Tarasenko, Candidate of Historical Sciences, researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Trokhsviatyelska str, 4, Kyiv, Ukraine, 01001)

The article deals with the correspondence of prominent Ukrainian art Yeohenya Spaska and Stefan Taranushenko that are stored in the Taranushenko's personal fund at the Institute of Manuscripts VNLU. The significance of these epistles as a historical source, which sheds light on important biographical facts Ye. Spaska, the process of introducing its classical works on the history of Ukrainian art history, its relationship with a number of scientists.

Key words: letters, art history, folk crafts, carpet matter, pottery, glazed tile, rushnyks, porcelain.

Дата подання: 15 січня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253661

РОЗВІДКИ

УДК 94(470.62) «179/...»

Михайло Коронатник

КУБАНЬ: ВІД УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ДО ЇЇ ЗРОСІЙЩЕННЯ. СПРОБА НЕУПЕРЕДЖЕНОГО АНАЛІЗУ

У статті, яка складається з трьох частин, розглядаються процеси колонізації Кубані українцями – козаками й селянами від кінця XVIII до початку XX ст., соціально-економічні та суспільно-політичні обставини, що визначали переселенську політику російського царизму. Дається характеристика революційних подій 1917–1921 рр. на території краю, у т. ч. стосовно створення та діяльності Кубанської Народної Республіки, її зв'язків з УНР і Українською державою, подальшого розвитку ситуації в радянську та пострадянську добу.

Ключові слова: Запорозька Січ, Чорноморське військо, Азовське військо, Кубанське військо, Кубань, колонізація, переселення, Кубанська Народна Республіка, УЦР, Гетьманат, більшовики, Добровольча армія, українізація, асиміляція, Краснодарський край, Ставропольський край.

Частина I. Освоєння Кубані переселенцями з України (кінець XVIII – початок XX ст.)

Останні роки були позначені низкою важливих пам'ятних дат, пов'язаних з українською історією Кубані. Зокрема, у 2017 р. виповнилося 225 років від початку масового переселення українців на Кубань. У лютому 2018 р. минуло 100 років з часу проголошення Кубанської Народної Республіки, а у червні того ж року – 100 років від часу переговорів між кубанською урядовою делегацією та українським урядом у Києві про входження краю до складу Української держави.

У цьому контексті слід віддати належне Київській міській раді, яка ухвалила рішення про перейменування вулиці Маршала Жукова на вулицю Кубанської України¹. Це гідний поваги символічний крок національного значення до відродження нашої пам'яті й гідного вшанування сторінок історії України, пов'язаних з Кубанню.

Історія Кубанської України ставить не лише перед дослідниками, але й взагалі перед українською спільнотою велику кількість незручних питань. Але відповісти на них необхідно. Сучасна російська доктрина проголошує Кубань невід'ємною історичною частиною Росії, місцеве козацтво називає «російським», а кубанську українську мову – «балачкою», «южным диалектом русского языка». І сучасне населення Кубані у своїй більшості свято в цьому переконане, тому що в результаті колонізаторської асиміляційної політики царського, а згодом радянського й пострадянського російського режимів населення Кубані втратило свою українську ідентичність і розчинилося в іншому народі. І в цьому – кубанський урок для України. Тому історію Кубані необхідно вивчати, щоб зберегти пам'ять про Кубанську Україну та не приректи себе на національну амнезію, яка позбавить українців перспективи.

¹ Наша Кубань: 100 років Кубанській Народній Республіці // Новини. Аналітика. Факти. URL : <https://uk.etcetera.media/nasha-kuban-100-rokiv-kubanskiy-narodniy-respublitsi.html> (дата звернення : 15.01.2019).

Зважаючи на такі обставини, виникає нагальна необхідність глибокого аналізу як історичних аспектів, пов'язаних з колонізацією Кубані українськими переселенцями, так і сучасних реалій на території цього краю.

Фундаментальних історичних досліджень стосовно переселення українських козаків і селян на Кубань, передумов створення та подальшого розвитку Кубанського козацького війська, соціально-економічних і суспільно-політичних процесів у контексті української колонізації краю не так уже й багато.

Безпосередньо історії Кубанського війська присвячена крупна двотомна робота Ф. Щербини². Ця праця в основному зачіпає питання колонізації краю, козацького землеволодіння та землекористування, самоврядування, насичена фактичним матеріалом. Ряд дослідників присвятили свої роботи історії переселення козаків на Кубань, статистичним викладкам, публікації джерел та інших матеріалів. Серед авторів такий учений, як П. Короленко. У його працях тією чи іншою мірою присутні хронологія виникнення нових поселень, зустрічаються досить глибокі характеристики кошових отаманів Чорноморського війська³.

Визнаним дослідником історії Чорноморського козацтва по праву вважається В. Голобуцький⁴. Корисні відомості з історії козацьких і селянських міграцій знаходимо в роботах М. Аркаса⁵, В. Бардадима⁶, А. Бежковича⁷, Д. Білого⁸, С. Брука⁹, А. Кащенко¹⁰, Я. Новицького¹¹, С. Рудницького¹², Д. Яворницького¹³ та інших. При підготовці статті автором використані також Енциклопедія українознавства¹⁴, а також ряд статистичних матеріалів, які розміщені на сайтах Державної публічної історичної

2 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска Т. 1. История края. Екатеринодар, 1910. 756 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : nodes/16450-t-1-istoriya-kraja-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4 (дата звернення : 15.01.2019).

Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. Т. 2. Екатеринодар, 1913. 848 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/16451-t-2-istoriya-voyny-kazakov-s-zakubanskimi-gortsami-s-voenno-istoricheskoy-kartoy-kubanskoj-oblasti-za-vremya-s-1800-po-1860-gody-1913> (дата звернення : 15.01.2019).

3 Короленко П. Азовцы // Киевская старина. Киев, 1891. №7, 8. //URL: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-8-B-\(4003-4026\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-8-B-(4003-4026).pdf).

Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Исторический очерк. Екатеринодар. Типография Кубанского Областного Правления. 1896. //Российская государственная библиотека. Онлайн – просмотр документа. URL : <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#>.

Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII ст. //Военно-исторический Форум. URL: <http://wars175x.narod.ru/>

4 Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. АН УССР. Институт истории. Киев : Изд-во АН УССР, 1956. 414 с.

5 Аркас М. Історія України Русі. Одеса : Маяк, 1994. 390 с.

6 Бардадым В. Первые черноморцы: Захарий Чепега. Антон Головатый // Ратная доблесть кубанцев. Краснодар, 1993.

7 Бежкович А. История заселения Кубани // Доклады отделения этнографии Географического общества СССР. Вып. 2. 1966. С. 39–48.

8 Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. Київ : «Україна», 1994. 120 с.

9 Брук С., Кабузан В. Миграция населения в России в XVIII – начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР. 1984. № 4. С. 48–55.

10 Кащенко Адріан. Оповідання про славне військо запорізьке низове. // УкрЛіб. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1014>.

11 Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине (1875–1905). Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1911. 116 с. // Электронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://www.lib.dp.ua/fullkr/?pbr=23>.

12 Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ, 1994. 416 с.

13 Яворницький Д. Українсько-руське козацтво перед судом історії. Львів : Піраміда, 2006. 72 с.

14 Енциклопедія українознавства: в 2 т. / ред. В. Кубійович, З. Кузеля. Наукове товариство ім. Шевченка. Мюнхен, Нью-Йорк : Молоде життя. 1949–1952. 1230 с. // Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>.

бібліотеки Росії¹⁵ та Демоскоп Weekly¹⁶.

Ряд публікацій висвітлюють період 1917–1920 рр. Передусім вони присвячені політичному аспекту українського руху й меншою мірою зачіпають культурний аспект. Діаспорна історіографія представлена працями кубанських науковців і політичних діячів – Ф. Щербини, П. Сулятицького, В. Іваниса, К. Безкровного, Л. Бича, які опинилися в еміграції після 1920 р. Головна проблематика досліджень цих науковців полягала в намаганні осмислити причини поразки Кубанської Народної Республіки, спробі осмислити історію Кубані. Так, П. Сулятицький у «Нарисах з історії революції на Кубані»¹⁷ здійснює аналіз причин виникнення на Кубані протистояння між городниками та козаками. Це дослідження розв'язало довготривалу дискусію серед кубанських емігрантів. Л. Бич у своїй праці «Кубань у кривому дзеркалі»¹⁸ відстоював позицію, що українці Кубані ще не стали повноцінною політичною нацією. Сулятицький же вважав українську націю станом на 1917 р. повністю сформованою, а вину за поразку революції покладав на кубанську еліту. Свою точку зору на кубанські події періоду революції висловив також ще один з її учасників В. Іванис¹⁹.

У сучасній українській науці проблема українського національного руху на Кубані поки що очікує на своє належне висвітлення. Окремі ж аспекти подій 1917–1920 рр. знайшли своє відображення в ряді статей науковців, розміщених на різних Інтернет-сайтах. Події на Кубані в радянську та пострадянську добу, в т. ч. Голодомор 1932–1933 рр., репресії, деукраїнізація також в основному описуються в окремих наукових статтях.

Таким чином, наявні джерела й література в цілому дають змогу прослідкувати історію Кубані від початків її української колонізації до сьогодення. Проте, у них описуються історичні події в окремі періоди, роботи ж загального характеру, в яких були б інтегровані еволюційні процеси від кінця XVIII ст. до наших днів, поки що відсутні. Тому автор на основі історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного методів дослідження поставив за мету описати з наукових позицій події на Кубані, їхній зв'язок з Україною послідовно й системно. У першій частині статті завданням є об'єктивний аналіз освоєння Кубані українськими переселенцями, його позитивних і негативних сторін, політики використання українського фактора в імперських інтересах, а також складного шляху збереження української ідентичності в умовах жорсткого тиску російського елемента, постійних намагань правлячої верхівки денационалізувати населення краю.

Інтенсивні процеси заселення Кубані українцями розпочалися з другої половини XVIII ст. Цей період був пов'язаний з тривожними змінами в житті нашої Батьків-

15 Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. Т. 1. Екатеринодарский отдел / под ред. [и с предисл.] Л. В. Македонова. СПб.: Типо-лит. М. П. Фроловой. 1906. 96 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : <http://elibrary.ru/nodes/27457-naselenie-kubanskoy-oblasti-po-dannym-vtoryh-ekzemplarov-listov-perepisi-1897-g-t-1-ekaterinodarskiy-otdel-spb-1906-trudy-kubanskogo-oblastnogo-statisticheskogo-komiteta#mode/inspect/page/1/zoom/4>.

16 Национальный состав населения России по данным переписей населения // Демоскоп Weekly. URL : http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php.

17 Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. Прага, 1926. 204 с. // Diasporiana.org.ua Електронна бібліотека. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11278/file.pdf>.

18 Бич Л. Кубань у кривому дзеркалі (З приводу «Нарисів з історії революції на Кубані» П. П. Сулятицького). Прага, 1927. 88 с.

19 Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968. 16с. // Diasporiana.org.ua. Електронна бібліотека. URL : <http://diasporiana.org.ua/istoriya/19-ivanis-v-borotba-kubani-z-nezalezhnist/>.

Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. I. Торонто, 1958. 192 с.

Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. II: Крижаний похід ген. Л. І. Корнілова на Кубань і втеча ген. А. Денікіна під захист німців. Новий Ульм, 1959. 366 с.

Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. III: Кубанський край і денікініада. Новий Ульм, 1960. 350 с.

щини, коли Катерина II скасувала в Україні гетьманський устрій та ліквідувала Запорозьку Січ. Україна втратила залишки автономії, свої збройні формування. Були закріпачені селяни, а значна частина українських земель опинилася в руках російських поміщиків.

Період від 1775 р. й до закінчення Кавказької війни в 1864 р. став часом організованого царським урядом переселення на Північний Кавказ і, зокрема, на Кубань, сотень тисяч українських козаків і селян. Як зазначав Д. Яворницький, після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. «всі блага землі запорожців досталися іншим, самі ж запорожці мусили мандрувати хто на Кубань, хто за Дунай, хто на острів Мальгу, хто в Анатолію, себто Малу Азію, хто до Австрії, а хто навіть аж за Атлантичний океан, у Сполучені держави, себто Америку».²⁰ Значна частина запорожців зуміла вирватися на чайках з оточення російських військ, вийти у Чорне море й стати біля Тилігула, біля нинішньої Одеси. Згодом ці козаки заснували в гирлі Дунаю Задунайську Січ. «Частина їх зосталася на Тилігулі, поставивши собі курені на Пересипу. Запорожці ці були, таким побитом, першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси».²¹

Січ була зруйнована, та лишилися десятки тисяч запорожців, які мріяли про відновлення своєї козацької республіки. Кошові отамани Сидір Білий і Антін Головатий, яким вдалося ввійти в оточення князя Григорія Потьомкіна, усе частіше натякали йому, що без відновленого січового козацтва Росія не зможе успішно вести війну з Туреччиною й освоювати нові землі. І в липні 1783 р. Потьомкін почав розсилати листи до козаків, у яких дозволяв їм об'єднуватися в загони. Незабаром Сидір Білий сформував загін з 500 кіннотників і 500 піших козаків. «Они его знали, уважали и верили, что этот старшина своим старанием о пользе их возобновит войско Запорожское».²²

Під орудою трьох старшин – Білого, Головатого й Чепіги козаки завзято заходилися відновлювати Запорізьке військо. Вони чудово доповнювали один одного. Білий був головним ідейним натхненником відродження Січі, носієм старих запорозьких традицій; Головатий, завдяки своїм зв'язкам у Петербурзі, умінно спілкуватися з пихатими вельможами, був посередником, а Чепіга – справжнім ватажком козацької голоти, виразником її прагнень і сподівань. За короткий час було сформоване нове військо. А вже 31 січня 1788 р. Потьомкін сповістив козакам «о благоволенії» Катерини, яка дарувала новому війську землі в Керченському куті, що був зайнятий турками, або на пустельній Тамані, на вибір. Привіз козацтву документ на землю відомий полководець Олександр Суворов²³. 13 травня 1788 р. козацькому війську передали військову печатку і таким чином воно було визнане офіційно.

Оскільки вже розпочалася російсько-турецька війна 1787–1791 рр., козакам, щоб відстояти право на своє існування, потрібно було взяти в ній участь. Після взяття фортеці Березань під Очаковом козацьке військо отримало нову назву – Чорноморське, закріпивши свій успіх перемогою над турками, взявши штурмом Бендери, а потім, 11 грудня 1790 р., Ізмаїл. Як описував історик В. Бардадим, «полковник Головатий с беспредельной храбростью и неусыпностью не только побеждал, но и лично действуя, вышел на берег, вступил с неприятелем в бой и разбил одного».²⁴

Після закінчення російсько-турецької війни існування Чорноморського війська було поставлене під загрозу: те, що сталося на Дніпрі, могло повторитися й за Бугом. Тому для війська необхідно було шукати нову землю. Єдиним місцем, яке могло б задовольнити прагнення козаків до максимальної незалежності, були простори Ку-

20 Яворницький Д. Українсько-руське козацтво перед судом історії. Львів : ЛА Піраміда, 2006. С. 21

21 Аркас М. Історія України Русі. Одеса : Маяк, 1994. С. 356

22 Короленко П. П. Кошечья атамань Черноморского казачьего войска XVIII ст. // Военно-исторический Форум. URL : <http://wars175x.narod.ru> (дата звернення : 15.03.2019).

23 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 1. История края. Екатеринбург, 1910. 756 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : nodels/16450-t-1-istoriya-kraya-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4 (дата звернення : 10.02.2019).

24 Бардадим В. Первые черноморцы: Захарий Чепега. Антон Головатый // Ратная доблесть кубанцев. Краснодар, 1993. С. 31.

бані. Але для цього необхідно було підтвердити попереднє рішення Катерини II від 1788 року. Проблема була вирішена на аудієнції в імператриці делегацією військових старшин на чолі з Антоном Головатим, який звернувся до Катерини II з промовою, побудованою за всіма взірцями європейського етикету²⁵.

Прохання козаків було задоволене. В імператорській грамоті від 30 червня 1792 р. зазначалося, що Чорноморському війську надаються землі Кубані у вічне користування, а саме: «остров Фанагория со всею землею, лежащей на правой стороне реки Кубань – от устья ее к Усть Лабинскому редуту, так, чтобы с одной стороны река Кубань, с другой же Азовское море до Ейского городка служило границей войсковой земли». Таким чином, запорожці отримали 28 тис. кв. верст Кубанської землі²⁶.

Пізніше видатний козацький історик Ф. Щербина напише про наслідки посольства Головатого: «До известной степени казаки взяли все, что только можно было взять при тогдашней правительственной системе и общих условиях политической жизни. Быть может, Чорноморцы действительно с чувством удовлетворенных желаний пели «Ой годі нам журитися, пора перестати». Жизнь на Кубани в обособленной, изолированной территории, не могла не улыбнуться казаку»²⁷.

Першим на освоєння нових земель на Кубані вирушив козацький полковник Сава Білий з козацьким флотом. 25 серпня 1792 р. вони пристали до берегів Тамані, де й був закладений перший чорноморський курінь Таманський. Друга партія під проводом кошового отамана Захарія (Харка) Чепіги вирушила сухоходом 2 вересня 1792 р. й 23 жовтня досягла кордону подарованої землі річки Єї. У Карасунському Куті були розквартировані головні частини війська, й 1793 р. саме козаками було засноване місто Єкатеринодар²⁸.

Так почалося заселення Кубані – козацького «Малинового клину», яке започаткувало подальшу хвилю українських переселенців протягом усього століття. Чорноморський історик Іван Попко так описував події того часу: йшли і йшли на Кубань козаки «из малороссийских губерний, без чего нездоровый сей край остался бы без людей, ибо в оном ежегодно гораздо более умирало, нежели рождалось, не говоря уже об убитых в почти беспрерывных боях с непримиримым неприятелем и умерших от ран». І вже 1794 року на Кубані перебувало 12645 чоловіків і 5526 жінок²⁹.

Перші партії козацьких переселенців ще не носили ознак масовості. Проте поступово заселення українцями Кубані й деяких районів Північного Кавказу набуло великих масштабів. Наймасовіша хвиля переселень з України на Кубань припала на 1809 рік. Олександр I, розуміючи, що цей потік утікачів зупинити неможливо, особливим рескриптом від 10 серпня 1809 р. наказав малоросійському генерал-губернатору дозволити переселитися на Кубань ще 25 тисячам українців, головним чином з Полтавської та Чернігівської губерній, для зміцнення Чорноморського війська. Загалом до 1811 р. на Кубань переселилася 41 тисяча українців з Полтавщини й Чернігівщини³⁰.

Останній великий організований потік переселенців з України припав на 1848–1849 роки. За ці два роки зі Слобожанщини, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини й Київщини на Кубань переселилося близько 14 тис. українців. Таким

25 Там само. С. 30.

26 *Короленко П. П.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Исторический очерк. Екатеринодаръ. Типография Кубанского Областного Правления. 1896. // Российская государственная библиотека. Онлайн-просмотр документа. URL : <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#> (дата звернення : 15.02.2019).

27 Там само. С. 506.

28 *Іваннікова Людмила.* Як українці потрапили на Кубань? // Етнографія. URL : <http://ethnography.org.ua/content/yak-ukrayinci-potrapiyu-na-kuban> (дата звернення : 19.03.2019).

29 *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине (1875–1905). Екатеринослав : Тип. Губернского Земства, 1911. 116 с. // Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL : <https://www.lib.dp.ua/fullkr/?pbp=23> (дата звернення : 19.03.2019).

30 *Іванис В.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968. С. 6.

чином, тільки в першій половині XIX ст. кількість переселенців на Кубань з України становила офіційно близько 130 тис. осіб. Але, окрім організованих переселень, на Кубань щорічно тисячами втікали від панської неволі. Поповнювали Чорноморське козацьке військо й нащадки запорожців, які жили в Задунайській Січі. Після відміни кріпосного права на Північний Кавказ знову вирушили сотні тисяч переселенців. Так з'явилася нова велика група переселенців некозаків – «новгородніх» або «городовиків». За даними Кубанського статистичного комітету, на 1913 р. кількість українців серед «новгородніх» становила від 70 до 80 відсотків.

Переселення – ефективний спосіб імперського управління. Неодноразово він був використаний і щодо українського народу, зокрема, його бойової частини – козацтва, яке завжди становило для Російської імперії потенційну небезпеку, що посилювалася в умовах загострення соціально-економічних протиріч. Переселенням досягалися й інші цілі. Зокрема, переселяючи українських козаків на Кубань, російський уряд мав на меті асимілювати їх шляхом перемішування з масою землеробського населення тодішньої Малоросії. Ось що писав з цього приводу Микола Стороженко: «Переселення малоросійських козаків в інші губернії, що заохочувалося урядом і навіть, правильніше сказати, виникло за його ініціативою, зменшуючи чисельність козацького стану, активно сприяло його, так би мовити, становому знеособленню...». Переселяючи десятки тисяч українських козаків із своїх споконвічних земель на Кубань, імператриця сподівалася «на фактичне вимирання козацької вольниці». І мала рацію: «під час колонізації цієї території гинула 1/6 частина переселенців»³¹.

Серед політичних причин переселення українських козаків і селян на Кубань найголовнішою була колонізаторська, загарбницька політика Російської імперії. Колонізацією Кубані козаками уряд бажав захистити російські кордони від нападу кочових війовничих черкеських племен, замінивши регулярні військові частини, що там перебували й важко переносили повне нестатків життя в безлюдному краї, на козаків³².

Одним з останніх актів нищення українських козацьких військових формувань стало переселення в Закубання Азовського козацького війська, яке проіснувало 35 років. Знову, як і під час переселення Чорноморського козацького війська на Кубань, з очевидністю виявилось послідовне намагання царського уряду виселити організоване козацтво з України. Упродовж 1862–1866 рр. з України на Кубань було переселено 1117 сімей Азовського козацького війська³³. Дві гілки нащадків Запорозької Січі – чорноморці та азовці – остаточно злилися на Кубані.

Як уже зазначалося, переселивши на Кубань значну частину українських козацьких військ, російське самодержавство вдалося в 1809–1811 роках ще й до масового переселення колишніх реєстрових українських козаків. Переселення почалося навесні 1809 р. й уже до кінця грудня в Чорноморію з Полтавської та Чернігівської губерній перейшло 20 груп загальною чисельністю 20910 осіб. У 1810 р. з тих же губерній до Чорноморії перейшло ще 24 партії в складі 7237 осіб чоловічої й 6144 жіночої статей. Нарешті, у 1811 р. в Чорноморії з'явилося ще 9 партій у кількості 1417 осіб чоловічої й 1199 жіночої статей. Загалом, за цей час з Полтавської й Чернігівської губерній до Чорноморії переселилося 41635 осіб³⁴.

31 Медунина В. О вольных россиянах, не знавших крепостного ярма // Кубань. 1991. № 1. С. 53.

32 Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Исторический очерк. Екатеринодаръ. Типография Кубанского Областного Правления. 1896 С. 16 // Российская государственная библиотека. Онлайн-просмотр документа. URL : <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#> (дата звернення : 15.02.2019).

33 Короленко П. Азовцы // Киевская старина. Киев, 1891. №7, 8 // URL : [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-8-B-\(4003-4026\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-8-B-(4003-4026).pdf) (дата звернення : 16.02.2019).

34 Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. Т. 2. Екатеринодар, 1913. 848 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : <http://elibrary.ru/nodes/16451-t-2-istoriya-voiny-kazakov-s-zakubanskimi-gortsami-s-voenno-istoricheskoy-kartoy-kubanskoj-oblasti-za-vremya-s-1800-po-1860-gody-1913> (дата звернення : 15.01.2019).

У 1820 р. знову виникло питання про переселення в Чорноморію колишніх реєстрових козаків з Полтавської й Чернігівської губерній. І знову однією з причин стало прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найбільш волелюбний елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки, що після швидкого сформування ними своїх полків у 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності.

Зазначимо, що постійні переселення не кращим чином позначилися на становищі Чорноморського козацького війська. Ось що писав з цього приводу один з ініціаторів нового масового переселення українських козаків на Кубань начальник головного штабу 2-ої армії, генерал-майор граф Кисельов: «Маючи велику кількість землі, Чорноморія було слабо населена. Козаки добре освоїлися з військовою службою, але не могли, безперервно відлучаючись від господарства, підняти добробут краю й були бідні»³⁵.

Процес інтенсивного переселення українських козаків і селян з України на Кубань тривав і впродовж 1826–1847 років. До нового масового переселення царський уряд вдається в 1848–1849 рр. Загальна чисельність колишніх реєстрових козаків з родинами, що переселилися з України на Кубань у 1809–1849 рр., становила 109 тис. осіб.

Крім організованого владою переселення українських козаків на Кубань, наприкінці XVIII і впродовж усієї першої половини XIX ст. відбувалася стихійна міграція з України на нещодавно освоєні прикубанські землі. Щорічний наплив утікачів на Кубань доходив до тисячі душ³⁶.

Усього протягом 1792–1865 рр. з України на Кубань було переселено козаків у складі військових формувань, колишніх реєстрових, а також селян загалом майже 159 тис. осіб. Якщо після скасування кріпацтва царський уряд негативно ставився до селянських переселень з регіону в регіон, то стосовно Кубані він ще деякий час докладав зусилля, аби спонукати переселенців з усієї імперії, зокрема, і України, до колонізації закубанських земель, що звільнилися внаслідок Кавказької війни та виселення до Туреччини в 1864 р. 470 тис. горців Західного Кавказу³⁷.

Таким чином, Російська імперія успішно використала сотні тисяч переселенців з України як першопроходців у неосвоєних чи малоосвоєних регіонах імперії. Починаючи з 1809 р. й майже до кінця XIX ст., переважна більшість переселенців з України на Кубань надходила з Лівобережної України. Починаючи з 1890-х років, у переселенський потік втягуються вже й селяни Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній³⁸.

Один з істориків Кубані Роман Коваль вважає, що переселення українських козаків на Кубань було гріховним від самого початку. По-перше, Чорноморське козацьке військо під тиском несприятливих обставин залишало свій народ сам на сам з неймовірно жорстоким, підступним і безоглядним московським ворогом, залишало його на неминучу розправу. По-друге, українське козацтво переселялося на землі, які впродовж століть і тисячоліть належали іншим народам.

Елізе Реклю стверджував, що «нижньодніпровські козаки були добре зустрінуті черкесами». Черкеські князі казали прибульцям: «Ми ніколи не думали з вами в сусідстві жити, але якщо вже так сталося, то треба жити мирно». Вісім років тривали добросусідські відносини: черкеси допомагали козакам обживатися, а ті, у свою чергу, не заперечували, щоб черкеси селилися поруч, сіяли хліб на «козацьких» землях. Але невдовзі завдяки імперській політиці Петербурга між чорноморцями й місцевим населенням розпочалися сутички, які переросли в довготривалу війну.

С. 53, 62, 69–71; *Голобуцький В. А.* Чорноморское казачество / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. АН УССР. Институт истории. Киев : Изд-во АН УССР, 1956. С. 220

35 *Щербина Ф.* Там само. С. 59.

36 *Голобуцький В. А.* Чорноморское казачество / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. АН УССР. Институт истории. Київ : Изд-во АН УССР, 1956. С. 177.

37 *Брук С., Кабузан В.* Миграция населения в России в XVIII – начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР. 1984. № 4. С. 52.

38 *Якименко М.* Міграції українського селянства (1861–1905 рр.) // УІЖ. 1982. № 9. С. 65.

Врешті-решт, чорноморці, авангард російської імперії, здолали опір відважної нації і з колишніх друзів «стали переможцями». І тоді черкеси прийняли трагічне рішення залишити свою батьківщину, вирушивши до Оттоманської імперії. Число вигнанців слід оцінювати не менше як у півмільйона.

Так «найосвіченіший народ на землі», за оцінкою історика Белла, опинився на грані вимирання, бо проти нього, як визнав сам Суворов, була оголошена «політика вогню й меча». Один лише Петро Текеліч (відомий українцям більше як Текелій) спалив близько 300 гірських поселень адигів. А «вірні козаки», попри знищення Москвою своєї колиски – Запорозької Січі, стали на бік історичного ворога українського та адизького народів³⁹.

Таку точку зору історика Романа Ковалю можна поділяти чи не поділяти. Але історію рідного народу потрібно вчити без купюр, щоб уникнути нових трагічних помилок.

19 листопада 1860 р. шляхом об'єднання в єдину структуру Чорноморського козацького війська та частини Лінійного козацького війська створено Кубанське козацьке військо – останню ланку Війська Запорозького. Одночасно з утворенням Кубанське козацьке військо було виокремлено в адміністративно-територіальну одиницю – Кубанську область (нині Краснодарський край і частина Ставропольського краю Російської Федерації). Адміністративним центром Кубанської області стала столиця Чорноморського козацького війська м. Єкатеринодар.

Головною причиною утворення Кубанського козацького війська стало намагання царського уряду за рахунок об'єднання колишніх чорноморців (склалися з українців) з частиною колишніх лінійців (переважали росіяни) активізувати серед українців процеси русифікації та ліквідувати сильні традиції автономізму, що панували серед козаків та старшин Чорноморського козацтва.

Утім, намагання царського уряду провадити русифікацію козаків-чорноморців не мало вагомих наслідків. Серед них панувала українська культура. Українська мова сприймалася козаками як певна ознака своєї станової належності та самобутності. Великий вплив на розвиток українських традицій та культури серед кубанських козаків відігравали тривкі контакти з представниками Наддніпрянської України і, певною мірою, Галичини.

Кубанське козацьке військо брало участь у всіх війнах, які вела Російська імперія в другій половині XIX – на початку XX ст., в т. ч. в Першій світовій війні.

Стосовно системи управління серед кубанських козаків, то вона мала подвійний характер. З одного боку, вони підпорядковувалися загальним установам, адміністративним та судовим органам Кубанської області, а з іншого, зберігали елементи самоврядування на рівні станичних та хутірських громад та особливі структури для господарського та військового врядування. У військовому відношенні кубанські козаки, як і інші козацькі війська Російської імперії, підпорядковувалися військовому міністру. Головною установою, яка завідувала справами козацьких військ, був козацький відділ Генштабу.

Порядок проходження військової служби козаками визначало «Положення про військову службу козаків Кубанського й Терського козацьких військ» від 1882 р. На службу вони мали придбати за власний кошт амуніцію, бойового коня й холодну зброю, а після 20 років служби переходили до військового ополчення.

Згідно з даними перепису 1897 р., загалом з Лівобережної України на Кубань переселилося близько 250 тис. осіб, а з трьох губерній Південної України (Херсонської, Таврійської і Катеринославської) емігрувало майже 107 тис. осіб. З Правобережної України на Кубань виїхало близько 22 тис. осіб. Іногороднє населення Кубанської області становило на цей час 835507 осіб, з них 377340 осіб (45,16%) переселилося з дев'яти губерній України, а 354982 (42,48%) – із 41 губернії Росії. При цьому слід врахувати, що ряд південних губерній і областей Росії в етнічному плані були російсько-українськими, а не суто російськими. Українці займали південні повіті Курської

39 Переселення в «країну крові» // Коваль Роман. Нариси з історії Кубані // Українське життя в Севастополі. URL: <http://ukrlife.org> (дата звернення : 15.01.2019).

губернії, південну половину Воронежської губернії, західні округи Донської області (Таганрозький, Ростовський і західна половина Черкаського повітів)⁴⁰. Крім того, значна кількість українського населення мешкала в Тверській області, Ставропільській та Астраханській губерніях. З українських земель, що тимчасово входили до складу Австро-Угорщини та Польщі, теж переселялися на Кубань українські мігранти. Значна кількість переселенців ішла на Кубань з Бесарабської губернії, де мешкало багато українського населення, особливо на північному заході (Хотинський повіт) і півдні (Акерманський та Ізмаїльський повіти)⁴¹.

Слід мати на увазі, що під час перепису 1897 р. питання про національність не ставилося, а українців і росіян було об'єднано в одну графу (разом вони становили 92,64% населення Кубанської області). Тому, бажаючи встановити чисельне співвідношення між українцями й росіянами, потрібно скористатися мовною ознакою. Згідно з переписом 1897 р., на Кубані тих, хто визнав українську мову рідною, було 49,1%, російську – 41,1%. Проте, розподіл за рідною мовою не дає остаточного уявлення про національний склад населення Кубанської області. Як писав видатний український історик Степан Рудницький, добре відомо, «що, може, ніде не записано стільки українців на москалів, як саме на Підкавказзі. Уже в 70-х роках XIX ст. числив Чубинський не менш, як 60% українців на Кубані... Українська мова й звичай панують усюди на Кубанщині й заглушили московщину майже цілком. У зв'язку з цим відомий етнограф і статистик Русов прийняв для українського живла на Кубанщині 60%»⁴².

Про кількість українського населення на Кубані свідчать також дані сільськогосподарського перепису 1917 р., згідно з яким українці становили 56% усіх мешканців краю, а росіяни – 36%.⁴³ За дослідженнями деяких учених, перед революцією українців було 60% серед усього населення Кубані – 1791000 чоловік⁴⁴.

Якщо враховувати масштабну кампанію русифікації населення краю, яку наполегливо провадив царський уряд і внаслідок якої значна кількість українців Кубані втратила свою мову й національну свідомість, то кількість українського населення цього краю набагато перевищувала подані цифри.

Стосовно Чорноморської губернії, то з 1897 по 1914 рік її населення зросло майже втричі – переважна більшість новоприбулих поселенців були українцями. Як зазначав С. Рудницький, «уже в кілька років за переписом 1897 р. числив Нечуй-Левицький українців Чорноморщини на 30000... Чорноморщину треба вважати суто українською територією. Кількість українців у Чорноморщині оцінюю (мінімум) на 60%, кількість москалів – 20%, інших примішок – на 20»⁴⁵.

Безпосередньо козаки напередодні революції 1917 р. становили лише 42,9% усього населення Кубанського краю. І це закономірно. Адже з самого початку переселення Чорноморського війська на Кубань царський уряд вів систематичну політику обмеження прав козацтва, боротьбу з його запорозькими традиціями, здійснював русифікацію.

Щоб зберегти кубанських козаків від українських впливів, їх посиляли на військову службу на окраїни Російської імперії, зокрема, в Туркестан, Польщу і на Закавказзя, натомість в Україні розташовували російських козаків. На Кубані не було військових шкіл, тому кубанці мусили вчитися у військових школах Ставрополя, Оренбурга, Тифліса та в інших містах глибинки Росії. Кубань не мала ні власного єпископа, ні духовної семінарії, а священниками були переважно росіяни. Не було там і таких вищих установ як судова палата, контрольна палата тощо. Через мізерну кількість педагогічних навчальних закладів частина учителів на Кубань приїздила з російських губерній.

40 *Бежкович А.* История заселения Кубани // Доклады отделения этнографии Географического общества СССР. Вып. 2. 1966. С. 41.

41 *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? Львів:Світ, 1994. С. 258-259.

42 *Рудницький С.* Там само. С. 258–259.

43 *Бич Л.* Кубань у кривому дзеркалі (З приводу «Нарисів з історії революції на Кубані» П. П. Сулятицького). Прага, 1927. С. 82.

44 Там само. С. 33.

45 *Рудницький С.* Там само. С. 260–261.

Великою перешкодою в розвитку Кубані був брак земств, які існували на всіх інших українських землях під Росією. Тому ті завдання, які в інших частинах України виконували земські установи, на Кубані взяли на себе міські самоуправи, козацькі й сільські станиці. Не було там також установ, де могло б між собою співпрацювати козацьке й некозацьке населення⁴⁶.

Отже, на Кубані вистачало перешкод для укорінення переселенців з України. Проте фактом залишається те, що стихійне заселення українцями Кубані розпочалося ще у XVII – XVIII ст. Основну частину переселенців становили запорозькі козаки. Після цього розпочалася друга хвиля переселень, яка вже торкнулася не тільки запорожців, а й колишніх реєстрових козаків, тобто селян з Лівобережної України.

Незважаючи на всі негаразди, чорноморські козаки надовго зберегли свою ідентичність. Яскраву характеристику їм дав козацький історик Ф. Щербина: «Как известно, преобладающим элементом в войске были малороссы. Хотя в войско вошли также великороссы, поляки, литовцы, молдаване, татары, немцы, евреи и другие национальности, но представители их остались в меньшинстве и как бы тонули в общей массе чисто малорусского населения... малорусским характером отличался и склад всего внутреннего быта населения. Черноморцы были православные, говорили все на едином малорусском языке, придерживались малорусских обычаев... Представители других национальностей должны были приспособиться к малорусскому укладу жизни»⁴⁷.

Інший історик, П. Короленко, писав: «Козаки Черноморского казачьего войска, переименованного в 1860 году в Кубанское, резко отличались от той части линейных козаков, которые в том году вошли в состав Черноморского войска. Черноморцы были все малороссы... родной язык черноморцев был малороссийский, исповедовали они православную веру, очень усердны были к церкви... Домашняя обстановка их хотя и не отличалась особым изяществом и прочностью, так как дома большей частью строились турлучные и крылись камышем, но зато всегда были чисты и дворы огорожены; раскиданные во множестве по войсковой земле одиночные хутора красовались садами и рощами, а во многих находились хорошие водяные мельницы... Черноморец на вид был суровым, но под суровым взглядом крылось доброе сердце. Особенная веселость проявлялась у него в приятельской беседе, за чаркой горилки, за которой проводили немало лишнего времени и шинкарочка с черными бровями и карими очима фигурирует во многих песнях, перенесенных казаками от Днепра и Украины на Кубань»⁴⁸.

Як бачимо, етнокультура кубанських українців генетично споріднена з етнокulturою України, зокрема, з козацькою старовиною, аж до початку XX ст. Чорноморці зберігали свої автохтонні звичаї, традиції, пісні та перекази і, звичайно ж, українську мову спілкування, вважаючи Чорноморію прямою спадкоємицею Запорозької Січі.

У станицях побутовали звичаї, характерні для Лівобережної України. Скажімо, для молоді традиційними формами дозвілля були вулиця, досвітки та вечорниці, а в святкові дні – складчина. Мало чим відрізнялися від традиційних і безпосередньо взаємини молоді, зокрема, парубків та дівчат, способи залицяння й покарання всередині громади, прийом до громади дорослих парубків і недоростків, вибори «старшини», взаємини між різними віковими групами, кутками однієї станиці та різними станицями тощо. Дівчата поводитися з парубками дуже чемно, за неповагу до парубка старшина карав дівчину батогом. На досвітках парубки спали щоразу з іншою дівчиною, а ті, що збираються одружитись, на досвітках не ночували, а вдома

46 Іваннікова Людмила. Як українці потрапили на Кубань? // Етнографія. URL : <http://ethnography.org.ua/content/yak-ukrayinci-potrapily-na-kuban> (дата звернення : 19.03.2019).

47 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска Т. 1. История края. Екатеринодар, 1910. 756 с. С. 576 // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : nodes/16450-t-1-istoriya-kрая-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4 (дата звернення : 10.02.2019).

48 Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Исторический очерк. Екатеринодар. Типография Кубанского Областного Правления. 1896. С. 27 // Российская государственная библиотека. Онлайн – просмотр документа. URL : <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#> (дата звернення : 15.02.2019).

в дівчини тощо. Одружена молодь також влаштовувала складчини в ті самі дні, що й парубки та дівчата, але окремо, – збираючись по черзі то в одного, то в іншого подружжя, і так гуляли по кілька днів підряд невеликими гуртами⁴⁹.

Постійне поповнення станиць Чорноморії вихідцями з України посилювало живий зв'язок чорноморських козаків з батьківщиною, сприяло розвитку традиційної матеріальної та духовної культури. У 50-х рр. XIX ст. в Чорноморії вже були представники української інтелігенції, які вивчали історію України та українського козацтва. Саме Кубань дала видатних дослідників історії Кубанського війська – П. Короленка, Ф. Щербину. Представники Кирило-Мефодіївського братства в особі Т. Шевченка та М. Костомарова підтримували тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією.

Кубанські поціновувачі української культури – Я. Мишковський, Я. Кухаренко, В. Вареник, І. Подушка, В. Золотаренко були козакофілами і вважали українську мову одним з найважливіших символів своєї козацької гідності. Для національного руху провідною постаттю став Т. Г. Шевченко. Шанобливому ставленню до Кобзаря сприяла його дружба з наказним отаманом Я. Кухаренком, який, у свою чергу, відіграв важливу роль у формуванні «шевченківського дискурсу» на Кубані.

Значну роботу щодо пробудження національної самосвідомості українського населення регіону проводив відомий фольклорист і етнограф Митрофан Дикарьов (1854–1899). У 70–80 роках XIX ст. широкого поширення набули «Шевченківські роковини», які стали одними з найважливіших заходів, що сприяли активізації українського національного руху. З 90-х років лідером кубанських українців стає дворянин С. І. Ерастов (1856–1933), видавець і журналіст. Його зусиллями в Катеринодарі вийшла книжка А. Кримського «Хто ж винен?», збірник оповідань Бориса Грінченка⁵⁰.

Незважаючи на те, що на початку XX ст. більшість інтелігенції, зокрема, урядовці, священики, вчителі, походили з Росії або з місцевого зрусифікованого населення, проявів українства на Кубані не бракувало. Так, ряд кубанських письменників під впливом Шевченка й Куліша писали українською мовою, серед них Я. Кухаренко, В. Мова (Лиманський). Студенти-кубанці, що навчалися в Харкові, Києві й Петербурзі, часто бували учасниками українських гуртків. Протягом тривалого часу на Кубані проживали письменники, які приїздили з України: Микола Вороний, А. Кашенко, В. Самійленко, В. Потапенко та інші. Великий внесок у розвиток українського руху внесли різні драматичні трупі, що приїздили на Кубань з України, в тому числі М. Кропивницького.

Культурно-національний рух серед українців Кубані пожвавився після виникнення там осередків товариства «Просвіта», яка, правда, проіснувала лише один рік. Проте, окрім Катеринодара, Товариство мало ще 15 відділень: у Темрюці, Майкопі, станицях Платнірівській, Канівській, Сіверській, Пензенській, Усть-Лабінській, Уманській, Новотитарівській, Тихорецькій, Пашківській, Лабінській, на хуторах – Романівському та Зубовій Балці. У Катеринодарі відкрито два книжкові магазини, де реалізовувалася і нелегальна література. При проведенні обшуку у серпні 1907 р. в них із 700 книжок близько половини виявилися забороненими. Такі ж книжкові крамниці відкрили і в деяких сільських філіях Товариства⁵¹.

Після революції 1905–1907 рр. дедалі більшого поширення набувають «Шевченківські роковини». Кожна річниця мала свої особливості. Так, коли в 1914 р. виповнилося сто років з дня народження Тараса Шевченка, у Катеринодар з Полтавської губернії був запрошений кобзар-бандурист Г. Кожушко, який виконував українські народні пісні та думи. Як і на інших «Шевченківських роковинах», 10 березня зал Другого громадського зібрання був декорований в українському стилі⁵².

Революція 1905–1907 років викликала в Кубанському козацькому війську пожвавлення демократичних процесів. Окрім соціально-економічних вимог, козаки виступа-

⁴⁹ Іваннікова Людмила. Там само.

⁵⁰ Український національний рух на Кубані у 1917–1920 рр. // Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення 19.03.2019).

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

ли за відновлення козацького традиційного самоврядування. У 1906 р. представники козацьких громад утворили Кубанську військову раду, яка скинула наказного отамана М. Михайлова й стала першим козацьким органом самоврядування з часів Війська Запорозького. Представники Кубанського козацького війська та інших козацьких військ утворили в Державній думі Російської імперії козацьку фракцію, незмінним лідером якої під час усіх чотирьох скликань був кубанський козак К. Бардіж⁵³.

Українці Кубані підтримували тісні зв'язки з Україною й навіть зверталися до думських депутатів від українських губерній. Так, депутат від Чернігівської губернії Ілля Шраг у виступі в Думі наголошував, «що тепер у всіх пробуджується свідомість, і якщо ми бачимо цілий ряд заяв козаків, які нарешті починають згадувати свою минулу славу, свою минулу волю й намагаються вийти з того жахливого стану, в який поставив їх уряд, то ми можемо висловити впевненість, що врешті-рештї козаки, в яких уряд до цього часу бачив опору, можуть повернути й у інший бік. А ознаки цього є. Нещодавно від кубанців з Катеринодара я отримав лист, який починається такими словами: «Нема змоги далі терпіти злочинства й знуцання російського уряду».

До речі, у часи російсько-японської війни 1904 р. й першої російської революції 1905–1907 років кубанські козаки відмовилися брати участь у придушенні селянських, робітничих та солдатських виступів. Цим вони настільки скомпрометували себе в очах влади, що коли цар Микола II нагороджував козацькі війська прапорами за віддану службу, то отримали всі, крім Кубанського козацького війська⁵⁴.

Можна з певними застереженнями констатувати, що на початку ХХ ст. український рух на Кубані остаточно перейшов у політичну стадію. Одразу після повернення до Катеринодара С. Ерастов створив першу організацію Революційної Української Партії (РУП) під назвою «Чорноморська вільна громада». Влітку 1902 р. на Кубань переїхали 10 учнів, виключених з Полтавської семінарії. Серед них були П. Ткаченко, П. Капельгородський, П. Понятенко (у 1918 р. посол УНР при Кубанській Раді), С. Петлюра.

Саме Симон Петлюра, майбутній отаман УНР, під час свого перебування на Кубані в 1902–1904 роках заклавав основи співпраці українців з кубанцями, котрим, на жаль, так і не судилося перерости в міждержавні. Тут він став учителювати в п'ятому міському початковому училищі Катеринодара, вступив до катеринодарського осередку РУП. Разом із товаришами-полтавцями Г. Ткаченко, П. Понятенком, І. Бородинею, які також працювали вчителями, він розповсюджував листівки національно-визвольного та революційного змісту. Особливо популярними були написані Симоном Петлюрою «10 заповідей», звернених до РУП, у яких він визначив завдання виховання національної самосвідомості поміж широких народних мас.

У Катеринодарі Петлюра став помічником Федора Щербини, який на основі архівних справ мав написати «Історію Кубанського Війська». Окрім роботи в архіві, Петлюра вивчав пісенну творчість малоросійських кобзарів. Із повідомленням про них він виступив на засіданні «Общества любителей изучения Кубанской области», де розповів про походження та основні мотиви українських дум, про мандрівних кобзарів і закликав до збирання на Кубані поетичного спадку Запорозької Січі. Як писали сучасники Петлюри, саме з Кубані він повернувся «вже готовою людиною, означеною політично й індивідуально»⁵⁵.

Події початку ХХ ст. не просто активізували політичні процеси на Кубані, але й прискорили формування різних течій серед політично свідомої частини населення. Проросійські діячі дивилися на Кубань як на звичайну російську губернію й були проти будь-якої окремішності Кубанського війська. Цю позицію формувала російська і зросійщена некозацька інтелігенція. Частина козацтва дбала насамперед про

53 Білий Д. Д. Кубанське козацьке військо // Енциклопедія історії України. Т. 5 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. С. 437.

54 Білий Д. Д. Там само. С. 437.

55 Пукіш Володимир. Кубанський вибір // Тиждень.ua. URL : <https://tyzhden.ua/history/21177> (дата звернення : 19.03.2019).

інтереси Кубанського війська, пов'язаного з Росією. Цей погляд визнавала більшість козацької інтелігенції. Ще одна частина козацтва виступала за державну окремішність Кубані в складі Росії. Були й прихильники об'єднання на федеративних засадах Кубані з Україною – без зв'язку з Росією. Дві останні політичні течії були слабші від попередніх, їх відстоювала українська інтелігенція – як козацька, так й іногородня⁵⁶.

Але зусилля українських патріотів Кубані не досягли бажаних наслідків. Як зазначають деякі дослідники, «національно наскрізь не свідомо українська стихія, відсутність національно вихованих і добре підготовлених вождів, своєрідні місцеві умови життя, що склалися протягом попереднього століття, привели незабаром до боротьби не між росіянами й українцями, а до боротьби між козаками й не козаками». Станова роз'єднаність, конфлікт між козаками та іногородніми, що, хоч і були в більшості українцями, але не козацького походження, дали в майбутньому негативні наслідки для кубанських визвольних змагань.

References

- Arkas, M. (1994). *Istoriia Ukrainy Rusi*. Odesa, Ukraina: Maiak.
- Bardadym, V. (1993). *Pervye chernomortsy: Zakharyi Chepeha*. Anton Holovatyi. *Ratnaia doblest kubantsev*. Krasnodar, pp. 15–37
- Bezhkovych, A. (1966). *Ystoryia zaseleniya Kubany. Doklady otdeleniya etnohrafyy Heohrafycheskoho obshchestva SSSR*. Vyp. 2, pp. 39–48.
- Bych, L. (1927). *Kuban u kryvomu dzerkali (Z pryvodu «Narysiv z istorii revoliutsii na Kubani» P. P. Suliatytskoho)*. Praha, 1927.
- Bilyi D. (2008). *Kubanske kozatske viisko. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 5: Kon–Kiu. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, Ukraina: V–vo «Naukova dumka».
- Bilyi, D. (1994). *Malynovyi klyn. Narysy z istorii ukrainsiv Kubani*. Kyiv, Ukraina: T–vo «Ukraina».
- Bruck, S., Kabuzan, V. (1984). *Myhratsyia naselenyia v Rossyy v XVIII – nachale KhKh veka (Chyslennost, struktura, heohrafiia)*. *Ystoryia SSSR*, 4, pp. 48–55.
- Holobutskyi, V. (1956). *Chernomorskoe kazachestvo*. Otv. red. F. P. Shevchenko. AN USSR. *Ynstytut ystoryi*. Kyev, Ukrayna: Yzd–vo AN USSR.
- Entsyklopediia ukrainoznavstva. *Zahalna chastyna. Perevydannia v Ukraini*. (2019). NAN Ukrainy, instytut ukrainskoi arkheohrafii; NTSh u Sarseli; Fundatsiia Entsyklopedii Ukrainy v Toronto. Reprintne vidtvorennia vydannia 1949 roku. K. T. 1. 1994.; T. 2. 1995.; T. 3. 1995. *Izbornyk*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>.
- Entsyklopediia ukrainoznavstva: *Slovnynkova chastyna*. (2019). Paryzh, Niu-York, Molode zhyttia. 1962. T.4. *Izbornyk*. Retrieved from <http://izbornik.org.ua/encycl/euii.htm>.
- Entsyklopediia ukrainoznavstva: v 2 t. (2019). red. V. Kubiiiovych, Z. Kuzelia. *Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Miunkhen, Niu-York: V – vo Molode zhyttia. 1949–1952*. *Izbornyk*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>.
- Entsyklopedycheskyi slovar po ystoryi Kubany. *S drevneishykh vremen do oktiabria 1917 hoda*. Krasnodar/ 1997. (2019). *Elektronnyi katalog byblyoteki «Memoryala»*. *Spravochnaia lyteratura*. Retrieved from <http://lib.memo.ru/rubric/1742>.
- Ivannikova, Liudmyla. (2019). *Yak ukrainsi potrapyly na Kuban? Etnohrafiia*. Retrieved from <http://ethnography.org.ua/content/yak-ukrayinci-potrapyly-na-kuban>.
- Ivanys, V. (2019). *Borotba Kubani za nezalezhnist*. Miunkhen, 1968. *Diasporiana.org*.
- 56 *Энциклопедический словарь по истории Кубани. С древнейших времен до октября 1917 года*. Краснодар, 1997. 560 с. С. 207, 542–544 // *Электронный каталог библиотеки «Мемориала»*. *Справочная литература*. URL : <http://lib.memo.ru/rubric/1742> (дата звернення : 10.03.2019).
- Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність*. Мюнхен, 1968. // *Diasporiana.org.ua* Електронна бібліотека. URL : <http://diasporiana.org.ua/istoriya/19-ivanis-v-borotba-kubani-za-nezalezhnist/> С. 12
- Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані*. Київ: «Україна», 1994. С. 64–66, 68–70, 72–74, 94, 107.

ua Elektronna biblioteka. Retrieved fromhttp: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/19-ivanis-v-borotba-kubani-za-nezalezhnist/>.

Ivanys, V. (1958). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. I. Toronto.

Ivanys, V. (1959). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. II: Kryzhanyi pokhid hen. L. I. Kornilova na Kuban i vtecha hen. A. Denikina pid zakhyst nimtsiv. Novyi Ulm.

Ivanys, V. (1960). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. III: Kubanskyi krai i denikiniada. Novyi Ulm.

Kashchenko, Adrian. (2019). Opovidannia pro slavnoe viisko zaporizke nyzove. UkrLib. Retrieved fromhttp: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1014>.

Koval, Roman. (2019). Narysy z istorii Kubani. Ukrainske zhyttia v Sevastopoli. Retrieved fromhttp: <http://ukrlife.org/main/kubann/1content.htm>

Korolenko, P. (2019). Azovtsy. Kyevskaia staryna. Kyev, 1891, 7, 8. Retrieved fromhttp: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kyevskaya-starina-1891-8-B-\(4003-4026\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kyevskaya-starina-1891-8-B-(4003-4026).pdf).

Korolenko, P. (2019). Dvukhsotletye Kubanskoho kazacheho voiska. 1696 – 1896. Ystorycheskyi ocherk. Ekaterynodar. Typohrafiia Kubanskoho Oblastnoho Pravleniia. 1896. Rossyiskaia hosudarstvennaia byblyoteka. Onlain – prosmotr dokumenta. Retrieved fromhttp: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#>

Korolenko, P. (2019). Koshevye atamany Chernomorskoho kazacheho voiska XVIII st. Voенно – ystorycheskyi Forum. Retrieved fromhttp: <http://wars175x.narod.ru/bgr.bel.html>.

Martynenko–Kushlianskyi, Tymish. (2019). Kuban – tse Ukraina: Kyiv povertaie kraini natsionalnu pamiat. Radio Svoboda. Retrieved fromhttp: <https://www.radiosvoboda.org/a/29711978.html>.

Medunyna, V. (1991). O volnykh rossyianakh, ne znavshykh krepostnoho yarma Kuban, 1, pp. 45–55.

Naseleniye Kubanskoi oblasti po dannym vtorykh ekzempiarov lystov perepysy 1897 h. (2019). T. 1. Ekaterynodarskiy otdel. pod red. y s predysl. L. V. Makedonova. SPb.: Typo – lyt. M. P. Frolovoi. 1906. Hosudarstvennaia publychnaia ystorycheskaia byblyoteka Rossyy. Retrieved fromhttp: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27457-naselenie-kubanskoy-oblasti-po-dannym-vtorykh-ekzempiarov-listov-perepisi-1897-g-t-1-ekaterinodarskiy-otdel-spb-1906-trudy-kubanskogo-oblastnogo-statisticheskogo-komiteta#mode/inspect/page/1/zoom/4>.

Natsionalnyi sostav naseleniia Rossyy po dannym perepysei naseleniia (2019). Demoskop Weekly. Retrieved fromhttp: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php.

Novytskyi, Ya. (2019). Narodnaia pamiat o Zaporozhe. Predaniia y rasskazy, sobrannye v Ekaterynoslavshchinye (1875-1905). Ekaterynoslav: Typ. Hubernskoho Zemstva, 1911. Elektronna biblioteka «Dnipropetrovshchyna». Retrieved fromhttp: <https://www.lib.dp.ua/fullkr/?pbp=23>.

Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossyiskoi ympery 1897 h. (2019). Demoskop Weekly. Retrieved fromhttp: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=414.

Pereselennia v «krainu krovi». (2019). Koval Roman Narysy z istorii Kubani. Ukrainske zhyttia v Sevastopoli. Retrieved fromhttp: <http://ukrlife.org/main/kubann/1content.htm>.

Pukish, V. (2019). Kubanskyi vybir. Tyzhden ua. Retrieved fromhttp: <https://tyzhden.ua/history/21177>.

Rudnytskyi, S. (1994). Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy? Lviv, Ukraina: Svit.

Suliatytskyi, P. (2019). Narysy z istorii revoliutsii na Kubani. Praha, 1926. Diasporiana.org.ua Elektronna biblioteka. Retrieved fromhttp: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11278/file.pdf>.

Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Kubani u 1917–1920 rr. (2019). Vikipediia. Retrieved fromhttp: <https://uk.wikipedia.org>.

Shcherbyna, F. (2019). Ystoryia Kubanskoho kazacheho voiska T. 1. Ystoryia kraia. Ekaterynodar, 1910. Hosudarstvennaia publychnaia ystorycheskaia byblyoteka Rossyy.

Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16450-t-1-istoriya-kraya-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4>.

Shcherbyna, F. (2019). Ystoryia Kubanskoho kazacheho voiska. T. 2. Ekaterynodar, 1913. Hosudarstvennaia publychnaia ystorycheskaia byblyoteka Rossyy. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16451-t-2-istoriya-voiny-kazakov-s-zakubanskimi-gortsami-s-voenno-istoricheskoy-kartoy-kubanskoy-oblasti-za-vremya-s-1800-po-1860-gody-1913>.

Yavornytskyi, D. (2006). Ukrainsko – ruske kozatstvo pered sudom istorii. Lviv, Ukraina: LA Piramida.

Yakymenko, M. (1982). Mihratsii ukrainskoho selianstva (1861–1905 rr.) UIZh, 9., pp. 60–69.

Коропатник Михайло Михайлович – доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання, кандидат історичних наук, доцент,

ЧОІППО імені К. Д. Ушинського (Чернігів, вул. Слобідська, 83)

Mykhailo Koropatnyk

Associate Professor of Social Sciences and their Teaching Methods, Candidate of Historical Sciences, senior lecturer at K. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Chernihiv city, 83 Slobidska St.)

KUBAN REGION: FROM UKRAINIAN COLONIZATION TO ITS RUSSIFICATION. ATTEMPT OF IMPARTIAL ANALYSIS

Part I. The exploration of Kuban by settlers from Ukraine (from the late 18th to the early 20th century)

The first part of the article deals with the processes of colonization of Kuban by Ukrainians (Cossacks and peasants) from the late 18th century to the early 20th century, and socioeconomic and sociopolitical circumstances that determined the resettlement policy of Russian tsarism.

The task is to provide an objective analysis of exploration of Kuban by the Ukrainian settlers, its positive and negative sides, the policy of using the Ukrainian factor in imperial interests, as well as the difficult way of preserving Ukrainian identity using comparative-historical, historical-typological and historical-systematic research methods.

The period from 1775 until the end of the Caucasian War in 1864 was the time of resettlement of hundreds of thousands of Ukrainian Cossacks and peasants to the North Caucasus, and, in particular, to the Kuban, which was organized by the Tsarist Government. However, this was also the desire of the Cossacks to assert their right to exist, and therefore they asked Catherine II to give them the lands of Kuban for lifetime use. And this request was approved with the imperial letter as of June 30, 1792.

The first waves of Cossack settlers were not massive. However, the settlement of Kuban and some parts of the North Caucasus by Ukrainians has gradually become extensive. In total, almost 159 thousand people, among whom were Cossacks as part of military formations, former registered Cossacks and peasants, were resettled from Ukraine to Kuban during the years 1792-1865. And before the Revolution of 1917, according to some scholars, population of Ukrainians in Kuban made up 60% of the total population – 1791000 people.

One of the main reasons for the resettlement of Ukrainian Cossacks and peasants to Kuban was the colonization and aggressive policy of the Russian Empire. The Ukrainian Cossacks also had their motivation, so the attempts of the Tsarist Government to russify the Black Sea Cossack did not have significant consequences. Among them, Ukrainian culture prevailed. The Ukrainian language was perceived by the Cossacks as a certain sign of their class origin and identity.

Key words: the Zaporozhian Sich, Black Sea Host, Azov Host, Kuban Cossacks, Kuban, colonization, resettlement

Дата подання: 02 квітня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253676

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА (ПОЧАТОК XX ст.).

У статті йдеться про виявлені списки учнів і випускників Чернігівського реального училища, які датовані початком XX ст. Наведено їхні тексти.

Ключові слова: Чернігівське реальне училище, списки, випускники.

Історія Чернігівського реального училища нараховує менше двох десятиріччів. Ця освітня установа була відкрита 1 липня 1902 р. Значну роль у становленні закладу відіграв дворянин і меценат Іван Дунін-Борковський, який пожертвував 50 тис. крб на побудову та оснащення приміщення. Доклав чимало зусиль для розвитку училища Володимир Круковський – громадський діяч, гласний (депутат) Чернігівської міської думи, перший директор (1902–1915 рр.) освітнього закладу, де викладав історію.

У Чернігівському реальному училищі (заклад середнього типу) переважно навчали точним наукам, його випускники могли вступати до технічних, промислових, торговельних вищих навчальних закладів і на фізико-математичний та медичний факультети університетів. Кількість учнів в училищі коливалася від 260 до 400 чол., де їм викладали: математику, фізику, природознавство, географію, креслення, історію, малювання, гімнастику, російську, німецьку й французьку мови, музику та спів.

Довідкову інформацію про функціонування училища й викладацький склад подають «Памятные книжки Киевского учебного округа» за різні роки¹.

Документальний фонд Чернігівського реального училища розпорошений по різних архівних установах і зберігся фрагментарно. У Центральному історичному архіві Москви у фонді № 459 («Канцелярия попечителя Московского учебного округа») серед списків випускників гімназій Київського навчального округу й даних про учнів по окремих містах було виявлено кілька документів з історії Чернігівського реального училища, що відносяться до початку XX ст., а саме, списки учнів і тих, хто завершив курс навчання в навчальному закладі за 1906–1908, 1910–1915 рр. У даних списках зазначені: прізвище, ім'я, по батькові випускника, номер атестата.

Документи друкуються мовою оригіналу згідно з сучасними нормами правопису з дотриманням стилістичних та лексичних особливостей оригінального тексту.

Список

**учеников 6-го класса, удостоенных Черниговским реальным училищем
в 1906-7 учебном году аттестата об окончании курса 6-ти классов реальных
училищ, и посторонних лиц, удостоенных свидетельства в знании курса
6-ти классов реальных училищ.**

№№ по порядку	Фамилии и имена	Какого года, месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
А. Ученики:		
1	Бачманов Василий	1907 года июня 7 дня №395
2	Бачманов Владимир	1907 года июня 7 дня №396

¹ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909–1910 год. Киев, 1909. С. 143–145.

3	Буштедт Валериан	1907 года июня 7 дня №397
4	Гаврилов Василий	1907 года июня 7 дня №398
5	Гамов Афанасий	1907 года июня 7 дня №399
6	Дмитриченко Моисей	1907 года июня 7 дня №400
7	Ковальский-де-Шмиден Максимилиан	1907 года июня 7 дня №401
8	Корейша Павел	1907 года июня 7 дня №402
9	Конашевич Владимир	1907 года июня 7 дня №403
10	Короткий Евгений	1907 года июня 7 дня №404
11	Либерман Яков	1907 года июня 7 дня №405
12	Маркс Иоанн	1907 года июня 7 дня №406
13	Михайловский Александр	1907 года июня 7 дня №407
14	Найден Сергей	1907 года июня 7 дня №408
15	Ольшанский Александр	1907 года июня 7 дня №409
16	Подолько Илья	1907 года июня 7 дня №410
17	Сочаво Леонид	1907 года июня 7 дня №411
18	Стулий Анатолий	1907 года июня 7 дня №412
19	Тантлевский Ицко	1907 года июня 7 дня №413
20	Фидровский Дмитрий	1907 года июня 7 дня №414
21	Цейтлин Иосиф	1907 года июня 7 дня №415
22	Шимицкий Николай	1907 года июня 7 дня №416
23	Шустов Дмитрий	1907 года июня 7 дня №417
24	Шульц Юлиан	1907 года июня 7 дня №418
25	Ярыгин Леонид	1907 года июня 7 дня №419
Б. Посторонние лица:		
1	Эйзлер Аврам-Аба	№420 свидетельство в знании курса 6 кл. Р.У.

Центральный історичний архів Москви (далі – ЦІАМ). Ф.459. Оп.14. Спр.92. Арк.65 зв.

Список

учеников, удостоенных Черниговским реальным училищем в 1907-8 учебном году свидетельства об окончании курса 7-ми классов реальных училищ, и посторонних лиц, удостоенных свидетельства в знании курса 7-ми классов.

№№ по порядку	Фамилии и имена	Какого года, месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
А. Ученики:		
1	Бачманов Василий	1908 г. июня 7-го дня №467
2	Бачманов Владимир	1908 г. июня 7-го дня №468
3	Гаврилов Василий	1908 г. июня 7-го дня №464
4	Гамов Афанасий	1908 г. июня 7-го дня №470
5	Ковальский Максимилиан	1908 г. июня 7-го дня №471
6	Конашевич Владимир	1908 г. июня 7-го дня №472
7	Короткий Евгений	1908 г. июня 7-го дня №473
8	Либерман Яков	1908 г. июня 7-го дня №474
9	Найден Сергей	1908 г. июня 7-го дня №475
10	Подолько Илья	1908 г. июня 7-го дня №476
11	Тантлевский Ицко	1908 г. июня 7-го дня №477
12	Фидровский Дмитрий	1908 г. июня 7-го дня №478
13	Цейтлин Иосиф	1908 г. июня 7-го дня №479

14	Шульц Юлиан	1908 г. июня 7-го дня №480
15	Шустов Дмитрий	1908 г. июня 7-го дня №482
16	Шумицкий Николай	1908 г. июня 7-го дня №481
17	Ярыгин Леонид	1908 г. июня 7-го дня №483
Б. Посторонние лица:		
1	Эйзлер Аврам-Аба	1908 г. июня 7-го дня №484

ЦІАМ. Ф.459. Оп.14. Спр.92. Арк.65.

Список

учеников, удостоенных в 1907-8 учебном году Черниговским реальным училищем аттестатов об окончании курса 6-ти классов, и посторонних лиц, удостоенных свидетельства в знании курса 6-ти классов реальных училищ.

№№ по порядку	Фамилии и имена	Какого года, месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
А. Ученики:		
1	Афанасьев Густав	1908 года июня 6 дня №489
2	Гинзбург Гершон	1908 года июня 6 дня №490
3	Мокиевский-Зубок Владимир	1908 года июня 6 дня №491
4	Нехамкин Носон	1908 года июня 6 дня №503
5	Орловский Павел	1908 года июня 6 дня №492
6	Раев Ицко	1908 года июня 6 дня №493
7	Ривин Ицко-Иосель	1908 года июня 6 дня №494
8	Савенко Николай	1908 года июня 6 дня №495
9	Сахновский Кирилл	1908 года июня 6 дня №496
10	Соловей Никита	1908 года июня 6 дня №497
11	Суков Сергей	1908 года июня 6 дня №488
12	Сепко Николай	1908 года июня 6 дня №498
13	Ткаченко Феодор	1908 года июня 6 дня №499
14	Уринсон Аврам	1908 года июня 6 дня №500
15	Хайкин Михель-Юда	1908 года июня 6 дня №501
16	Яроцкий Борис	1908 года июня 6 дня №502
Б. Посторонние лица:		
1	Товстуха Иван	№485 свидетельство на знание курса 6-ти классов реальных училищ.

ЦІАМ. Ф.459. Оп.14. Спр.92. Арк.66².

2 ЦІАМ. Ф.459. Оп.14. Спр. 92. Арк.65–66.

СПИСОК

учеников, удостоенных в 1910-11 учебном году Черниговским реальным училищем аттестатов об окончании курса 6-ти классов реальных училищ.

№ по порядку	Фамилии и имена	Какого года месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
1	Айзенштат Нисон	1911 года Июня 5-го дня №551
2	Безлюдный Георгий	1911 года Июня 5-го дня №552
3	Беляев Владимир	1911 года Июня 5-го дня №553
4	Верзилов Борис	1911 года Июня 5-го дня №554
5	Войнич-Сяноженцкий Глеб	1911 года Июня 5-го дня №555
6	Гальперштейн Мойсей	1911 года Июня 5-го дня №556
7	Гланц Илья	1911 года Июня 5-го дня №557
8	Давидовский Георгий	1911 года Июня 5-го дня №558
9	Деряба Виктор	1911 года Июня 5-го дня №559
10	Дмитриев Василий	1911 года Июня 5-го дня №560
11	Евреинов Владимир	1911 года Июня 5-го дня №561
12	Егоров Дмитрий	1911 года Июня 5-го дня №562
13	Еременко Григорий	1911 года Июня 5-го дня №563
14	Зайцев Сергей	1911 года Июня 5-го дня №564
15	Заплаткин Сергей	1911 года Июня 5-го дня №565
16	Ковальский-де-Шмиден	1911 года Июня 5-го дня №566
17	Алексей	1911 года Июня 5-го дня №567
18	Коновал Михаил	1911 года Июня 5-го дня №568
19	Кореняко Иван	1911 года Июня 5-го дня №569
20	Корнеенко-Жиляев Алексей	1911 года Июня 5-го дня №570
21	Лаек Николай	1911 года Июня 5-го дня №571
22	Латаш Маркус	1911 года Июня 5-го дня №572
23	Лиждвой Иван	1911 года Июня 5-го дня №573
24	Малахов Сергей	1911 года Июня 5-го дня №574
25	Маркс Евгений	1911 года Июня 5-го дня №575
26	Нерода Владимир	1911 года Июня 5-го дня №576
27	Островянский Николай	1911 года Июня 5-го дня №577
28	Пампушка Иоанн	1911 года Июня 5-го дня №578
29	Плисецкий Залман	1911 года Июня 5-го дня №579
30	Поляков Симеон	1911 года Июня 5-го дня №580
31	Птуха Владимир	1911 года Июня 5-го дня №581
32	Реуков Виталий	1911 года Июня 5-го дня №582
33	Руденок Михаил	1911 года Июня 5-го дня №583
34	Самоненко Яков	1911 года Июня 5-го дня №584
35	Семеняка Николай	1911 года Июня 5-го дня №585
36	Танский Михаил	1911 года Июня 5-го дня №586
37	Тимошок Борис	1911 года Июня 5-го дня №587
38	Тударовский Василий	1911 года Июня 5-го дня №588
39	Тузов Алексей	1911 года Июня 5-го дня №589
40	Туменюк Сергей	1911 года Июня 5-го дня №590
41	Фальковский Петр	1911 года Июня 5-го дня №591
42	Халаш Иоанн	1911 года Июня 5-го дня №592
43	Хохол Константин	1911 года Июня 5-го дня №593
44	Хижный Симеон	1911 года Июня 5-го дня №594
45	Шванский Петр	1911 года Июня 5-го дня №595
46	Шереметов Вадим	1911 года Июня 5-го дня №596
	Шильман Израиль-Илия	

Директор [подпись]
 [печать Черниговского реального училища]
 Вследствие предложения Господина Товарища Министра Народного Просвещения от 13 июня 1908 г. за №14454, настоящие списки препровождаются Лазаревскому Институту Восточных языков
 20-го июня 1911 года
 №693

ЦІАМ. Ф.459. Оп.14. спр.158. арк.211.

СПИСОК

учеников, удостоенных Черниговским реальным училищем в 1910-11 учебном году свидетельства об окончании курса 7-ми классов реальных училищ, и посторонних лиц, удостоенных свидетельства в знании курса 7-ми классов.

№ по порядку	Фамилии и имена	Какого года месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
А. Ученики:		
1	Балковский Антоний	1911 года июня 4-го дня №518
2	Балыка Дмитрий	1911 года июня 4-го дня №519
3	Бордонос Петр	1911 года июня 4-го дня №520
4	Буштедт Василий	1911 года июня 4-го дня №521
5	Василенко Иван	1911 года июня 4-го дня №522
6	Волошин Василий	1911 года июня 4-го дня №523
7	Галахов Яков	1911 года июня 4-го дня №524
8	Горбач Яков	1911 года июня 4-го дня №525
9	Демяненко Пантелеймон	1911 года июня 4-го дня №526
10	Диесперов Александр	1911 года июня 4-го дня №527
11	Залкинд Залман-Ицка	1911 года июня 4-го дня №528
12	Иванько Павел	1911 года июня 4-го дня №529
13	Книревский Петр	1911 года июня 4-го дня №530
14	Коган Виктор	1911 года июня 4-го дня №531
15	Костенко Василий	1911 года июня 4-го дня №532
16	Марголин Лейб	1911 года июня 4-го дня №533
17	Могила Василий	1911 года июня 4-го дня №534
18	Нитченко Алексей	1911 года июня 4-го дня №535
19	Новик Василий	1911 года июня 4-го дня №536
20	Обозненко Сергей	1911 года июня 4-го дня №537
21	Плисецкий Израиль	1911 года июня 4-го дня №538
22	Приседко Григорий	1911 года июня 4-го дня №539
23	Устименко Василий	1911 года июня 4-го дня №540
24	Филиппенко Павел	1911 года июня 4-го дня №541
25	Цейтлин Лейба	1911 года июня 4-го дня №542
26	Шуныо Владимир	1911 года июня 4-го дня №543
Б. Посторонния лица:		
1	Бурневский Александр	1911 года июня 4-го дня №544
2	Мокиевский-Зубок Глеб	1911 года июня 4-го дня №545
3	Школьников Моисей	1911 года июня 4-го дня №546

Директор [подпись]
[печать Черниговского реального училища]

ЦІАМ. Ф. 459. Оп. 14. Спр. 158. Арк. 212³.

СПИСОК

учеников и посторонних лиц, удостоенных Черниговским реальным училищем
в 1912-13 учебном году свидетельств об окончании курса 7-го дополнительного
класса реальных училищ

№ по порядку	Фамилии и имена	Какого года месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
1	Басанец Стефан	1913 года Июня 1-го дня №538
2	Бунин Мордух-Лев	1913 года Июня 1-го дня №539
3	Беляев Владимир	1913 года Июня 1-го дня №540
4	Венделовский Андрей	1913 года Июня 1-го дня №541
5	Вненкоский Василий	1913 года Июня 1-го дня №542
6	Воедило Иоанн	1913 года Июня 1-го дня №543
7	Генин Израиль-Нохим	1913 года Июня 1-го дня №544
8	Глуховский Шлема	1913 года Июня 1-го дня №545
9	Гутман Арон	1913 года Июня 1-го дня №546
10	Давидовский Николай	1913 года Июня 1-го дня №547
11	Деряба Виктор	1913 года Июня 1-го дня №548
12	Дмитриев Василий	1913 года Июня 1-го дня №549
13	Зайцев Сергей	1913 года Июня 1-го дня №550
14	Иваненко Стефан	1913 года Июня 1-го дня №551
15	Кислый Николай	1913 года Июня 1-го дня №552
16	Криволапый Филипп	1913 года Июня 1-го дня №553
17	Лахтионов Сергей	1913 года Июня 1-го дня №554
18	Лещенко Дмитрий	1913 года Июня 1-го дня №555
19	Малахов Сергей	1913 года Июня 1-го дня №556
20	Марченко Иоанн	1913 года Июня 1-го дня №557
21	Маравка Андрей	1913 года Июня 1-го дня №558
22	Нагорский Феодор	1913 года Июня 1-го дня №559
23	Новицкий Григорий	1913 года Июня 1-го дня №560
24	Романченко Георгий	1913 года Июня 1-го дня №561
25	Романченко Михаил	1913 года Июня 1-го дня №562
26	Сарцевич Владислав	1913 года Июня 1-го дня №563
27	Середа Сергей	1913 года Июня 1-го дня №564
28	Соловей Павел	1913 года Июня 1-го дня №565
29	Стерлин Лев	1913 года Июня 1-го дня №566
30	Сыроватко Павел	1913 года Июня 1-го дня №567
31	Ситенко Алексей	1913 года Июня 1-го дня №568
32	Танский Михаил	1913 года Июня 1-го дня №569
33	Тарасевич Петр	1913 года Июня 1-го дня №570
34	Товстолес Василий	1913 года Июня 1-го дня №571
35	Филипповский Тихон	1913 года Июня 1-го дня №572
36	Урин Исаак	1913 года Июня 1-го дня №573
37	Шевчук Сергей	1913 года Июня 1-го дня №574
Посторонния лица:		
1	Ковальский-де-Шмиден Алексей	1913 года Июня 1-го дня №575
2	Тударовский Василий	1913 года Июня 1-го дня №576
3	Свяцкий Лев	1913 года Июня 1-го дня №577

3 ЦІАМ. Ф. 459. Оп. 14. Спр. 158. Арк. 211–212.

Настоящие списки, на основании распоряжения Господина Министра Народного Просвещения от 13 июня 1908 года за №14451, препровождаются в Лазаревский Институт Восточных языков в гор. Москве.

Июня 19-го дня 1913 года

№704

Директор [подпись]

Письмоводитель [подпись]

[печать Черниговского реального училища]

ЦІАМ. Ф.459. Оп.14. Спр.157. Арк.237.

СПИСОК

учеников, удостоенных в 1912-13 учебном году Черниговским реальным училищем аттестатов об окончании курса 6-ти классов реальных училищ

№ по по-рядку	Фамилии и имена	Какого года месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
1	Андросенко Иоанн	1913 года июня 4-го дня №593
2	Бачманов Михаил	1913 года июня 4-го дня №594
3	Бродский Израиль-Ицко	1913 года июня 4-го дня №595
4	Буленок Борис	1913 года июня 4-го дня №596
5	Белентьев Евгений	1913 года июня 4-го дня №597
6	Бетковский Георгий	1913 года июня 4-го дня №598
7	Васютинский Георгий	1913 года июня 4-го дня №599
8	Гинзбург Моисей	1913 года июня 4-го дня №600
9	Губанов Андрей	1913 года июня 4-го дня №601
10	Думницкий Евгений	1913 года июня 4-го дня №602
11	Зайцев Евгений	1913 года июня 4-го дня №603
12	Кузнецов Борис	1913 года июня 4-го дня №604
13	Литвинов Иван	1913 года июня 4-го дня №605
14	Лузько Иосиф	1913 года июня 4-го дня №606
15	Митькевич Леонид	1913 года июня 4-го дня №607
16	Покорский-Жоравко Владимир	1913 года июня 4-го дня №608
17	Радченко Александр	1913 года июня 4-го дня №609
18	Сорокин Евгений	1913 года июня 4-го дня №610
19	Степченко Иоанн	1913 года июня 4-го дня №611
20	Стополковский Борис	1913 года июня 4-го дня №612
21	Сыроватко Александр	1913 года июня 4-го дня №613
22	Тарасевич Григорий	1913 года июня 4-го дня №614
23	Туровский Гирша	1913 года июня 4-го дня №615
24	Цилюрик Георгий	1913 года июня 4-го дня №616
25	Ягодовский Димитрий	1913 года июня 4-го дня №617
26	Якубович Владимир	1913 года июня 4-го дня №618

Директор [подпись]

Письмоводитель [подпись]

[печать Черниговского реального училища]

ЦІАМ. Ф.459. Оп.14. Спр.157. Арк. 238⁴.

4 ЦІАМ. Ф.459. Оп.14. Спр.157. Арк.237–238.

Список
учеников, удостоенных Черниговским реальным училищем в 1914-15 учебном
году свидетельства об окончании курса 7-го дополнительного класса реальных
училищ

№№ по порядку	Фамилии и имена	Какого года, месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
А. Ученики:		
1	Андросенко Иоанн	1915 года апреля 28 дня за №438
2	Баклан Владимир	1915 года апреля 28 дня за №439
3	Бовда Борис	1915 года апреля 28 дня за №440
4	Бублик Павел	1915 года апреля 28 дня за №441
5	Буленок Борис	1915 года апреля 28 дня за №442
6	Вольницкий Петр	1915 года апреля 28 дня за №443
7	Грипич Борис	1915 года апреля 28 дня за №444
8	Данько Феодосий	1915 года апреля 28 дня за №445
9	Иванов Михаил	1915 года апреля 28 дня за №446
10	Кудин Павел	1915 года апреля 28 дня за №447
11	Кузнецов Борис	1915 года апреля 28 дня за №448
12	Никольский Григорий	1915 года апреля 28 дня за №449
13	Протопопов Николай	1915 года апреля 28 дня за №450
14	Сахновский Константин	1915 года апреля 28 дня за №451
15	Скржинский Георгий-Мариан	1915 года апреля 28 дня за №452
16	Степанец Иоанн	1915 года апреля 28 дня за №453
17	Ситенко Петр	1915 года апреля 28 дня за №454
18	Стопалковский Борис	1915 года апреля 28 дня за №455
19	Тарасевич Петр	1915 года апреля 28 дня за №456
20	Цилюрик Георгий	1915 года апреля 28 дня за №457
21	Цилюрик Илья	1915 года апреля 28 дня за №458
22	Яковенко Константин	1915 года апреля 28 дня за №459
Б. Постороннее лицо:		
1	Руденок Михаил	1915 года апреля 28 дня за №460

Настоящие списки, на основании распоряжения Господина Министра Народного Просвещения от 13 июня 1908 года за №14454, препровождаются Господину Попечителю Московского Учебного Округа.

Мая 16 дня 1915 года
к №538
[печать]

Директор [подпись]
Письмоводитель [подпись]

ЦИАМ. Ф.459. Оп.14. Спр.92. Арк.68.

Список
учеников, удостоенных в 1914-15 учебном году Черниговским реальным
училищем аттестатов об окончании курса 6-ти классов реальных училищ

№№ по порядку	Фамилии и имена	Какого года, месяца и числа и за каким № выданы свидетельства
1	Богданов Шевель-Шлема	1915 года апреля 28 дня за №409
2	Бочин-Бодаев Александр	1915 года апреля 28 дня за №410
3	Бренерт Николай	1915 года апреля 28 дня за №411
4	Бублик Василий	1915 года апреля 28 дня за №412
5	Бернацкий Петр	1915 года апреля 28 дня за №413
6	Воедило Александр	1915 года апреля 28 дня за №414
7	Вольницкий Николай	1915 года апреля 28 дня за №415
8	Гарницкий Георгий	1915 года апреля 28 дня за №416
9	Жлоба Сергей	1915 года апреля 28 дня за №417
10	Зубковский Евгений	1915 года апреля 28 дня за №418
11	Иваненко Леонид	1915 года апреля 28 дня за №419
12	Калинка Вацлав	1915 года апреля 28 дня за №420
13	Луговский Борис	1915 года апреля 28 дня за №421
14	Калюжный Алексей	1915 года апреля 28 дня за №422
15	Луценко Иоанн	1915 года апреля 28 дня за №423
16	Нагель Александр	1915 года апреля 28 дня за №424
17	Крутько Василий	1915 года апреля 28 дня за №425
18	Лукашевич Иоанн	1915 года апреля 28 дня за №426
19	Павлов Анатолий	1915 года апреля 28 дня за №427
20	Панченко Андрей	1915 года апреля 28 дня за №428
21	Потаповский Яков-Лейб	1915 года апреля 28 дня за №429
22	Саханский Георгий	1915 года апреля 28 дня за №430
23	Сергеев Александр	1915 года апреля 28 дня за №431
24	Стегайло Алексей	1915 года апреля 28 дня за №432
25	Толмачев Георгий	1915 года апреля 28 дня за №433
26	Чепурный Михаил	1915 года апреля 28 дня за №434
27	Черненко Дмитрий	1915 года апреля 28 дня за №435
28	Щербак Василий	1915 года апреля 28 дня за №436
29	Яроцкий Анатолий	1915 года апреля 28 дня за №437

Директор [подпись]
Письмоводитель [подпись]
[Печать Черниговского реального училища]

ЦІАМ. Ф.459. Оп.14. Спр.92. Арк.69⁵.

Відомі учні та випускники Чернігівського реального училища:

Балика Дмитро Андрійович (1894–1971) – бібліотекознавець, бібліограф, професор.

Бордонос Петро Степанович (1893–?) – підполковник Армії УНР.

Гончар Гаврило Леонтійович (1895–?) – підполковник Дієвої армії УНР.

Казка Аркадій Васильович (1890–1929) – український поет, перекладач, педагог.

Колосков Олександр Іванович (1902–1972) – радянський винахідник.

Луговський Борис Львович (1898–1937) – український етнограф, фольклорист, краєзнавець.

5 ЦІАМ. Ф. 459, Оп. 14. Спр. 92. Арк. 68–69.

Сіпко Микола Платонович (1891–1963) – полковник Армії УНР.
Чудновський Василь Кіндратович (1892–?) – товариш Міністра народного господарства УНР.

References

Pamiatnaia knyzhka Kyevskoho uchebnoho okruha na 1909–1910 hod. K., 1909.
TsIA Moskvу (Tsentralnyi istorychnyi arkhiv Moskvу), F. 459, Op. 14, S. 92.
TsIAM, F. 459, Op. 14, S. 157.
TsIAM, F. 459, Op. 14, S. 158.

Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (Чернігів, вул. Музейна, 4).

Maksim Blakytny

Scientific secretary of the Chernihiv historical museum named after V.V.Tarnovsky (Chernihiv, 4 Muzeina St.).

DOCUMENTARY MATERIALS TO HISTORY CHERNIHIV REAL SCHOOL (beginning of the twentieth century).

The article deals with the revealed lists of students and graduates of Chernihiv real school, which dates back to the beginning of the twentieth century. Their texts are given (for 1906-1908, 1910-1915 academic years). The role of philanthropist Ivan Dunin-Borkovsky, director of Vladimir Krukovsky's school in the formation and development of this educational institution has been noted.

Key words: Chernihiv real college, lists, graduates.

Дата подання: 31 березня 2019 р.

ФРАГМЕНТИ БІОГРАФІЙ НАЙЯСКРАВІШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОБЩИНИ М. ГЛУХОВА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ, ЧИЇ НАДГРОБКИ НА МОГИЛАХ ЗБЕРЕГЛИСЯ НА ГЛУХІВСЬКОМУ ЮДЕЙСЬКОМУ КЛАДОВИЩІ

У статті на підставі архівних, документальних і літературних джерел викладені відомості біографічного характеру, що розповідають про найяскравіших і найзначніших представників єврейської общини м. Глухова ХІХ – початку ХХ ст., чий надгробки на могилах збереглися до сьогодення. У роботі приведений опис деяких пам'ятників і зроблена спроба оцінити їхню історико-культурну значущість.

Ключові слова: Глухів, євреї, іудаїзм, кладовище, надгробки, мацеві, некрополістика.

На території Сумської області України збереглося лише кілька старовинних єврейських некрополів – у Сумах, Конотопі, Ромнах, Кролевці та Глухові. У порівнянні з іншими регіонами України, де чисельність іудеїв була значно вищою й зосередженість їхніх поховань у цих областях значніша, єврейське кладовище на північному сході України – явище рідкісне й унікальне. У цьому зв'язку воно викликає зацікавленість з різних точок зору. Особливу цінність, обумовлену значним збереженням пам'ятників ХІХ – початку ХХ ст. (42% від загального числа надгробків), представляє юдейський цвинтар в м. Глухові.

Глухівське єврейське кладовище в літературі вперше згадується в статті історика Ф. М. Уманця «Село Уланів»¹ у 1879 р. Перші спроби дослідження цього некрополя робилися краєзнавцем Я. А. Кривком, але вони не були опубліковані. У 2006 році силами єврейської общини Глухова проводилася робота з прочитання та перекладу написів на пам'ятниках. Основною метою цього дослідження стало складання переліку похованих (інтерес представляли тільки імена й дати смерті). У результаті цієї роботи були складені списки, що включали 352 персони. Вони були опубліковані в книгах М. М. Часницького «Глухів. Євреї. Пам'ять жива»² та «Євреї. Глухів і Сумщина»³. У цих же виданнях згадувалося найвідоміше поховання глухівського єврейського кладовища – надгробок Л. Д. Цвейфеля й коротко подавалася біографія останнього. У 2009–2010 роках у рамках проекту «Кам'яний архів» генеалогічного порталу «Єврейські корені»⁴ проводилася часткова фотозйомка надгробків єврейського кладовища м. Глухова, уточнення раніше складених общиною списків і документація деяких епітафій. Цінна інформація, що стосується порядку поховання в цьому місці, була знайдена нами на сторінках газети «Черниговские губернские

1 Уманець Ф. Село Уланов / Ф. Уманець // Древняя и новая Россия. Ежемесячный исторический иллюстрированный сборник. С.-Петербург, 1879. Выпуск № 8. С. 286–305.

2 Часницкий М. Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев: Атопол, 2009. 317 с.

3 Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев: Золоті ворота, 2011. 380 с.

4 Генеалогический портал «Еврейские корни». Проект «Каменный архив». URL : http://forum.j-roots.info/searchdb_form.php

ведомости» й опублікована в 2014 р. в збірці матеріалів і документів «Історія і генеалогія глухівських євреїв в замітках «Черниговских губернских ведомостей»⁵. Усі вищезгадані публікації дуже вузько зачіпали лише деякі аспекти виникнення, історії, сьогодишнього стану та історико-культурного значення глухівського єврейського кладовища й практично не торкалися питання історичної або культурної значущості похованих на ньому людей. Між тим, біографічні дані осіб, які знайшли спочинок на цьому цвинтарі, представляють особливий інтерес для різних генеалогічних, краєзнавчих й історичних досліджень. Вони також можуть бути використані при розробці й проведенні екскурсійних програм по єврейських місцях міста Глухова й конкретно по юдейському кладовищу.

Метою цієї роботи є надання на підставі архівних, документальних і літературних джерел відомостей біографічного характеру, що розповідають про найяскравіших і найзначиміших представників іудейської спільноти Глухова XIX – початку XX ст., чий надгробок на могилах зберігся до нинішнього часу.

На глухівському єврейському кладовищі є могила письменника, публіциста і педагога Лазаря Давидовича Цвейфеля, пам'ятник Абрама Ісааковича Русакова – діда видатного радянського живописця і графіка Олександра Ісааковича Русакова та цілий ряд поховань осіб, котрі внесли значний вклад в історію міста та іудейської общини. Тут лежать учителі, ремісники, торговці, купці, банкіри й релігійні діячі – люди, котрі зробили свій внесок у економічний і культурний розвиток міста. Серед надгробків, що зберігся, можна відзначити пам'ятники купців Ісаака Яковича Айзенштадта (крамарював у місті вином, бакалією й гасом); Залмана й Гецеля Есманських (постачали ліс і зерно); Арона Бороховича Лучинського (займався продажем золотих і срібних виробів); Гирші Вельковича Самуїловича (комерція лісом); Менделя Борисовича Самуїловича (мав велику мануфактурну торгівлю); Самуїла Янкелевича Самуїловича, Менделя Самуїловича Локшина, Менделя Абрамовича Месежнікова, Хаї Самуїловича Красовицької й Хаси Шкловської. Поряд розташовані могили їхніх колег Гирші Залмановича Каплунова (торгував багато років на Вознесенській вулиці зерном і вином), Гирші Залмановича Тираспольського (разом з братом Анцелем займався продажем шапок, капелюхів і кашкетів), Гирші Залмановича Фишкіна (торгівля сукнями), Бенціона Вельковича Шкловського й Абрама Мойсейовича Рущкіна (комерція ситцем), Елі Непомнящего (мав крамницю з усілякого дріб'язку), Малки Красовицької (мануфактура), Арона Хаїмовича Волкова й Меєра Фальєва Воловика. З числа ремісників міста можна відзначити надгробки на могилах Абрама й Мордуха Пиндрик, котрі тримали в Глухові слюсарну майстерню.

Зупинимось детальніше на деяких особах з числа похованих.

Найвідомішим, не раз згадуваним у різних публікаціях, пам'ятником глухівського єврейського кладовища є надгробок письменника, публіциста й педагога Лазаря Давидовича Цвейфеля (Елиезер-Цви син Давида Кац Цвейфель). Він народився в 1815 році в Могильові. Батько Цвейфеля, любавицький хасид, обіймав скромну посаду меламеда. Цвейфель отримав ґрунтовну домашню освіту і славився знанням рабинічної та хасидської літератур. Батьки одружили Цвейфеля в юному віці, але його сімейне життя не склалося, і молодість він провів, поневіряючись і заробляючи проповідями та викладанням. У 1853 р. Лазар Давидович був призначений викладачем Талмуду в рабинське училище в Житомирі й став улюбленим наставником кількох поколінь вихованців (серед них – І. І. Линецький, А. Я. Паперна, Я. Мазі та багато інших). Літературна творчість Цвейфеля відрізняється різноманітністю жанрів (вірші, оповідання, публіцистика, проповіді, праці з історії, літературно-критичні статті) та новизною стилу. Писав літератор переважно на івриті та дещо менше на їдиш. Перша збірка віршів і статей Цвейфеля «Миним ве-угав» («Струни і оргán») вийшла у Вільно в 1858 році. У 1867 році надрукована збірка його оповідань і віршів «Тушія» («Мудрість»). Для поширення ідей помірного просвітництва Цвейфель звернувся до творчості на їдиш. У 1860-х роках були опубліковані його трактати «Мусар хаскел»

5 Назарова В. История и генеалогия глуховских евреев в заметках «Черниговских губернских ведомостей». Можайск: ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. 400 с.

(«Моральна настанова») і «Тохахат хаїм» («Життєвий осуд»). У 1886 році вийшла в світ розповідь «Дер гликлихер мафтир» («Щасливий мафтир»). Ці та інші твори користувалися широкою популярністю. Проте найбільшу славу письменнику приніс його найбільший твір на івриті — чотиритомна історична праця, присвячена історії хасидизму «Шалом ал Ізраель» («Світ Ізраїлю»), що вийшла в 1868–1873 роках. Ця робота спиралася на великий документальний матеріал, і вперше були введені в науковий обіг факти релігійної боротьби в єврейському середовищі XVIII століття. Пізніше вона була високо оцінена єврейськими істориками.

У 1873 році Житомирське рабинське училище було перетворене у вчительський інститут. Цвейфель був звільнений і повернувся до ненадійного заробітку мандрівного вчителя. У поважному віці він оселився в Глухові в помешканні дочки⁶. Вона та її сім'я не згадуються ні в одній з існуючих публікацій, присвячених Цвейфелю. Проте для повноти його біографії, розуміння причин появи письменника в Глухові і його зв'язку з містом ця інформація може виявитися дуже цікавою. Зятем Цвейфеля був Арон Хаїмович Глейзер. Він теж закінчив курс того ж Житомирського рабинського училища, де раніше викладав тесть. У 1867 році чоловік дочки заснував у Глухові цегляний завод, а ще через деякий час він відкрив на Києво-Московській вулиці перший у місті книжковий і паперовий магазин. Торговий заклад Глейзера містився за Троїцьким собором, біля старої будівлі жіночої прогімназії. У ньому продавалися дорогі книги й підручники. Стоячи за прилавком, товста руда єврейка, дружина Глейзера, незмінно повторювала: «Пегья, гучки, кагандаши хорошие, пегеснимательные кагтинки»⁷. Це й була дочка Лазаря Давидовича Цвейфеля. На даний момент її ім'я встановити не вдалося. У 1872 році вже відомий і шанований у місті Глейзер був обраний на посаду Глухівського громадського рабина, після чого клопотав про відкриття в Глухові школи російської грамотності для єврейських хлопчиків⁸. Улітку 1874 року той же Глейзер разом зі своїм тестем, позаштатним учителем скасованого Житомирського рабинського училища Лазарем Давидовичем Цвейфелем, клопотав про відкриття в місті приватного «Єврейського чоловічого пансіону»⁹. Таким чином, усі твори, написані Цвейфелем після 1874 року, можна відносити до глухівського періоду його життя. До їхнього числа відносяться популярні історично-філософські трактати «Хешбоно шел олам» («Вищий рахунок»), «Нецах Ізраель» («Вічність Ізраїлю») і значний твір Цвейфеля «Санегор» («Захисник») ¹⁰. У Глухові разом із зятем, дочкою та їхніми дітьми Цвейфель прожив усе подальше життя й помер у 1888 році. Народженого в 1889 році в сім'ї Глейзера хлопчика назвали на честь діда — Лазарем, а вже в наступному, 1890 році, родина назавжди покинула Глухів, переїхавши в Полтаву, де глава сімейства був обраний рабином і отримав посаду вченого єврея при полтавському губернаторові¹¹.

У глибині глухівського кладовища, серед традиційних пам'ятників з м'якого каменю, покритих різьбленими символічними барельєфами й написами, височіє один з наймасивніших надгробків — гранітний монумент у вигляді Дерева Плачу (стовбур з відрубаними гілками) на могилі Абрама Ісааковича Русакова, померлого 21 квітня 1901 року. Нехарактерний для цього часу й старого цвинтаря в «смузі осілости» пам'ятник встановлено дітьми Абрама Ісааковича, котрі відійшли від традиційного національного життєвого устрою. Надгробний напис на його «лицьовій» стороні

6 Электронная еврейская энциклопедия. URL : <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-hebrew/14594/>

7 Василенко М. П. Вибрані твори в 3 т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. С. 111.

8 Назарова В. История и генеалогия глуховских евреев в заметках «Черниговских губернских ведомостей». Можайск: ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. С. 44.

9 ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 1. Дело об открытии в г. Глухове частного мужского пансиона, 1874 г.

10 Электронная еврейская энциклопедия. URL : <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-hebrew/14594/>

11 РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 821. Оп. 10. Д. 904. Л. 174. Общая информация.

виконаний російською й дублюється на тильній частині монумента традиційним текстом на івриті. У верхів'ї пам'ятника видно сліди від колись прикріпленого портрета покійного. Це вважалося неетичним і не допускалося на старих єврейських кладовищах. Можливо, портрет був прикріплений значно пізніше за встановлення самого монумента, оскільки подібний прецедент уперше виник тільки в 1903 році на столичному єврейському кладовищі, що відрізнялося своєю парадністю й вільнішими устоями.

Абрам-Мордух Ісаакович Русаков народився в 1836 році, ще в юності він був зааний в солдати. Відслуживши 15 років на дійсній військовій службі, Русаков отримав можливість приписатися до Глухівського міщанського товариства¹². Він не належав до числа найбагатших і найвідоміших людей Глухова, але одним з перших у місті усвідомив переваги здобуття освіти для єврейської молоді. Усе своє життя Русаков присвятив тому, щоб на свої мізерні кошти дати своїм дітям таку освіту, аби вони могли заробити чесний шматок хліба й принести посильну користь суспільству. Усі його діти ще в XIX столітті не лише закінчили гімназії, але й отримали вищу освіту. Дочки Абрама Ісааковича, Ганна, Бася й Іта, стали лікарями й мали медичні практики в різних містах Російської імперії. Сини Ісаак і Файвиш, хоч і закінчили медичний і юридичний університетські факультети, але своє покликання знайшли на одному поприщі, дорога до якого була уторована їхнім батьком. У 1890-х роках Абрам Ісаакович став агентом Санкт-Петербурзької компанії «Надія» в Глухові. Це було транспортно-страхове товариство з величезною мережею агентів і контор, які займалися морськими, річковими, сухопутними перевезеннями, страхуванням цих вантажів і портових поклаж та різного майна від вогню. З часом майже всі сини Абрама Ісааковича перейшли на службу в різні підрозділи компанії «Надія» – Янкель Абрамович представляв це страхове товариство в Глухові до самої революції, а його брати служили в центральній конторі компанії в Санкт-Петербурзі. Завдяки сімейству Русакових за перше десятиліття XX століття на службу в Петербурзьку контору компанії «Надія» влаштувалася неабияка кількість родичів і знайомих, яким це дозволило поїхати з Глухова і таким чином вибратися за межі смуги єврейської осілости. У петербурзькій конторі компанії «Надія» служив і середній син Абрама Ісааковича Русакова Ісаак – батько майбутнього живописця, графіка, члена Ленінградського Союзу художників, представника ленінградської школи пейзажного живопису Олександра Ісааковича Русакова¹³. Найстарший син Абрама Ісааковича Русакова, Нохим, мав у Глухові маленький миловарний завод¹⁴. Останні роки життя Абрам Ісаакович жив із сином і онуками на Києво-Московській вулиці у будинку Карпеки. Потурбувавшись про майбутнє всіх дітей, єдиною тривогою хворого старого була молодша дочка Бася, котра закінчила гімназію із золотою медаллю, але яку через процентну норму другий рік поспіль не приймали в жіночий медичний інститут. «Со слезами умоляю Вас, осчастливьте меня и не оставьте своим милостивейшим распоряжением о том, чтобы последняя дочь моя была принята в этом году, чем осчастливите меня старика спокойно окончить недолгое свое существование на земле», – писав влітку 1900 року Абрам Ісаакович Русаков¹⁵. До кінця життя йому справді залишалося зовсім недовго. На знак подяки його успішні та благополучно влаштовані діти поставили на могилі батька гідний пам'ятник, хоч і не зовсім виконаний в єврейських традиціях. Він досі височіє над могилами глухівського єврейського кладовища як новий, немов час йому не підвладний.

На могилі Ісаака Яковича Айзенштадта в далекій від входу частині кладовища стоїть традиційна стела з напівкруглим верхом із м'якого каменю. Родина померлого

12 ЦГИА СПб (Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга). Ф. 436. Оп. 1. Д. 9319. Л. 15-15 об. Дело Русаковой Баси Абрамовны. 1900 г.

13 Назарова В. В. От Глухова до Эрмитажа // Соборный майдан. №5 (59). 2013.

14 ДАКО. Ф. 3050. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 29. Сведения о погромах в Глуховском уез., м. Конотопе и с. Репок Черниговской губ., организованных бандою Галахова, Деникинцами и друг. и списки убитых во время погромов. 1921–1922 гг.

15 ЦГИА СПб. Ф. 436. Оп. 1. Д. 9319. Л. 15–15 об. Дело Русаковой Баси Абрамовны. 1900 г.

з'явилася в Глухові на рубежі 1870–80 років. Звідки вони прибули й чиїми нащадками були, з'ясувати не вдалося. Навколо цього прізвища витає відразу кілька легенд стосовно приналежності до нащадків Шнеура-Залмана бар Боруха з Ляд, відомого в народі як Алтер Ребе – засновника хасидського руху Хабад, але жодна з них доки не знайшла документального підтвердження. Перший з глухівських Айзенштадтів, купець Янкель-Есель Іцкин Айзенштадт, будучи людиною небідною й здатною вести справи, у 1882 році придбав на розі Спаської й Квасниківської вулиць частину маєтку, що перебував у заставі в Глухівського міського громадського банку й належав міщанинові Івану Петрову Дудці, з перекладом на нового власника частини боргу в сумі 2500 рублів. Незважаючи на успішність бізнесу останнього, цей борг так і тягнувся за ним упродовж 20 років. Придбаний маєток складався з дерев'яного півтораповерхового будинку з флігелем, критим залізом, дерев'яним сараєм, кам'яною коморою й мурованою крамницею. В останній Айзенштадт здійснював продаж бакалійних товарів: тютюну, чаю, горілки, цукру, а також займався лихварством, позичаючи городянам під заставу срібних виробів різні суми¹⁶. На початку XX століття увесь бізнес комерсанта перейшов до його сина, який не лише його зберіг, але й примножив.

Ісаак Янкелевич Айзенштадт з 1896-го по 1909-й рік був у Глухові агентом страхового товариства «Росія», одночасно з цим з 1898 року займався продажем бакалійних товарів і вина. Уже до 1901 року обіг його фірми оцінювався як «великий». На Сінному базарі спільно із Залманом Іцковим Лучинським Айзенштадт торгував рибою, а на виїзді з міста по Рильській дорозі мав комору для зберігання й продажу гасу. Дуже швидко Ісаак Янкелевич Айзенштадт став купцем 2-ої гільдії й одним з найбагатших людей у місті. У цей час він почав займатися громадською діяльністю, обирався присяжним засідателем по Глухівському повіту, був членом Товариства допомоги бідним учням Глухівської гімназії, входив до ради Товариства взаємного кредиту¹⁷. Його діти Нохим, Залман, Лія й Іта закінчили гімназії в Глухові. Нохим продовжив навчання в Дармштадтському політехнікумі, Іта – на медичному факультеті Університету Берна. Залман і Лія вчилися в Санкт-Петербурзі й до 1917 року вони всі отримали закінчену вищу освіту. Після лютневих подій 1917 року і розпуску колишньої Думи Ісаак Янкелевич Айзенштадт серед низки євреїв був обраний членом Глухівської міської думи нового скликання. З того часу влада в Глухові мінялася десятком разів, усе це супроводжувалося боями, погромами й кровопролиттям. Потім почалася окупація міста, що продовжилася до осені 1918 року, після чого Глухів на деякий час був знову зайнятий петлюрівцями. Як переживав ці події «буржуй» Айзенштадт, котрий залишився в місті, і що послужило причиною його смерті, не відомо. 20 листопада 1918 року Ісаак Янкелевич Айзенштадт помер і був похований на єврейському кладовищі міста Глухова. На його могилі в далекій частині цвинтаря стоїть традиційна мацева, позбавлена яких-небудь епітафій і різьблених орнаментів. Лаконічний напис на івриті свідчить: «Тут похований Іцхак бар Яков Йосеф Айзенштадт помер 16 кислева 5679 року» і нижче російською таке ж лаконічне: «Я. И. Айзенштадт». Після смерті чоловіка вдова Ісаака Янкелевича разом із синами, рятуючись від нової влади, була вимушена поїхати в Харків, а потім сім'я роз'їхалася, хто куди. Янкель-Есель Іцкин Айзенштадт, переживши сина, услід за сім'єю дочки, Фейги-Рохул Янкелівни Айзенштадт, переїхав у м. Ромни, де й помер у 1921 році у віці 81 рік у єврейській богадільні.

Ще одними видатними представниками єврейської общини м. Глухова були купці Есманські. На сьогодні всі пам'ятники представників цієї купецької династії, що збереглися на глухівському єврейському кладовищі, перебувають у напівзруйнованому стані; їхні окремі частини лежать на місці могил членів цієї сім'ї. Серед цих фрагментів є дві великі гранітні основи пам'ятників глухівським купцям Залману Арієвичу

16 Назарова В. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Можайск: ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. С. 179.

17 Назарова В., Мельник М. Финансово-кредитные учреждения города Глухова конца XIX – начала XX века // Ніжинська старовина. Випуск 18 (21). Київ: ПП «Лисенко М. М.», 2014. С. 137–146.

Есманському і його синові Григорію Захаровичу Есманському. Їхнього батька й діда, Арія Мойсейовича Есманського, можна вважати першим у Глухові купцем 3-ої гільдії з числа євреїв (до нього всі вони числилися міщанами). Арій Мойсейович Есманський займався в 1827–1838 роках «хлібною купівлею». Його сини продовжили купецький промисел батька. Залман (Шнеур-Залман) Арієв Есманський у 1870-х роках був купцем 2-ої гільдії, упродовж багатьох років обирався в число гласних Глухівської міської думи й був присяжним засідателем по Глухівському повіту. Після смерті був похований на глухівському єврейському кладовищі. Епітафія на надгробку Залмана Арієвича Есманського є однією з найбагатослівніших і найцінніших в літературному плані з числа всіх подібних. Звичайний (не літературний) переклад її з івриту не дає уявлення про красу поетичних рядків і стиль написаного, але красномовно свідчить про те становище, яке покійний займав серед громадян міста, і повагу, з якою до нього ставилися одноплемінники. Його син, Григорій (Гецель) Захарович (Шнеур-Залманович) Есманський, також був у числі присяжних засідателів, у 1870-х роках числився купцем 2-ої гільдії, у кінці XIX століття здійснював торгівлю лісом в м. Вороніж і розробку льону на хуторі Писаревичів, володів нерухомим майном у Глухові й Кролевеці. Помер Григорій Захарович Есманський 26 серпня 1904 року в курортному містечку Наугейме (Німеччина), похований на глухівському єврейському кладовищі.

У центрі глухівського юдейського некрополя, на одному з колись престижних місць, розташовані поряд три напіврозбиті дорогі гранітні пам'ятники, що належать сім'ї Самуйловичів. Це прізвище відоме в Глухові з середини XIX століття. Три перші покоління цієї сім'ї стали купцями 2-ої гільдії, а їхні нащадки – лікарями, торговцями, промисловцями й навіть купцями 1-ої гільдії, що для повітового містечка було практично недосяжною величиною. Лише п'яте покоління Самуйловичів розлетілося по світу, залишивши рідні краї.

Гирша Велькович Самуйлович належав до третього покоління глухівських Самуйловичів. Із середини 1870-х років він займався різного роду торгівлею, у середині 1880-х років був присяжним засідателем по Глухівському повіту, у 1890-х роках разом з сином Доном Гиршевичем займався лісозаготівлями й торгівлею лісом. Усього в Гирші Вельковича Самуйловича було 5 дітей. Помер Гирша Велькович Самуйлович у 1907 році й був похований на глухівському єврейському кладовищі. На його могилі стояв нетрадиційний для юдейських надгробків пам'ятник у вигляді каплиці з традиційним, написаним на івриті, ім'ям похованого: «р. Цви бар Зеєв Самуйлович». Саме по такій «офіційній формі» його викликали в синагозі до Тори. Щоб була зрозуміла така підміна імен, розкриємо їхню семантику. Ім'я Цви перекладається з івриту як «олень», саме таке має значення на ідиш ім'я Гирш. Приблизно така ж ситуація і з ім'ям батька. Ім'я Зеєв перекладається з івриту як «вовк», на ідиш це ж значення має ім'я Вольф або Велвел («вовчєня»). Таким чином, офіційна форма імені записувалася в релігійних документах, наприклад, у шлюбному контракті (кетубе), а в повсякденному житті та у світських державних паперах використовувався аналог офіційного імені на ідиш.

У парі метрів від надгробка Гирші Вельковича Самуйловича стояв чорний гранітний куб – це основа пам'ятника його племінника, Менделя Самуїл-Берковича (Менделя Борисовича) Самуйловича. Купець 2-ої гільдії Мендель Борисович Самуйлович жив на Терещенківській вулиці, займався продажем мануфактурних товарів і володів агентурною конторою на Базарній площі. Нерухоме майно, що належало йому, оцінювалося в суму більше 5000 рублів, що дає підстави вважати його одним з найбагатших євреїв у місті. У 1909 році М. Б. Самуйлович став головою правління Товариства взаємного кредиту, що відкрилося в Глухові¹⁸, і залишався на цій посаді аж до своєї смерті. Помер багатий глухівчанин у Києві в 1918 році від раку шлунка, похований був у Глухові на єврейському кладовищі. Після його смерті вдова, Ципа Єселівна (Цицілія Йосипівна), разом із старшим сином Борисом деякий час намагалася продовжувати торгові справи чоловіка. У 1926 році як торговців їх обох було

¹⁸ Там само.

позбавлено виборчих прав¹⁹. Після цього вони переїхали в Москву до молодшого сина Володимира Михайловича Самуйловича, який згодом став видатним радянським авіаконструктором і лауреатом Сталінської премії.

Третій надгробок, що зберігся, належав Самуїлу Яковичу Самуйловичу, якому Мендель Борисович доводився дядьком. Купець володів нерухомим майном загальною вартістю 1500 рублів, мав будинок на Спаській вулиці, контору з продажу лісу на Києво-Московській вулиці, і спільно з Петром Гнатовичем Белашовим аналогічну контору на станції Горілий хутір Московсько-Києво-Воронезької залізниці.

Поряд з надгробками людей, котрі зробили свій внесок у економічний і культурний розвиток міста, історичну значущість становлять пам'ятники, встановлені на могилах жертв 2-х єврейських погромів: 22–23 лютого 1918 року й кількох тижнів листопада 1919 року. До недавнього часу було відомо про поховання євреїв, загиблих у погромах 1918–1919 років, у братських могилах на території глухівського єврейського кладовища. Також були згадки про наявність на юдейському цвинтарі міста Глухова могил жертв цих погромів: Г. В. Лучинського, М. М. Фишкіна, Р. Е. Янкелевича й братів Пружанських²⁰. У ході проведення справжнього дослідження було виявлено ще 5 надгробків, встановлених на могилах жертв єврейських погромів: Мойсея Ельевича Милославського (солдат, 28 років), Лейзера Лейвиковича Письмового (гімназист, 17 років), Ривки Іонівни Турок (55 років) і її синів Ейна Довидовича і Егешуа Давидовича Турок (солдати 22 і 25 років), Мойсея Берковича Дорошова (пекар, 62 років) і його сина Лейби Мойсейовича Дорошова (солдат, 25 років)²¹.

Таким чином, на підставі наведеної вище інформації, як мінімум 30 надгробків у зв'язку з історичною і культурною значущістю похованих під ними персон можуть представляти інтерес для дослідників регіональної історії та використовуватися для різних генеалогічних, краєзнавчих і історичних досліджень, а також при розробці й проведенні екскурсійних програм по єврейських місцях міста Глухова й конкретно по юдейському цвинтарю.

Це дослідження є лише першою спробою оцінити історико-культурну значущість похованих на глухівському юдейському некрополі. Робота з виявлення можливої історичної й культурної значущості інших пам'ятників єврейського кладовища м. Глухова вимагає додаткових польових і архівних досліджень і на сьогодні не є повністю закінченою.

References

- Umanets F. (1879). Selo Ulanov / Drevnyaya i novaya Rossiya. Ezheimesyachnyy istoricheskiy illyustrirovannyi sbornik. Vypusk № 8. — S.-Peterburg.
- Chasnitskiy M. (2009). Glukhov. Evrei. Pamyat' zhiva... Stranitsy istorii evreyskoy obshchiny Glukhovshchiny. Kiev, Ukraine.
- Chasnitskiy M. (2011). Evrei. Glukhov i Sumshchina. Stranitsy istorii evreev Glukhovshchiny i Sumshchiny. Kiev, Ukraine.
- Genealogicheskiy portal «Evreyskie korni». Proekt «Kamennyi arkhiv». — [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupa: <http://forum.j-roots.info/searchdb form.php>
- Nazarova V. (2014). Istoriya i genealogiya glukhovskikh evreev v zametkakh Chernigovskikh gubernskikh vedomostey. Mzhaysk, Russia.
- Elektronnaya evreyskaya entsiklopediya. — [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupa: <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-hebrew/14594/>
- Vasylenko M. P. (2008) / Vybrani tvori u 3 t.: T. 3. Spohady. Shchodennyky. Lystuvannia. Kyiv, Ukraine.

19 Часницький М. Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев: Атопол, 2009. С. 78.

20 Часницький М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев: Золоті ворота, 2011. С. 71.

21 ДАКО. Ф. 3050. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 29. Сведения о погромах в Глуховском уез., м. Конотопе и с. Репок Черниговской губ., организованных бандою Галахова, Деникинцами и друг. и списки убитых во время погромов. 1921–1922 гг.

DAKO, f. 229, op. 1, spr. 134. Delo ob otkrytii v g. Glukhove chastnogo muzhskogo pansiona, 1874 g.

RGIA, f. 821, op. 10, d. 904. Obshchaya informatsiya.

TsGIA SPb, f. 436, op. 1, d. 9319. Delo Rusakovoy Basi Abramovny, 1900 g.

Nazarova V. V. Ot Glukhova do Ermitazha / Soborniy maydan. — №5(59). — 2013.

DAKO, f.3050, op. 1, spr. 195 Svedeniya o pogromakh v Glukhovskom uez., m. Konotope i s. Repok Chernigovskoy gub., organizovannykh bandoyu Galakhova, Denikintami i drug. i spiski ubitykh vo vremya pogromov, 1921-1922 gg.

Nazarova V., Mel'nik M. Finansovo — kreditnye uchrezhdeniya goroda Glukhova kontsa XIX — nachala XX veka / Nizhynska starovyna. Vypusk 18(21). — Kyiv: PP «Lysenko M. M.», 2014.

Назарова Віра Валеріївна — генеолог, засновник сайту «Вихованням глухівських гімназій присвячується», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні», засновник та організатор культурно-просвітницького проекту «Ніч історії Глухова».

Vera Nazarova

The genealogist, founder of the site «Devoted to students of gymnasium in Hlukhiv», co-founder of genealogian site «Jewish roots», founder and manager/leader of the project «The night of the Hlukhiv's history».

FRAGMENTS OF THE BIOGRAPHIES OF THE MOST BRIGHT REPRESENTATIVES OF THE JEWISH COMMUNITY OF HLUKHIV XIX – BEGINNING OF XX CENTURY, WHICH HAVE BEEN PRESERVED AT THE HLUKHIV JEWISH CEMETERY.

The article, based on archival, documentary and literary sources, presents biographical information about the most prominent and important representatives of the Jewish community of the city of Hlukhiv of the 19th - early 20th centuries, whose tombstones have survived to the present day. There is the grave of a Jewish writer, publicist and teacher Lazar David Zwefel on the Jewish cemetery, also a monument to Abram Isaakovich Rusakov - the grandfather of the outstanding Soviet painter and graphic artist Alexander Isaakovich Rusakov and a number of graves of individuals who made significant contributions to the history of Hlukhiv and the Jewish community of the city. There are teachers, artisans, merchants, bankers and religious figures on Jewish cemetery - people who have contributed to the economic and cultural development of the city. Among the preserved tombstones are the monuments of merchants Isaac Yakovlevich Aizenshtadt, Zalman and Getsel Esmansky, Aron Borochoyevich Lucinski, Girshi Velkovich Samuilovich, Mendel Borisovich Samuilovich, Samuel Yankelevich Samuilovich, Mendel Samuilovich Lokshin, Mendel Abramovich Mesezhnikov, Khaya Samuilovna Krasovitska and Khasy Shklovsky. The graves of merchants Girsha Zalmanov Kaplunov, Girsha Zalmanovich Tiraspolsky, Girsha Zalmanovich Fishkin, Benzion Velkovich Shklovsky, Abram Moiseevich Rutskin, Elya Nepomnyashchy, Malka Krasovitskaya, Aron Haimovich Volkov and Meer Falev Volovik. Among the artisans of the city are gravestones on the graves of Abram and Mordukh Pindrik, who kept a metal workshop in Glukhov. Equally with the tombstones of people who have contributed to the economic and cultural development of the city, monuments of historical significance, installed on the graves of the victims of 2 Jewish pogroms: February 22-23, 1918 and a few weeks of November 1919 are also mentioned. The article in details provides information about the most prominent personalities, describes some of the monuments and attempts to assess their historical and cultural significance.

Keywords: Hlukhiv, jews, judaism, cemetery, gravestones, matzevah, necropolis.

Дата подання : 25 березня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253699

Катерина Лук'янець

●

АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА АРКУШЕВА ЛІТЕРАТУРА ДИРЕКТОРІЇ УНР (ЛИСТОПАД 1918 р. – СІЧЕНЬ 1919 р.)

У статті досліджено особливості функціонування листівкових видань, видрукуваних Директорією УНР. Розглянуто агітаційну аркушеву літературу як додаткове джерело вивчення історії діяльності Директорії в листопаді 1918 р. – січні 1919 р. Проаналізовано тематику й зміст опублікованих матеріалів у аркушішках.

Ключові слова: *агітаційно-пропагандистська література, Українська революція 1917–1921 рр., Директорія УНР, аркушеві видання, листівки.*

Українська революція 1917–1921 рр. завжди була й залишається пріоритетною темою наукових пошуків. Значний дослідницький інтерес становлять джерелознавчі аспекти теми. До специфічних матеріалів, що допомагають відтворити прогалини в історії революційних подій, належать неперіодичні видання – листівки (як синоніми можуть вживатися терміни аркушішки, летючки, метелики, агітки). Ці видання, які мають переважно агітаційний зміст, зайняли своє особливе місце в інформаційній сфері 1917–1921 рр. Аркушішки, як і газети, відігравали важливу роль у оперативному інформуванні населення, формували громадську думку.

Листівки українських національних сил у радянські часи не досліджувалися. Видання політичних противників більшовиків тривалий час зберігалися в спецсховищах, їхній зміст не піддавався аналізу, хоча інколи й використовувався, щоб показати «контрреволюційний характер» національних державних урядів. Після проголошення незалежності України з'явилися публікації текстів листівок Української революції з науковими коментарями до них¹. Проте, у порівнянні з пресою, аркушішки набагато рідше потрапляють у поле зору дослідників. Сучасних істориків та книгознавців вони здебільшого цікавлять як складова частини колекцій бібліотек, архівів, музеїв країни².

Мета статті – розглянути особливості функціонування агітаційних листівок Директорії УНР листопада 1918 р. – січня 1919 р., проаналізувати їхні візуальні та змістовні особливості, інформаційне наповнення.

Аркушішками як засобом оприлюднення інформації та пропаганди активно користувалися всі українські національні уряди 1917–1921 рр. Проте, за Директорії такий

1 Українська революція 1917–1920 рр. в листівках та газетах: альбом / упоряд. Г. Іванущенко. Суми, 2005. 85 с.; Українська революція 1917–1921 років у волянсіях: збірник документів / уклад О. М. Надтока. Київ, 2018. 281 с.

2 Ковальчук Г., Губко Г., Тіхненко О., Лобузіна К. Колекція історичних листівок НБУВ і сучасні проблеми введення її в електронний простір. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2011. Вип. 31. С. 259–274; Шумілова А. Текстові аркушеві видання 1917–1921 рр. як унікальні першоджерела історії України. *Вісник Книжкової палати*. 2015. № 1. С. 32–35; Сергеева С. Колекція листівок 1917–1920 років у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: зб. наук. праць*. Чернігів, 2016. Вип. 17. С. 96–114.; Лук'янець К., Шорсткіна О. Методологічні аспекти каталогізації аркушевих видань доби Української революції 1917–1921 рр. (на основі колекції листівок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2018. Вип. 22. С. 581–590.

вид друку набув особливого поширення. На початковому етапі антигетьманського повстання Директорія активно видавала літературу для пропагування своїх ідей серед населення. Із січня 1919 р., коли під натиском ворожих сил Директорія була змушена залишити Київ, неперіодичні видання були вдалим засобом оперативного інформування громадян про її державні ініціативи, політичні зміни, хід війни з ворогом.

З листопада 1918 р. при Директорії почали з'являтися структури, головним завданням яких була інформаційно-агітаційна діяльність: Інформаційне бюро при Директорії УНР (під керівництвом Р. Гризодуба) та Інформаційне бюро Армії Української Народної Республіки (на чолі з Н. Григорієвим)³. 9 грудня 1918 р. було утворене Центральне інформаційне бюро при Директорії УНР. Наприкінці січня 1919 р. воно мало 6 відділів, зокрема: інформаційний відділ оповіщав населення щодо діяльності Директорії та її уряду, видавничий – складав тексти до друку, підбирав літературу для розповсюдження, організаційно-агітаційний – готував мережу агітаторів, експедиційний – доставляв літературу до периферії⁴. Початком діяльності Центрального інформбюро у справі випуску летючок можна формально вважати аркушітку «Товариші селяни і робітники», що позначена першим номером на самому виданні – «Листівка ч. 1». Вона була видрукувана в Києві друкарнею товариства «Енергія» й нині зберігається в колекції листівок відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі В СРБ НБУВ; шифр зберігання – Кл. 834*). До того ж наявність такого придруку дає підстави говорити про задум Бюро видавати аркушітки з певною періодичністю. Серед інших інституцій, що займалися друком агіток – Управління преси і пропаганди та Управління Преси та Інформації. До складу останнього з 30 грудня 1918 р. увійшли перераховані вище та деякі інші, пов'язані з пресою та пропагандою, державні, земські та міські установи⁵.

Інформбюро Армії УНР у листопаді 1918 р. – січні 1919 р. було лідером у справі підготовки, видання та розповсюдження агітаційних листівок. У зазначений період ним було створено понад 80 назв агіток як серйозних публіцистичних творів, так і невеличких нарисів на актуальні теми. Нині вдається локалізувати друк лише частини листівок Інформбюро. Вихідних відомостей на таких виданнях практично немає. Дата, місце та час друку не вказувалися (зокрема у листопаді 1918 р. і через конспіративні заходи) або в поспіху процесу тиражування зазначалися лише частково. Не знайти на аркушітках часів Директорії й тиражності видання.

Інформбюро співпрацювало з різними видавництвами Києва, переважно універсальними друкарнями, серед репертуару яких можна знайти й багатосторінкові книги художнього чи наукового змісту, і періодику, і невеличкі публіцистичні брошури, проспекти, рекламні театральні оголошення. У 1918 р. друком агіток займалося видавниче товариство «Час», видавництво «Вернігора»⁶. Поодинокі примірники аркушіток побачили світ у друкарні товариства «Енергія» та друкарні Києво-Печерської лаври.

Друкарня І. М. Кушнерьова та спілки, що розташовувалася на вулиці Караваєвській, буд. 5 (нині вулиця Льва Толстого), та друкарня Р. К. Лубковського, яка діяла за адресою Фундуклеївська, буд. 19 (сучасна вулиця Богдана Хмельницького), найчастіше видавали агітки Директорії в Києві. У друкарні І. М. Кушнерьова були випущені однотипні листівки («Чого ж їм ще треба?» (Кл. 3171), «Трудячий Народе Український» (Кл. 1450), «Хто з нами воює на польському фронті» (Кл. 1165), що порушували нагальні політичні та військові питання та спонукали населення до співпраці. Перелічені видання без зазначеного часу друку, одноаркушеві у два стовпчики, мають візуально виділені заголовки та характерні друкарські прикраси – художні

3 Богуславський О. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. Запоріжжя. 2003. С. 114.

4 Народня воля. 1919. 25 січня. Ч. 17. С. 1.

* Тут і далі так позначається шифр зберігання аркушітки у колекції листівок відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

5 Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. Запоріжжя. 2003. С. 118.

6 Васківська О., Шумілова А. Відродження національного книговидання: 1918 рік. Вісник Книжкової палати. 2011. № 6. С. 26–31.

вертикальні смужки. Для друку аркушівок друкарня використовувала шрифтовий набір з літерою «ї». Листівки «З ким і за що ми боремося?» (Кл. 887), «Для чого крутити?» (Кл. 886), «Геть зрадників з армії!» (Кл. 885) у вихідних даних містять час друку «Київ, 24.01.1919». Ці летючки за графічним та декоративним оформленням повторюють видання друкарні І. М. Кушнерьова, імовірно, і були видрукувані у ній.

Значна частина листівок Інформбюро побачила світ у друкарні Р. К. Лубковського, власника «Киевской мысли», однієї з найпопулярніших російськомовних газет Києва. Остання за антиукраїнську позицію редакторів була закрита Директорією. Надалі приміщення редакції та друкарні використовувалися для потреб Української Народної Республіки⁷. Потужності видавництва слугували базою для друку періодичних та неперіодичних видань Інформбюро Армії УНР. Зокрема, друкарня видавала щоденну газету «Ставка» (з 1 січня 1919 р. – «Українська ставка»), в якій вміщувалися пропагандистські твори, що потім віддруковувалися в аркушевому варіанті. При співставленні текстів листівок з їхніми публікаціями в газеті текстуальних розбіжностей не спостерігається.

Цікавим є примірник листівки під назвою «Соціялісти-імперіялісти та соціялісти-провокатори» (Кл. 879), видрукуваний редакцією газети «Українська ставка». Видання побачило світ між 27 номером цієї газети від 19 січня 1919 р. та її 28 номером від 21 січня 1919 р. Опублікована інформація, а саме, відгук редакції на наступ більшовицьких військ та провокативні дії російської радянської влади, вимагала більш оперативного реагування. Незвичним є компоновання листівки: у текст вміщено лист-звернення «К обществу» більшовика Л. Столицького, тезу якого про те, що більшовицька Росія не веде війну проти України, розвінчують автори.

Видані в друкарні Р. К. Лубковського аркушеві видання агітаційно-пропагандистського змісту різні за зовнішніми ознаками. Це як невеличкі летючки, призначені для індивідуального розповсюдження, так і об'ємні видання плакатного типу для вивішування в людних місцях. Невеличкі метелики, розміром 26х15 см, надруковані в один стовпчик. До таких належить твір «Слово народу» (Кл. 1457), імовірно, кінця грудня 1918 р., у якому йдеться про необхідність вжити «самих рішучих заходів до організації народної армії на основі самої строгої дисципліни і порядку», а також листівка-звернення від 10 січня 1919 р. «Селяне!» (Кл. 867), що наголошує на необхідності всенародної підтримки Директорії, поповнення рядів Армії УНР та викоріненні ворожої пропаганди. Інший варіант агіток Інформбюро з друкарні Р. К. Лубковського – публіцистичні тексти, надруковані на аркушах розміром 27х31 см у два стовпчики. Вони закликають український народ до єдності в боротьбі проти зовнішніх та внутрішніх ворогів («За Українську Народну Республіку» (Кл. 3123), «Про галичан» (Кл. 832) та «Що робити» (Кл. 922). Серед серйозних творів, опублікованих друкарнею у листівковій літературі, – «Свобода й демократія» (Кл. 969). У тексті порушується питання демократичних змін у країнах Європи та викривлене сприйняття більшовиками поняття національної самовизначеності.

Наклад одного аркушевого видання міг друкуватися частинами одночасно в різних друкарнях. Наприклад, у колекції листівок ВСРВ НБУВ на підтвердження такого способу тиражування вказують аркушівки Інформбюро, видрукувані в різних видавництвах у листопаді–грудні 1918 р. під заголовками: «Хто обороняє гетьмана та поміщиків» (Кл. 3168, Кл. 3169); «Брати селяне й робітники!» (Кл. 3083, Кл. 3474); «За Українську Народну Республіку» (Кл. 1533, Кл. 3123); «З ким і за що ми боремося?» (Кл. 801/1, Кл. 887), «Єднаймося» (Кл. 798, Кл. 799), «К народам України» (Кл. 827, Кл. 3129). До того ж, деякі агітки друкувалися по кілька разів (наприклад, «Свобода й демократія» (Кл. 969, Кл. 969 (2)), «Народ і армія» (Кл. 830, Кл. 3329), «З одного казанка» (Кл. 3124, Кл. 3125) тощо). При звірці текстів цих аркушівок особливих різночитань не виявлено, лише у деяких випадках зустрічаються пропуски слів, переставлення слів місцями в реченні.

Інформбюро Армії УНР здійснювало розповсюдження агітаційної літератури регіонами країни. Вживалися заходи для формування із «свідомих українців» мережі

7 Ставка. 1918. 18 грудня. Ч. 3. С. 3.

агітаторів, інструкторів та інформаторів, яких запрошували на роботу через друкований орган Інформбюро – «Ставку» та іншу періодику⁸. Бюро передавало агітки для поширення вчителям, агрономам, робітничій інтелігенції, військовим⁹. Частина накладу метеликів надсилалася до комендантів залізничних станцій, які мали розповсюдити їх між пасажирами¹⁰. Агітаційна література роздавалася всім, хто прибував з периферії, водночас повітові та губерніяльні філії Інформбюро, народні управи та «Просвіти» мали надсилати своїх осіб до Бюро за безкоштовною літературою для поширення. Іншим засобом розповсюдження листівок був передрук. Управління преси й інформації УНР зверталося до повітових комісарів і комендантів з проханням організувати передрук і розповсюдження відозв у місцевостях, де не було філій Інформбюро¹¹.

Дослідження тогочасної пропагандистської літератури як історичного джерела дає змогу з'ясувати тематику і зміст опублікованих матеріалів у аркушішках. Більшість агіток листопада–грудня 1918 р. присвячено пропагуванню боротьби з гетьманом Павлом Скоропадським. У листівках зазначеного періоду йдеться про перебіг антигетьманського повстання, об'єднавчу роль Українського Національного Союзу, дається коротка характеристика членам Директорії та їх діяльності. Обов'язковий елемент агітаційних листівок – звернення до громадян країни із закликом всіляко допомагати Директорії та її війську («Народе український» (Кл. 3131), «Єднаймося» (Кл. 798), «Директорія Української Народної Республіки» (Кл. 797), «Не піддавайтесь обманові» (Кл. 3134).

Збережені аркушішки вказують на певні категорії читачів, на які в процесі розгортання революційних подій спрямовувала свою агітацію Директорія. Наприклад, у листопаді 1918 р. такими були німецькі солдати. Серія німецькомовних листівок («Kundmachung» (Кл. 3208), «Kameraden, deutsche Soldaten!» (Кл. 3207), «Deutsche Soldaten!» (Кл. 3204) закликала німецьких вояків не втручатися у внутрішні справи українців, триматися нейтралітету, повертатися до своєї батьківщини. Перед тим як остаточно затвердити свою владу в столиці, Директорія на початку грудня 1918 р. випустила низку агіток-звернень до киян («Населенню міста Києва» (Кл. 3133), «Громадяне м. Києва!» (Кл. 826), «До мешканців м. Києва» (Кл. 815) із закликом спільної розбудови самостійної України.

Особливо високою в загальному масиві літератури є питома вага матеріалів Інформбюро Армії УНР про необхідність об'єднання українського народу в боротьбі за встановлення його панування. До єднання, послуху, небайдужості до громадських справ і довіри до проукраїнської влади закликає публіцистичний текст аркушішки «Де наша слабкість і в чім наша сила» (Кл. 3111), у якому, розглядаючи попередні роки Української революції, визначаються головні прорахунки українців: «Сьогодні вибирали людей – завтра їх скидали; сьогодні висловлювали довіря клялися виконувати розпорядження і слухати вибраних людей завтра все забували й робили всякий своїм богом; сьогодні обіцяли грошево-громадські справи – завтра зломаного гроша не хотіли дати, мовляв усі там грабіжники, злодії і т.п. й нікуди нічого не давали й тут же повертали до свата, кума, приятеля й пропивали десятки й сотні карбованців». З іншого боку, визначаються практичні підвалини існування української державності: «Єднання всього робочого люду в один гурт, в одну сім'ю, безумовне виконання розпорядків своєї влади і тільки влади, яка відповідає за свої вчинки перед законом, довіря до своїх провідників, жертви для загально-громадських та державних справ, збереження громадського й державного майна до відповідних законів – це наша сила, наша міць, наша доля, наша гордість, наше все», – йдеться у творі. Тему єдності народу для збереження державності продовжують двомовні видання «В єднанні сила!» (Кл. 3459) та «Товариші-робітники!=Товарищи-рабочие!» (Кл. 3159). Останнє закликає до порозуміння між двома рушійними силами антигетьманського повстання – селян-

8 *Ставка*. 1918. 19 грудня. Ч. 4. С. 4.

9 *Українська ставка*. 1919. 2 січня. Ч. 15. С. 4.

10 *Українська ставка*. 1919. 3 січня. Ч. 16. С. 4.

11 *Українська ставка*. 1919. 30 січня. Ч. 35. С. 1.

ством і робітництвом. «Брати! За кожним нашим кроком слідкують вороги. Будьте обачні і міцно держіться купи. Держіться своїх поводитирів, тільки в єднанні сила», – резюмує Інформбюро в аркушівці «Що робити?» (Кл. 922).

Значне місце у виданнях цього періоду відводилося темі заходів Директорії, спрямованих на забезпечення необхідного порядку й зупинення поширення грабежів, розкрадань, лиходійств, погромів. Закликає дотримуватися порядку та наголошує на руйнівних наслідках самоуправства листівка «Брати селяне й робітники!» (Кл. 3221). Як слід було діяти, радила аркушівка «Не піддавайтесь обманові» (Кл. 3134): «1-е Скрізь, усіма засобами допомагати Директорії та її військові. 2-е Збирати припаси до війська і віддати їх по потребі [...]. 3-е Скрізь поновити діяльність народних самоврядувань [...]. 4-е [...] Стежить кожному у себе в своєму обсязі за ладом та порядком [...]. Не можна грабувати та силою реквізувати ні в кого ніякого майна. [...] Нікому, окрім призначених на те законною владою не можна робити ні в кого ніяких трусів та арештів».

У листівці «З ким і за що ми боремося?» (Кл. 801) у п'яти пунктах розповідається, за що вболіває Директорія, та у шести – проти кого виступає. Значні виділення жирним шрифтом вказують на головні думки авторів: розбудова вільної суверенної незалежної України, запровадження широких соціальних пільг для робітників, перехід землі до тих, хто на ній працює. Виокремлено й головних ворогів УНР – усі, «хто не хоче дати нашому народові права самому розпоряджатися собою», а це згідно з текстом гетьмансько-поміщицькі ватаги, добровольча армія, польська буржуазія, російські більшовики, грабіжницькі банди. Інша аркушівка, «Хто обороняє гетьмана та поміщиків?» (Кл. 3168) порушує питання антиукраїнської позиції російськомовної періодики, що виходила друком у Києві.

У січневих виданнях 1919 р. домінує тема боротьби Директорії з радянською Росією. Аркушівки відображають швидкоплинну зміну подій. У метелику «Самозванці» (Кл. 3384) згадується відповідь Росії на ноту Директорії від 27 грудня 1918 р. Більшовики запевняли, що не воюють з Україною і що «ні один солдат Красної Армії не переходив демаркаційної лінії, а отже війна із справжніми більшовиками припинилася», сутички відбуваються із «звичайними грабіжниками, які примазалися до армії більшовиків». Така ж думка прослідковується у творі «Товариші селяне і робітники!» (Кл. 834), видрукуваній на замовлення Центрального інформбюро Директорії УНР. Проте вже незабаром летючки проінформували громадськість про дійсний наступ більшовицьких військ (зокрема, листівка «Селяне й робітники», видрукувана 19 січня 1919 р.; Кл. 3425), злочинні дії більшовиків стосовно населення України (агітка «Що зробили більшовики?» від 16 січня 1919 р.; Кл. 3418), змалювали жахи життя на підконтрольних більшовикам територіях (метелик «Селяне!», від 10 січня 1919 р.; Кл. 867).

Видання Інформбюро висвітлювали ведення переговорів Директорії з радянською Росією щодо воєнної ситуації. «Директорія запитала Московський Совнарком, нащо він воює проти неї, зазначаючи, що хоче жити з усіма народами в згоді. Совнарком відповів: «Ничего подобного – мы войск против Украины не посылаем: это ваши украинские большевики с вами воюют», – ідеться у листівці «Селяне й робітники» (Кл. 3425), що на фактах розвінчує більшовицьку брехню. Аркушівка «Чого ж їм ще треба?» (Кл. 3171) відображає реакцію її автора на початок наступу більшовицьких військ на територію УНР та пояснює, чому будь-яка діяльність Директорії буде сприйнята радянською Росією як ворожа. «От чого треба більшовикам: їм треба нашої неволі, їм треба, щоб нас не визнавали на всесвітньому мировому конгресі, їм треба, щоб ми і наші діти до віку лишалися безсилими рабами, дурними хахлами-мазнищами, з котрих міг би собі безкарно кепкувати, об'їдаючи край наш, кожний заїжджий москаль», – ідеться наприкінці твору разом із закликом до об'єднання всього українського народу в боротьбі за свободу і незалежність своєї держави. Кличе до оборони зброєю незалежності Української Народної Республіки агітка зі зверненням «Трудячий Народе Український» (Кл. 1450), квінтесенцією якої є теза: тільки в самостійній Україні українці будуть господарями своєї долі.

В аркушівах друкувалися критичні матеріали про діяльність східних сусідів. У листівці «Яка різниця між Директорією та більшовиками?» (Кл. 894) Інформбюро порівнює обіцянки та реальні справи більшовиків, а також законодавчі ініціативи української та російської влади й на авторитетних посвідченнях робить висновок, що метою ворога є «збаламутити людей всякими брехнями». Аркушіва «Баламути» (Кл. 3081) наголошує на тому, що більшовики не переймаються долею народу, особливо українського, а дбають лише про свої партійні інтереси, не гребуючи при цьому закулісною та потаємною політикою. У листівці «З одного казанка» (Кл. 3124) автори наводять низку кількісних показників, характеризуючи здирицьку податкову політику стосовно українців спершу царської Росії, а з 1918 р. – більшовицької. Як провокували та дезінформували наочно демонструє діалог більшовицького агітатора з українцем, уміщений у публіцистичний текст листівки «Як вони дурять» (Кл. 923), що наповнений неправдивими біографічними фактами з життя С. Петлюри, розповідями про українських галичан, історичної необхідності об'єднання українського та російського народу тощо. Аркушіва «Як провокують» (Кл. 924) наголошує, що створення солдатських рад і комітетів в армії є нічим іншим як підбурювання більшовиків з метою послабити дисципліну вояків УНР. Видання «Для чого крутити?» (Кл. 886) висміює таємну дипломатію більшовиків та стверджує, що у війні з «північним сусідом» меч в оборону своєї батьківщини підняв увесь український народ. У листівці «Геть зрадників з армії!» (Кл. 885) привертається увага читача до внутрішнього фронту боротьби: «Багато налетіло на Україну «друзів» з півночі, багато мерзоти й перевертнів окопалося на Україні [...]. Підробляючись під українське обличчя та під нашу рідну мову, через своїх найнятих агентів вони ведуть руйнуючу агітацію проти незалежності та самостійності українського народу», – йдеться в ній.

У текстах зустрічаються різноманітні застереження про співпрацю з більшовиками: «Хто допомагає всім вищезазначеним злодіям, катам українського народу переховуватися під чийм би то іменем не було, чи то в партії, чи просто окремно, той ворог народові» («Що зробили більшовики?» Кл. 3418). Закликалося не слухати ворожих агітаторів, що пропагували «советську владу». Аркушівки радили: «Хто де вчує таку оту проповідь – хай препроваджує проповідників у город – а там його віддадуть під суд» («Будьте розважні» (Кл. 904). Інформбюро застерігало населення й від ненавмисного поширення пліток. «Про те, що діється на Україні та на цілیم Світі можна найліпше довідатися з українських газет та в Інф. Бюро Арм. У. Н. Р відділ якого є по всіх полках республіканської армії», – дізнаємося з твору «Не піддавайтесь обманові» (Кл. 3134).

У текстах аркушівок цього періоду можна знайти реакцію Директорії УНР щодо військової присутності Антанти на півдні країни. Події відображаються таким чином: «Директорія заявила [...] що не дозволить нікому втручатись в українські справи, що єдиним господарем на Вкраїні є трудовий народ – селянство та робітництво, і що доки вона має силу, доти не пустить на Україну ніяких чужих військ» («Яка різниця між Директорією та більшовиками?» (Кл. 894).

Тогочасна неперіодична агітаційна література містить інформацію про внутрішній життєустрій країни. Аналіз публікацій свідчить, що порушувалися переважно гострі теми, слабкі місця розбудови незалежної Української Народної Республіки. Агітаційні видання Інформбюро Армії УНР були спрямовані на популяризацію Трудового конгресу України. До таких належить аркушівка «Що робити?» (Кл. 922), яка роз'яснює суть нової влади і її найближчі завдання, та листівка «Не вірьте провокації!» (Кл. 3330), що закликає підтримувати Трудовий Конгрес та містить перелік заходів Директорії, спрямованих на задоволення вимог і потреб «робочого народу». Низка агіток інформаційно-агітаційного змісту закликала населення не ігнорувати вибори своїх представників до Конгресу: «Товариші селяне й робітники!» (Кл. 868), «Що таке Український Трудовий Конгрес?» (Кл. 878), «Товариші селяне-повстанці!» (Кл. 889).

Друкувалися матеріали про необхідність формування «народної армії», тобто «армії сформованої з самого народу». У летючці «Народ і армія» (Кл. 830) наголошувалося, що ким би не були вороги українського народу і які б вони не були, явні

чи потайні, – це не матиме значення, якщо країна матиме проукраїнську патріотичну армію. Агітувала населення вступати до армії УНР, «щоб вирвати волю й землю із рук російських генералів та чорносотенців», аркушівка «За Українську Народну Республіку» (Кл. 3123).

Агітаційна література містить значну кількість інформаційного матеріалу для вивчення національної політики. Директорія одразу визначила рамки етнонаціональних взаємовідносин на території УНР. Через тексти листівок Інформбюро Армії УНР закликала всі народи, які населяли Україну, до конструктивної співпраці щодо розбудови молодого держави, обіцяючи навзаєм забезпечити їхні національні права. Сусідні країни, переважно Росія та Польща, попереджувалися, що український народ твердо й непохитно вирішив зберегти й захистити українську державність, свою ідентичність та демократичні цінності. Наголошувалося, що український народ створив державу в своїх етнічних межах, не бажаючи володіти чужими територіями, але й не дозволяючи відчужити свої. «Мы требуем в отношении Украинского народа уважения от всех, такого уважения, какое мы сами оказываемь всем», – йдеться у російськомовній аркушівці «К народам Украины» (Кл. 3129). Водночас видання «Про галичан» (Кл. 832) розповідає про історичну єдність наддніпрянських та галицьких українців, а відтак необхідне спільне протистояння будь-яким зовнішнім ворогам.

У виданні «Хто з нами воює на польськiм фронті» (Кл. 3405) критично переосмислюються відносини сусідніх українського та польського народів. Автори летючки зазначали, що звичайний трудовий народ Польщі не воює з Україною, натомість польське панство, заручившись підтримкою Антанти, збройно зазіхає на українські землі. Порушують агітки тему відносин українського та російського народів. У текстах наявне протиставлення: українці – демократичний народ, який не терпить над собою пана, та росіяни – багаті й буржуї, «поміщики, заводчики та фабриканти, що паразитують на українцях і не мислять її самостійною країною».

Не менш гостро постає в текстах аркушевих видань мовне питання. Наприклад, листівка «Що воно за знак?» (Кл. 3172) зауважує, що мова «поміщиків, купців, банкірів та всяких інших багатіїв і купців» російська, тоді як селяни, робітники та весь простий народ розмовляє українською. Листівка «Українська Народна Республіка та українська церква» (Кл. 3201) розглядає історію української церкви. «Рвуться старі пута, бряжчать розбиті кайдани і в огні повинен згоріти отой ганебний, запродажний запис нашої церкви московській. Наша українська церква повинна стати народною, українське духовенство повинно стати дійсно українським, повинно прислухатись до потреб народніх, іти на зустріч їм», – резюмують її автори.

Аналіз аркушівок Директорії УНР листопада 1918 р. – січня 1919 р. дає змогу виокремити певні візуальні та змістовні риси такого виду друку. Наприклад, у заголовки виносилися найбільш влучні гасла та вислови або ж актуальні питання, довкола яких розгортався публіцистичний текст. Усі видання Директорії УНР листопада 1918 р. – січня 1919 р. містять, у тій чи іншій формі, заклик до населення стати на захист здобутої волі й незалежності Української Народної Республіки. Більшість розглянутих агітаційних текстів написані зрозумілою й легкою для сприйняття мовою. У них відсутні важкі для розуміння терміни, натомість нагальне пояснюється простою, образною «зрозумілою мовою», більше схожою на розмовний стиль. В агітках Інформбюро вживається багато народних та популярних приказок і прислів'їв, політичні події пояснюються на прикладах з повсякденного життя та релігійної літератури. Лише окремі аркушівки Директорії розглянутого періоду надруковані паралельно двома мовами (українська та російська мови), одиничні екземпляри – російською мовою, тоді як більшість видань була розрахована на україномовного читача. До значної частини розглянутих творів при друці застосовано різноманітні друкарські оздоблення: поєднання різних шрифтів, значні візуальні виділення ключових ідей (великі літери, жирний чи курсивний шрифт, оздоблення друкарськими прикрасами).

Отже, у листопаді 1918 р. – січні 1919 р. на замовлення Директорії УНР було підготовлено та видруковано низку агітаційних аркушевих видань, що формували громадську думку та мали за мету пояснити політичні платформи, поточні події,

допомогти організовувати діалог між владою та населенням. Досліджуваний період був найсприятливішим для видання агітаційної листівкової літератури: на створення відповідних текстів працювали спеціальні інформаційні структури, замовлення на аркушівки виконували різні друкарні, був розроблений механізм розповсюдження листочок. Розглянуті листівки доповнюють джерельну базу з історії діяльності Директорії УНР широким спектром тематичної інформації, передають особливості тогочасного повсякдення та спілкування.

References

- Bohuslavskij, O. (2003). *Informatsijno-presova diialnist Tsentralnoi Rady ta ukrayinskykh uriadiv 1917-1920 pp.* Zaporizhzhia. Ukraine.
- Ivanushchenko, H. (Ed.). (2005). *Ukrainska revoliutsiia 1917–1920 rr. v lystivkakh ta hazetakh: albom.* Sumy. Ukraine.
- Kovalchuk, H., Hubko, H., Tikhnenko, O., Lobuzina, K. *Kolektsiia istorychnykh lystivok NBUV i suchasni problemy vvedennia yii v elektronnyi prostir. Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy Imeni V. I. Vernadskoho*, 31, pp. 259-274. Kyiv, Ukraine.
- Lukianets, K., Shorstkina, O. (2018). Metodolohichni aspekty katalohizatsii arku-shevykh vydan doby Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. (na osnovi kolektsii lystivok Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho). *Rukopysna Ta Knyzhkova Spadschyna Ukrainy*, 22, pp. 581-590. Kyiv, Ukraine.
- Nadtoka, O. (Ed.). (2018). *Ukrayinska revoliutsiia 1917–1921 rokiv u voliansiyakh: zbirnyk dokumentiv.* Kyiv, Ukraine.
- Narodnia volia. (1919). 17, P. 1.
- Serhieieva, S. (2016). *Kolektsiia lystivok 1917–1920 rokiv u zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho. Skarbnytsia Ukrayinskoyi Kultury: Zbirnyk Naukovykh Prats*, 17, pp. 96-114. Chernihiv, Ukraine.
- Shumilova, A. (2015). *Tekstovi arkushevi vydannia 1917–1921 rr. yak unikalni per-shodzherela istoriyi Ukrainy. Visnyk Knyzhkovoї Palaty*, 1, pp. 32-35. Kyiv, Ukraine.
- Stavka. (1918). 3, P. 4.
- Stavka. (1918). 4, P. 4.
- Ukrainska stavka. (1919). 15, P. 4.
- Ukrainska stavka. (1919). 16, P. 4.
- Ukrainska stavka. (1919). 35, P. 1.
- Vaskivska, O., Shumilova, A. (2011). *Vidrodzhennia natsionalnoho knyhovydannia: 1918 rik. Visnyk Knyzhkovoї Palaty*, 6, pp. 26-31. Kyiv, Ukraine.

Лук'янець Катерина Юрїївна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ, вул. Володимирська, 62).

Kateryna Lukianets

Cand. Sci. (History), Junior Researcher of Old and Rare Books Department Institute of Bibliology Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv, Volodymyrska Street, 62).

AGITATION AND PROPAGANDA IN LEAFLETS OF DIRECTORATE OF UKRAINE (NOVEMBER 1918 - JANUARY 1919)

The scientific relevance of the topic of this article is caused by importance of the study of the sources on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921-th. One of these sources is the leaflets from the collection of the department of old printed and rare editions of the Vernadsky National Library of Ukraine. The article deals with the problem of functioning of leaflets printed by the Directory on the materials of the collection of leaflets of VNLU. Among this collection are more than 80 copies of one-sheet editions which have valuable information about the Directory's activity in November 1918 – January 1919. The author proves that in 1917–1921-th publication of agitation leaflets

was the mostly popular during the time of the Directorate of Ukraine. Much attention is given to subject and content of the published materials in one-sheet editions. It was established that leaflets are mainly devoted to the sharp themes of the military and socio-political life of the Ukrainian People's Republic. Publicistic essays in the leaflets in which are mentioned confrontation with Pavlo Skoropadsky, Bolshevik Russia, the formation of a higher legislative body of the country and its national policy are considered.

The author focuses on the principal state institutions that prepared, issued and distributed leaflets. It was established that these editions were published by various printing houses of Kyiv, mainly on request of the Central Information Bureau of the Directory of the Ukrainian People's Republic. Attention has been drawn to the typographical particularities of this one-sheet editions as a type of printed editions of the era of the Ukrainian Revolution. The visual and informative features the Directory's leaflets are highlighted. There are many copies with large sizes among one-sheet editions, which means that they were focused on the mass reader, for posting in crowded places. The author comes to the conclusion that leaflets were part of the policy of government informing the population of the country and ensured the rapid dissemination of the Directory's political program.

Key words: *agitation, propaganda literature, Ukrainian revolution of 1917–1921-th, Directorate of Ukraine, one-sheet editions, leaflets.*

Дата подання: 21 березня 2019 р.

Людмила Студьонова

ДОЛЯ ЛЮДИНИ В ОДНІЙ АРХІВНІЙ СПРАВІ ЯК ДЗЕРКАЛО ПОЛІТИКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

У статті розповідається про згуртування селян Борзнянського району Чернігівської області для протидії колективізації та знищення так званих куркулів, до яких, за висновком місцевої влади, належав малописьменний селянин Гаврило Терентійович Савченко (1888 – 23.01.1931) – уродженець села Головеньки, член Головеньківської контрреволюційної організації «Повстанком України». До 2018 року достовірна інформація про його долю після арешту не була відома. Звернення до ГДА СБУ дало позитивний результат. Надано електронну копію справи Г. Т. Савченка, розсекречення якої відбулося у 2011 році. Автором проаналізовано матеріали цієї справи і зроблено відповідне резюме. Розкрита таємниця загибелі ще однієї людини з мільйонів жертв сталінської політики колективізації в українському селі.

Ключові слова: повстанські формування, Головеньківська контрреволюційна організація «Повстанком України», надзвичайні комісії, Г. Т. Савченко, уповноважений ГПУ Резніченко, обвинувальний висновок.

У фондах Галузевого державного архіву СБУ та архіву управління СБУ в Чернігівській області зберігаються матеріали антибільшовицького руху колишньої Чернігівської губернії. Вони дають уявлення про те, що репресовані фігуранти справ служили у ворожих більшовикам арміях, перебували в повстанських формуваннях унерівських отаманів Ангела, Галаки, Кузнецова, Ромашки, Шекери, Мехеда, Салька. Архівні документи свідчать, що з 1917 р. на Чернігівщині існували численні антирадянські осередки «Союзу хліборобів-власників», «Вільного козацтва», «Повстанкому визволення України», «Штабу Лівобережних сил України», в яких брали активну участь селяни Борзнянського району. Ними створювалися антибільшовицькі загони самооборони.

Губернські надзвичайні комісії (ГНК), треба визнати, не без успіху боролися з такими контрреволюційними елементами. Так, 31 травня 1921 року Харківська ГНК ухвалила постанову про покарання на смерть трьох жителів Борзни (ім'я одного з них відоме – Григорій Данилович Горбач), які в 1919 році перебували в місцевому загоні унерівського отамана Шекери, а потім служили в арміях генерала Денікіна і барона Врангеля¹. Їхньому землякові Івану Тимофійовичу Лиману пощастило більше. Збереглися з 1919 року слідчі матеріали, які розкривають його участь у місцевому антибільшовицькому селянському повстанні, перебуванні в загонах отаманів Шекери й Ангела. Іван Лиман страчував більшовицьких активістів. Постановою колегії Чернігівської ГНК він був засуджений до розстрілу. Під час виконання вироку йому вдалося втекти. Тривалий час переховувався, а потім добровільно вступив до Червоної армії. Після демобілізації проживав легально. Івана Лимана викрили в 1924 році. Однак незабаром смертну кару замінили на п'ять років позбавлення волі із суворою ізоляцією. А потім звільнили з-під варті, оскільки з моменту скоєння ним

¹ Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): анот. покажч. арх. кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіон. органів СБУ. Харків, 2015. С.11, 140.

злочину минуло понад п'ять років². Жителя Борзни Іларіона Абрамовича Луценка заарештували як учасника місцевого антибільшовицького збройного повстання 1919 року і члена «Вороньківської банди» – сотні армії УНР, сформованої жителями села Вороньків Бориспільського району Київської області та кількох навколишніх сіл на чолі із сотником Іваном Черпаком. Ще Іларіона Луценка звинуватили у причетності до вбивства трьох міліціонерів у 1920 році. Його засудили до розстрілу. Життя Луценку зберегли тим, що на п'ять років відправили до одного з таборів ГУЛАГу³. Жоден із числа цих осіб згодом не був реабілітований.

Найдієвішою підпільною організацією 1920 р. в Борзнянському районі був «Штаб Лівобережних сил України». Один з його осередків перебував у селі Головеньки, ліквідація якого мала місце, скоріше за все, влітку 1930 року. За рік до цього розпочалася насильницька кампанія суцільної колективізації. Цьому сприяла стаття Сталіна «Рік великого перелому», автор якої переконував, що в країні рад селяни є активними учасниками масового колгоспного руху. Після публікації сталінських «рекомендацій» були затверджені плани ВКП(б): у 1930–1931 рр. перетворити більшість господарів на колгоспників. У січні 1930 року чекісти розробили спеціальну операцію з депортації найзаможніших селян. Були задіяні тисячі бійців військ ОГПУ. Людей насильно заганяли в колгоспи. Тих, хто не підкорювався, заарештовували, розстрілювали або висилали туди, «*куда Макар телят не гонял*». Відсотки колективних господарств зростали паралельно соціальній напрузі на селі. До насильницьких дій щодо вступу в колгоспи додалися закриття церков і переслідування священиків Української Автокефальної Православної Церкви. Одних відправляли до сталінських таборів або розстрілювали, інших залякували. І тим не менше, на Чернігівщині відбувався рух за незалежну УАПЦ.

Протодиякон Василь Потієнко* як один з провідних учасників цього руху згадував: «*1921 року я був учасником Першого Собору Української Автокефальної Православної Церкви, що відбувся 14–30 (1–16) жовтня в Софійському Соборі в Києві. До Собору треба було провести загальні збори по українських парафіях для вибору делегатів на Собор. А де ті парафії українські? Нема. А кого вибрати делегатами? Не знаю. Почув про моє призначення дяк Сосницької церкви Федір Іванович Музалевський. ... запропонував мені побувати в с. Головеньках, де священик о. Максим Савченко – українець, який був присутній на з'їзді церковному в Києві в травні 1921 р., у великій дружбі з українцями-священиками на Борзеничці, між іншим, з молодим благочинним о. Іваном Єфимовським. Транспортних засобів у нас, крім власних ніг, не було, і тому пішли до Головеньки пішки (27 км). І не шкодували, бо почули там багато нового й цікавого, і побачили на власні очі богослужбові книжки українською мовою, і почули на власні вуха Службу Божу українською мовою. Хоча не вподобалася нам нерішучість і невиразна поведінка о. Максима Савченка: з одного боку, він приєднався до УАПЦ, що творила церковну революцію і боролася з єпископами московської Церкви на Україні, а з другого – боявся тих єпископів, і страшно мучився, чекаючи на завтрашній день єпископа Новгородсіверського Іоанна, а єпископ той саме і їздив для того, щоб зберегти пастирів і паству від українсько-автокефальної безпеки*»⁴.

Така поведінка отця Максима з позицій сьогодення, коли збігло майже сто років, деякою мірою зрозуміла. У Головеньках відбувалася руйнація заможних селянських

² Там само. С.15, 160–161.

³ Там само. С. 157–158.

* Василь Потієнко (1898 – 1945) – протодиякон Української Православної Церкви (1919 – 1937), а також в Райхскомісаріаті Україна та Німеччині. Народився в Сосниці. Закінчив Чернігівську духовну семінарію і Київський університет св. Володимира. На Сосниччині заснував 20 парафій УАПЦ. Двічі арештовувався органами НКВС – у 1926 й 1934 рр. Перебував у таборі Республіки Комі. 1939 р. повернувся в Україну. У 1941 р. став керуючим справами Єпархіального управління УАПЦ у Харкові. 1943 р. емігрував до Німеччини. Помер від отриманих ран унаслідок авіаційного бомбардування, коли з Веймару повертався до Берліна.

⁴ На шляху до першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору: спогади протодіякона Василя Потієнка // Матирологія українських церков. Торонто-Балтимор, 1987. Т.1. С. 99–100.

господарств (куркулів). Це лише був початок тієї страшної епохи, яка увійшла в історію України як колективізація і Голодомор. Одночасно радянська влада скасувала віру в Бога. На селі спочатку з'явилося товариство спільної обробки землі, яке об'єднало бідноту. Але нічого путнього з цього не вийшло. Так само, як і з комуні. Виникли борги. Аби їх покрити, вирішили змусити заможного селянина поділитися з ближніми. А він не бажав ділитися. Тоді була застосована сила. Паралельно чекісти здійснювали облави на повстанців під командуванням отаманів Шекери (колишній начальник Борзнянської повітової міліції), Салька й Мехеда, яких підтримували селяни повіту. Голод прийшов одночасно з розгортанням руху за незалежну УАПЦ. Тому побоювань у о. Максима Савченка було безліч. Великий український поет Павло Григорович Тичина в 1921 році написав страшний вірш про Голод під назвою *«Загупало в двері прикладом...»*. В одну селянську хату, де жила вдова молода, з гуркотом увійшли озброєні люди. І от що вони побачили: *«Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається тихо. // Горщик витягають із печі, в нім скрючені пальчики видно. // Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається чудно. // Знаходять одрізані ноги, реберця, намочені в цебрі, // і синю голівку під ситом, що вже почала протухати. // Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається страшно»*. Пояснила, що дуже їсти хотіла. Показала, як полоснула по синочку. Не плакала, бо не могла. Лише билася головою об піл. *«Солдати підводять нещасну, її освіжають водою. // А писар все пише, все пише – та слюзи писать заважають»*.

Перші драми розкуркулення в селі Головеньки Борзнянського району, що торкнулися й Гаврила Терентійовича Савченка, спостерігаються в 1919 році. Чи був він у родинних стосунках з о. Максимом, встановити не вдалося, як і подальшу долю священика. У Галузевому державному архіві СБУ в Києві зберігається справа за №67093фп, том №509, де зосереджені матеріали на Гаврила Терентійовича Савченка. Заведена після його арешту, який стався 21 серпня 1930 року. Усього 13 документів на 20 аркушах, які дають точну картину того, що відбулося з працелюбним, заможним селянином, народженим у 1888 році в селі Головеньки Борзнянського району. З довідки за підписом голови Головеньківської сільради від 28 грудня 1930 року дізнаємося, що в 1919 році за Гаврилом Савченком було 19 десятин землі (20,8 га), 5 голів рогатої худоби, 3 коней, дрібний інвентар, молотарка, січкаря (механічне знаряддя для подрібнення рослинних кормів на годівлю худоби, птиці), хата, клуня, 3 сараї, комора. Гаврило Терентійович був одружений, мав дітей, але дані про них у матеріалах відсутні. Після першої хвилі розкуркулення 1919 року за Савченком залишили 10 десятин землі, 2 голови рогатої худоби, 1 коня, 6 будівель.

На Борзнянщині почали діяти осередки збройних формувань Вільного козацтва (на Чернігівщині їх очолював Дорошенко) та повстанці отамана Шекери. Як сказано в довідці голови сільради, Гаврило Савченко в бандах (так називали повстанців) не перебував, але мав тісний зв'язок з бандою Денікіна (?). Надавав їм матеріальну допомогу (?). Друга хвиля розкуркулення накотила на родину Савченка в 1930 році. Попри те, що господар справно виплачував сільгосподатки, у 1929 році – 215 руб. 85 коп., у 1930 році – 268 руб., його позбавили виборчих прав за експлуатацію найманих робітників. Така доля чекала й на інших заможних селян. Чи дійсно Гаврило Савченко використовував наймитів? Серед документів у справі такі підтвердження відсутні.

Необхідно зауважити, що за півроку до арешту Гаврила Терентійовича 2 березня 1930 року газета «Правда» опублікувала статтю Сталіна *«Запаморочення від успіхів. До питань колгоспного руху»*, яка стала керівництвом для посадовців на місцях. «Вождь народів» зробив наголос на тому, що партія вже обрала головну ланку колгоспного руху в системі колгоспного будівництва. Це ні товариства зі спільної обробки землі, ні комуні, які не набули масового характеру. Головною ланкою Сталін визначив сільськогосподарську артіль. Саме вона є найдоцільнішою формою розв'язання зернової проблеми, а також тваринництва, технічних, спеціальних культур, котрі дають сировину для промисловості. На місцях, наголошувалося в статті, з'явилися керівники, які вимагають за три дні підрахувати все поголів'я домашньої птиці, встановити посаду спеціальних командирів для підрахунків і спостережень, командувати соціалістичним

боєм, не залишаючи постів, і зажати всю артіль у кулак. Це було неприпустимо, адже колгоспи створюються лише добровільно. Сталін назвав таку політику керівництва колгоспом політикою його руйнування й дискредитації. Необхідно було покласти край подібним настроям. У цих словах він проявився як Вельзевул – соратник Сатани-Люцифера, глава злих духів або демонів, здатний спокушувати довірливих людей своєю начебто щирістю й турботою. Йому повірили селяни, навіть деякі повстанці, відмовившись від боротьби, повернулися до рідних місць. А ретиві партійці в регіонах між рядків прочитали справжні наміри Сталіна й розпочали рішучий наступ на куркулів, аби зламати їхній опір і ліквідувати як клас. Міліція, увесь каральний апарат був до їхніх послуг. Гнали до ста відсотків колективізації.

У відповідь майже всі села Борзнянського району були охоплені стихійними виступами селян (на жаргоні чекістів – «волинками»), які подекуди супроводжувалися фізичними розправами над більшовицьким керівництвом. Однак Гаврило Терентійович не брав активної участі в цих виступах. На допиті 4 вересня 1930 року він розповів, що в 1929 році першим обмолотив хліб і відвіз його на зсипний пункт. Місцеві образилися на Савченка. А Яків Шкорбат (за ним полювали чекісти як за керівником Головеньківської антирадянської організації) назвав його «бідняцьким підлизом». Гаврило Терентійович показав, що в групі Шкорбата був Петро Трифонович Устименко, висланий із села. Більше нікого, за його словами, він не пам'ятав. Синів Шкорбата не знав. Себе винним на тому допиті не визнав.

У справі є короткий звіт за підписом чекістського інформатора на ймення «Одинокий». Гаврило Терентійович перебував у ДОПРІ (будинок попереднього ув'язнення) разом із цією людиною, якій почав довіряти. Зізнався йому, що є членом Головеньківської контрреволюційної організації. Слідчий наполягав, за словами Савченка, аби він назвав імена всіх членів, хто не був ще заарештований. Але Гаврило Терентійович цього не зробив. Попередив усіх, що їх оточують сищики і щоб вони були обережними. Йому також було відомо, що в Краснопіллі є така ж організація, але імені керівника він не назвав. Можна припустити, що від «Одинокого» Савченко дізнався, що Яків Шкорбат зник.

Матеріали справи не дають можливості впевнено сказати, що слідчий використав повідомлення свого інформатора, коли допитував Гаврила Терентійовича. Із тексту протоколу можна припустити, що Савченко під певним тиском вирішив говорити. Він показав, що організація побудована за системою трійок. Залучалися троє вірних людей, аби вони зі свого боку створили інші трійки. Савченко, з його слів, завербував Малафію Матяш, Григорія Матяша та Якова Пилипенка. Ця група мала обріз і 50 набоїв, а Гаврило Терентійович – наган і 63 набої. Викликає подив, чому такі речові докази не відображені у справі Савченка як фотоматеріал. І взагалі, чи вдалося слідству їх вилучити під час арешту Гаврила Терентійовича. Від Якова Шкорбата він чув, що канцелярія Головеньківської організації та ще семи сіл знаходиться в Коропі. Нею опікується літній чоловік, ім'я якого Яків не назвав. Йому передається вся необхідна інформація. Людина на прізвище Щетинник привезла Шкорбату 3 нагани й 50–60 гвинтівок. Він наказав без нього цю зброю нікому не видавати.

Слідчий Резніченко на кілька днів залишив Гаврила Савченка у спокої. 2 грудня 1930 року він допитав підслідного Іллю Олександровича Єременка. Той засвідчив, що під час розкуркулення Яків Шкорбат та його син Сергій висловлювали своє незадоволення радянською владою. Одного разу Яків привіз зерно на млин, який раніше належав Єременку та його брату. Після розкуркулення обидва працювали на колишньому своєму млині. Присутні кепкували із Шкорбата, мовляв, мало зерна вирішив змолоти. А він обурився, закричав, що у нього все забрали, сім'я голодує. Сергій підтримав батька. Закликав усіх розкуркулених об'єднатися в загін, в якому людей сто набереться по Головеньківській сільраді, й чинити опір колгоспам. Ілля Єременко назвав двадцять імен розкуркулених. Третім у списку, складеному слідчим, стояло прізвище Гаврила Терентійовича Савченка. Де збиралися змовники, підслідний не знав. Від селянина Андрія Коротича в 1924 чи 1925 році він почув, що Яків Шкорбат був пов'язаний з ГПУ. Підслідний у цьому переконався сам, коли

його заарештували на базарі в Борзні, куди він приїхав для продажу деяких овочів, а міліція вирішила, що він утік із села. І от у райвідділку підслідний несподівано побачив Якова Шкорбата. Подумав, що й він заарештований. Але почув: *«Мене в ГПУ викликають не так, як вас. Інакше. Так треба»*. Ось чому Ілля Єременко впевнився в тому, що його односелець працює на чекістів.

За тиждень, 10 грудня 1930 року, допит Гаврила Савченка відновився. З чого розпочався діалог між слідчим і підсудним, невідомо. У протоколі допиту лише детальні відповіді Гаврила Терентійовича. Проте можна припустити, що Резніченко розпитував про діяльність контрреволюційної організації в Головеньках і питання було поставлено так, що Савченко здогадався – слідчому багато про що відомо. Гаврило Терентійович послався на свою стомлюваність і попросив дозволу відповідати окремими епізодами. Зізнався, що має відомості про контрреволюційну організацію «Повстанком визволення України», членом якої він є за пропозицією Шкорбата з липня 1930 року. Яків говорив про необхідність повстання, яке вже підготовлене. У кожному селі й місті існують осередки «Повстанкому визволення України». Проведено роботу з людьми в Головеньках, Нових Млинах, Тросянках і Краснопіллі. Але над ним є старший. Повстанський загін складається із 180 людей, а старший вимагає довести кількісний склад до 250 людей. Організаційною роботою займалися Сергій Шкорбат, Василь Дробинський, Микола Сич, Іван Іванович Василенко, його син Олексій – усі вони заарештовані. А ще Василь Устименко (по вуличному «Сорока»), який перебув під вартою, та зараз він на волі.

Головна мета організації «Повстанком визволення України» – відродження Української Народної Республіки. У Червоній армії є свої люди. Тому повстанці мають достатню кількість зброї. Уся робота «Повстанкому» здійснюється за вказівкою польського генерального штабу. Із Польщі два рази на місяць приїжджають спеціальні люди. У Борзні вони зустрічаються з керівниками організації для настанов. Приміщення їм надає жінка на прізвище Коровкіна (?) (машинописний текст під копірку стертий). Савченко описав її так: на вигляд практично здорова, висока, жвава жіночка. Вона була в Головеньках у 1928 або 1929 р. для реєстрації земельних ділянок за податковими листами. Яків Шкорбат головну увагу приділяв Коропу, де був свій загін. Роботою тут керував волосний старшина (прізвища Савченко не назвав). По суті своїй, діяльність Головеньківської організації добре відома Кондратію Нестеренку й Миколі Фесенку, які зараз під вартою.

Наступного дня, 11 грудня 1930 року, допит відновився. За словами Гаврила Терентійовича, а про це він дізнався від Шкорбата, допомогу «Повстанкому» надають червоноармійці, які перебувають у Батуринському таборі. Зброя також може бути доставлена польськими аеропланами. Так говорив Яків Шкорбат. В організації добре налагоджена вербовка. Завербованими назвав Іллю Олександровича Єременка, Миколу Фесенка й Кіндрата Нестеренка. Савченко додав, що вони під вартою. На цьому допиті він назвав прізвище Киселя, Коропського волосного старшини. Його діяльність поширювалася на Короп, Краснопілля й Карильське. Він також створив осередок у Головеньках.

У ДОПРІ, розповідав Савченко, під час прогулянок він міг розмовляти з Єременком. Ілля наполягав, що не треба давати жодних показань, адже справа «Повстанкому» програна, хоча Головеньківська організація й складається з 200 людей. Треба було тікати. Єременко картав себе за те, що не подався до Польщі, хоч Микола Нестеренко й натякав на це. Щодо Шкорбата, то лише Ілля Єременко знає, де той ховається. Савченко пояснив: він став членом контрреволюційної організації, бо Яків Шкорбат довів несправедливе ставлення до селянства. Тому треба боротися за його права.

25 грудня 1930 року уповноважений оперативно-слідчої групи ГПУ УРСР Резніченко провів очну ставку між Миколою Митрофановичем Фесенком, Кирилом Михайловичем Зарубою і Гаврилом Терентійовичем Савченком. Слідчому важливо було отримати від двох підслідних свідчення того, що М. М. Фесенко є членом контрреволюційної організації в селі Головеньки. І ці показання Резніченко отримав, попри заперечення підслідного. Що стало з ним у подальшому, невідомо.

Того ж дня слідчий провів перехресний допит Іллі Єременка, Гаврила Савченка й Кирила Заруби. Кожний з фігурантів заперечував свою участь у діяльності контрреволюційної організації села Головеньки. Несподівано між Гаврилом Савченком та Іллею Єременком виникла суперечка щодо кількості землі й матеріальних статків. Кожний намагався видати іншого заможнішим господарем. Однак уповноважений Резніченко не зупинив чоловіків. Йому був важливим результат.

На допитах та очних ставках підслідним не були представлені речові докази їхньої злочинної діяльності, хоча Гаврило Савченко називав кількість наявної в них зброї. Так само в ході слідства не були допитані свідки з кола військових, трійка людей, завербованих Гаврилом Терентійовичем, зв'язкова з польським генеральним штабом Коровкіна. Не були проведені очні ставки між свідками й підслідними.

В обвинувальному висновку по справі Савченка лише на основі перехресних допитів і зізнань підслідного Резніченко підсумував, що той дійсно був активним членом повстанської організації «Штаб Повстанкому визволення України» та входив до складу Головеньківського осередку. Туди його завербував Яків Шкорбат, який переховувався від органів слідства. З ним Савченко обговорював плани повстання, здійснення вербування людей, встановлення зв'язків з бійцями Червоної армії, контрреволюційними організаціями, засоби добування зброї. Гаврило Савченко готував втечу з Чернігівського ДОПРУ з Іллею Єременком та іншими підслідними. Очними ставками встановлено, що обвинувачений належав до багатих селян. Його двічі розкуркулювали – у 1919 й 1930 роках. Був позбавлений виборчих прав за експлуатацію найманих робітників.

Пригадується одна притча з Євангелія від Луки. Було в одного чоловіка двоє синів. Молодший син прийшов до батька й попросив виділити йому частину майна. Батько розділив маєтності між синами. За кілька днів молодший подався в далекі краї й там розтринькав усі статки, ведучи розпусне життя. Коли втратив усе й настав великий голод у тій країні, він прибився до одного жителя, який послав його пасти свиней. Молодик радій був наповнювати своє черево тим, що їли свині, але йому й цього не давали. Коли він отямився, то сказав собі: скільки наймитів у батька могло надмірно вживають хліб, а я вмираю з голоду. Тоді вирішив повернутися до нього й попроситися в найми. Коли повернувся, то його батько зрадів і простив сина грішного. Подібне відбувалося в житті українських селян. На одній вулиці жили заможні родини в будинках, критих жерстю й черепицею. Мали землю, яку засівали, сільськогосподарський реманент, свійську худобу, восени збирали непоганий урожай. Мали статки. А навпроти – халупи, з вікон яких дивилися злидні, тому що їхні хазяї не хотіли горбатитися на землі. Тинялися по світах у пошуках легкого хліба. Улітку ще нічого, а з настанням пізньої осені поверталися до рідних поселень, кланялися заможним мужикам і просили взяти їх у робітники. Ладні були за кусень хліба старатися. Хазяїн обійстя брав волоцюг на роботу за договірною платою. Згодом наймані робітники чомусь заявляли, що хотіли б отримувати більше грошей. І тут починалися суперечності між роботодавцем і найманцями, які часто закінчувалися кривавими сутичками. Як підсумовують сучасні історики-дослідники селянського питання, після 1861 року кожна фізично здорова людина, яка любила землю й уміла працювати, могла стати заможною за часи століпінської аграрної реформи. На таких селян у 1920/30-х роках начепили ярлик «куркуля». Учасників і організаторів виступів проти колгоспів віднесли до запеклих класових ворогів і згідно з судовими рішеннями застосовували до них смертну кару або ув'язнення. До таких запеклих ворогів радянської влади уповноважений Резніченко відніс Гаврила Терентійовича Савченка, людська трагедія якого полягала ще й у тому, що він потрапив між двох вогнів – колективізацією й рухом селянського опору насильницьким діям влади. І, так само як і о. Максим, Савченко вагався. З одного боку, приєднався до Головеньківської контрреволюційної організації і хотів боротися за свої права, а з іншого – був нерішучим і дуже мучився.

Гаврило Терентійович виявився порядною людиною. На допитах називав імена лише тих членів організації, які вже знаходилися під вартою або були в бігах і відомі

чекістам. Чи відчув це слідчий Резніченко, важко сказати. А для Савченка уповноважений ГПУ клопотав застосувати у відповідності зі статтею 54-4 КК УРСР вищу міру соціального захисту – розстріл. Ним було додано довідку: речові докази по справі відсутні.

Обвинувальний висновок було складено 9 січня 1931 року. А за вісім днів з'явився ось цей документ: *«Выписка из протокола №6/191 заседания Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР от 17/1 – 31 г. СЛУШАЛИ: Дело №3905/ан Черниговской Опер. След. Группы ГПУ, по обвин. гр. САВЧЕНКО Гавриила Терентьевича, 42 лет, урож. с. Головеньки, Борзнянского района, по ст. ст. 54-11, 54-2 УК УССР. ПОСТАНОВИЛИ: САВЧЕНКО Гавриила Терентьевича – РАССТРЕЛЯТЬ. Дело сдать в архив»*.

Стаття 54-11 КК УРСР, яку Гаврилові Савченку винесла судова трійка при колегії ГПУ УРСР від 17 січня 1931 року, означала, що він член контрреволюційної організації, а стаття 54-2 КК УРСР – розстріл як учасника збройного повстання. На перший погляд, це суперечило обвинувальному висновку: слідчий просив покарати Г. Т. Савченка за статтею 54-4 КК УРСР – надання допомоги міжнародній буржуазії. За це позбавляли волі на строк не менш як три роки з конфіскацією майна або розстріл. Уповноважений Резніченко обрав розстріл. Таким чином, ніякої суперечності тут немає. Два каральних органи зійшлися на розстрілі.

Виникає питання: яким чином селянин з глибинного українського села налагодив відносини з міжнародною буржуазією за межами своєї країни? Лише тому, що від Якова Шкорбата він почув про жительку Борзни Коровкіну, у будинку якої буцімто зупинялися міфічні емісари польського генерального штабу? Підтвердження цим словам слідство не виявило. Можливо, у цьому полягає причина того, що судова трійка при колегії ГПУ знайшла для Гаврила Савченка більш «реалістичні» статті.

В обвинувальному документі уповноважений ГПУ Резніченко записав, що у Г. Т. Савченка були дружина й п'ятеро дітей. Без жодного імені. Під час підготовки матеріалів до статті з'ясувалося, що в Чернігові проживають онуки Гаврила Терентійовича – Іван Нестерович, Григорій Нестерович і Валентина Нестерівна Москаленки, які зберігають пам'ять і деякі документи про своїх предків. Вони діти Євдокії Гаврилівни Савченко. Її матінку звали Катерина Никифорівна (у дівочтві Ханко). Вона народила ще трьох синів – Григорія, Івана, Петра та дочку Марію. Після арешту чоловіка Катерину Никифорівну викинули з власної домівки. Навіть забрали недопечений хліб. Десять років Катерина Савченко з дітьми поневірялася по чужих хатах. Односельці їх не цуралися і допомагали.

10 вересня 1941 року село Головеньки, яке тоді відносилось до Батуринського району, захопили німецькі окупанти. Розпочалося створення нових органів влади. Районне управління очолив В. А. Горбанівець, який не був задоволений політикою колективізації й радянською владою взагалі⁵. Він виконував усі розпорядження німецької польової комендатури відносно права володіння землею на селі. Особливо щодо повернення майна розкуркуленим селянам. Як зазначає сучасний український історик, професор Юрій Ніколаєць, *«фактично більшість помешкань колишнім куркулям повернути вдалося, а земельні от ділянки отримати було набагато складніше, оскільки німці, не дивлячись на свої обіцянки, перешкоджали передачі землі у приватну власність»*⁶. Так Катерина Савченко знову стала хазяйкою свого будинку і з дітьми оселилася в ньому. Дах був над головою. Вона тяжко працювала, виконуючи всі постанови й розпорядження окупаційної влади, які регламентували аспекти існування селян.

Після війни Катерина Никифорівна намагалася встановити долю свого чоловіка. Писала до різних інстанцій клопотання, але марно. І лише в січні 1956 році отримала казенний папір, в якому було написано, що Гаврило Терентійович Савченко при-

5 Горова А. О. Батурин в умовах німецької окупації через призму повсякденного життя батуринців // Сіверщина в історії України. Глухів-Київ. 2017. Вип.10. С.389-393.

6 Ніколаєць Ю. О. Земельна реформа в умовах окупаційного режиму // Наукові записки [Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського]. 2002. Вип.4. С.138–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2002_4_36.

близно 12 квітня 1935 року помер від атеросклерозу. Місце смерті не вказувалося. Не вірилося, що у віці сорок шість років можна померти від такої хвороби. Катерина Никифорівна сумнівалася й у той же час згадувала, як приходила до чоловіка в Чернігівський ДОПР, аби забрати його скривавлену білизну.

Відновили пошуки її онуки Григорій та Іван. У 2000 році надійшла невтішна відповідь з Державного архіву Чернігівської області: будь-які документи про Гаврила Терентійовича Савченка відсутні. Такою ж була відповідь і від Галузевого державного архіву СБУ в Києві 2007 року. Річ у тім, що його справа знаходилася в особовому архіві й була засекречена. Розсекречення відбулося 5 липня 2011 року. Це стало можливим завдяки реабілітації Гаврила Терентійовича в 1989 році. У документі «Висновок відносно Савченка Г. Т. за матеріалами карної справи (арх. №51834, т.509)» від 29 червня 1989 року, підписаному старшим радником юстиції прокуратури УРСР В. І. Лісним і заступником начальника слідчого відділу КДБ УРСР підполковником В. І. Пристайком, читаємо, що Гаврило Савченко на момент арешту був селянином-одноосібником, мешкав у Головеньках. Докази злочинної діяльності Савченка в матеріалах його справи відсутні. Постанову судової трійки при колегії ГПУ УРСР було виконано 23 січня 1931 року. Покарання виявилось протиправним, тому Гаврило Терентійович Савченко підпадає під дію статті 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце у період 30-40-х і початку 50-х років».

Викладені в статті факти стали відомі лише у 2018 році, коли на запит авторів публікації з Галузевого державного архіву Служби безпеки України надійшла електронна копія розсекреченої справи Г. Т. Савченка. На долі простого селянина відбулася нелюдськість сталінського режиму з його правоохоронними органами й тих, хто цьому режимові служив.

References

1. Represii proty uchashnykiv antybilshovytskoho rukhu v Ukraini (1917–1925 rr.) (2015): anotovanyi pokazhchyk arkhivnykh kryminalnykh sprav «Osnovnoho» fondu arkhiviv tymchasovoho zberihannia rehionalnykh orhaniv SBU. Kharkiv: Prava liudyny. S.11, 140.
2. Tam samo. S.15, 160–161.
3. Tam samo. S. 157–158.
4. Na shliakhu do pershoho Vseukrainskoho Pravoslavnoho Tserkovnoho Soboru (1987): spohady protodyiakona Vasylia Potiiienka // Martyrolohiia ukrainskykh tserkov. Toronto-Baltymor: Kanada – SShA. T.1. S.99–100.
5. Horova A. O. Baturyn v umovakh nimetskoï okupatsii cherez pryzmu povsiakdennoho zhyttia baturyntsiv (2017) // Sivershchyna v istorii Ukrainy. Hlukhiv-Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. Vyp.10. S.389-393.
6. Nikolaiets Yu. O. Zemelna reforma v umovakh okupatsiinoho rezhymu (2002) // Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho]. Vinnytsia. Vyp.4. S.138–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz-vdpu_ist_2002_4_36.

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України (м. Чернігів, пр. Миру, 41).

Studsonova Lyudmila Valentinivna is a librarian of the Department of Local Lore at the Chernigiv Regional Universal Scientific Library named after V. G. Korolenko, a member of the National Union of Local History Studies of Ukraine, Honored Worker of Culture of Ukraine (Chernihiv, Mira av., 41).

HUMAN DESTINY IN AN ARCHIVE FILE AS A MIRROR OF THE COLLECTIVIZATION POLICY IN THE UKRAINIAN COUNTRY

The article deals with the unification of the peasants of the Borznyi district of the Chernihiv region to counteract the collectivization and destruction of the so-called kulaks (the richest peasants), to which, according to local authorities, belonged to a poorly written peasant Gavrylo Terentievich Savchenko (1888, Jan. 23, 1931) – a native of the village of Holovenky of Borznyi district. This became possible after receipt of the electronic copy of the case of G.T.Savchenko from the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, declassified only in 2011. It consists of 13 documents in 20 sheets, which give a precise picture of what happened to a hard-working, wealthy peasant, caring father of a large family who was shot in 1931. However, his family in 1956 was informed that G. T. Savchenko in 1935 died of atherosclerosis.

The author analyzes all documents of this case: a certificate signed by the chairman of the Golovenky Village Council of December 28, 1930; Report of the Chekist informer «Lonely»; protocols of interrogations by G. T. Savchenko and those involved in the case; minutes of spectacle rates; indictment; a document about rehabilitation of G. T. Savchenko.

The content of Articles 54-4, 54-11, 54-2 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR, which became a shooting sentence for G. T. Savchenko, is disclosed. They were unlawful.

This is evidenced by the document «Conclusion on SA T. Savchenko on the materials of the criminal case (Arch. No. 5,1834, t.509)» of June 29, 1989, signed by V. I. Lisnyi, Senior Advisor of the Prosecutor's Office of the Prosecutor's Office of the Ukrainian SSR, and deputy head of the KGB investigating department USSR, Lieutenant Colonel V.I. Pristaykom.

Thus, the article reveals the mystery of the death of one more person from the millions of victims of Stalin's policy of collectivization in the Ukrainian village.

Key words: rebel formations, Holovenky counterrevolutionary organization «The insurrection of Ukraine», extraordinary committees, G. T. Savchenko, GPU authorized person Reznichenko, indictment conclusion.

Дата подання: 14.03.2019.

DOI: 10.5281/zenodo.3253708

Наталія Салтан, Олександр Салтан

**«ІСТОРІЯ РУСИ-УКРАЇНИ МАЄ ВІДНОШЕННЯ
ДО МОСКОВСЬКОЇ НЕ БІЛЬШЕ,
НІЖ ІСТОРІЯ АНГЛІЇ ДО ІСТОРІЇ США».
ПРОЕКТИ ПРОГРАМ З РІДНОЇ ІСТОРІЇ
ДЛЯ НАРОДНИХ ШКІЛ ХАРКОВА
НА 1942–1943 НАВЧАЛЬНИЙ РІК**

У статті досліджується процес розробки шкільних навчальних програм з історії України для народних шкіл Харкова часів нацистської окупації. Проаналізовано специфіку тем та методичних настанов, у контексті яких учителі мали інформувати учнів щодо історичної минушини рідної батьківщини. Виявлено антирадянські та германофільські тенденції, які, у поєднанні з елементами українського патріотизму, мали становити навчально-методичний комплекс засвоєння історичних знань підрос-таючим поколінням, що мало жити на теренах Третього Рейху.

Слід зазначити, що структура тем, зазначених у програмах, є авторським ба-ченням низки тогочасних харківських істориків, важливе місце серед яких належить чернігівцю Василю Дубровському. Саме він, на думку авторів, і став їхнім головним розробником та упорядником.

Автори дійшли висновку, що (незважаючи на декларативний характер) створена Василем Дубровським тогочасна модерна навчальна парадигма з історії України мала сприяти поступовій трансформації світогляду школярів та заклала підвалини нової системи цінностей на тлі видозміни історичної самосвідомості юних українців.

Ключові слова: *Громадський комітет Харкова, історія, навчальна програма, навчальний матеріал, товариство «Просвіта», Харківська міська управа, тематичне планування.*

Сприятливі умови розвитку освіти в мирний час дозволяють здійснити її ґрун-товний моніторинг, повноцінний аудит, а також визначити напрями її реформуван-ня. Екстремальні чинники існування освіти у воєнний період, навпаки, вимагають швидких конкретних дій, короткі часові терміни для ухвали головних напрямів її функціонування, а інколи й виживання. У часи Другої світової війни освітня галузь в Україні існувала в доволі складних і специфічних умовах. Незважаючи на почасти декларативний характер кроків з реформування освіти, досвід осіб, які опікувалися нею, важливо вивчати, адже подекуди їхні ідеї, випереджаючи час, ставали яскравим проявом національної самосвідомості та українського патріотизму.

Зауважимо, що процес становлення і розвитку середньої школи і, зокрема, історич-ної освіти на теренах окупованої України й Харківщини в роки радянсько-німецької війни є доволі привабливою темою, якій у різні роки приділяли увагу такі науковці як В. Гінда ¹, А. Скоробогатов ², Д. Титаренко ³.

1 Гінда В.В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.], 2010. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2010. С. 697 – 732.

2 Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації 1941–1943 рр. Харків : Прапор, 2004. 376 с.

3 Титаренко Д.М. Доля навчальної літератури під час нацистської окупації України на

Загалом ця тема стала одним з важливих сегментів вивчення окупаційної історії України, зокрема ролі регіональної інтелігенції, лояльної громадськості та колаборантів у відродженні суспільного життя в межах сіл, міст, районів і областей, захоплених німцями в 1941–1942 рр. Серед науковців, які розглядали ці процеси під призмою вивчення націоналістичного руху опору, варто виокремити таких істориків як П. Бабак ⁴, М. Коваль ⁵.

Доволі знаковим епізодом спроб відродження освітньої галузі та створення нової історичної парадигми в роки радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. стали зусилля харківських учених-гуманітаріїв, переважно доцентів та професорів Харківського університету. Життєдіяльності окремих персоналій, які доклали зусиль у відродженні освіти на Харківщині в 1941–1943 рр., історії функціонування товариства «Просвіта», специфіці культурно-освітнього життя прифронтової зони присвятили свої праці вітчизняні історики: В. Казимір ⁶, М. Коваль ⁷, Д. Титаренко ⁸, Н. Салтан, О. Салтан ⁹, Т. Чугуй ¹⁰, харківський краєзнавець Р. Рибальченко ¹¹.

Джерельну базу даного дослідження становлять деякі документальні матеріали фонду Р-2982 Державного архіву Харківської області (ДАХО) ¹². Особливо цінним джерелом є протоколи допитів, арештованих МКДБ харківських колаборантів, оригінали карних справ, які зберігаються у Архіві Харківського обласного управління СБУ (АХОУСБУ) ¹³. Серед матеріалів окупаційної преси варто виокремити газету «Нова Україна», яка майже безперервно друкувалася в Харкові з грудня 1941 по серпень 1943 року ¹⁴.

Як відомо, життєдіяльність Харкова в 1941–1943 рр. номінально підпорядковувалася Миській управі (далі – ХМУ. – *Авт.*), дії якої контролювались відповідними інституціями Третього Рейху Прифронтової зони окупації. У деяких питаннях німці не були фахівцями, адже погано знали специфіку краю. До окремих сфер життя Харкова їм було байдуже. Цим скористалися місцеві націонал-патріотичні сили й західноукраїнські емісари ОУН та так зване міське самоврядування, яким керував Олексій Крамаренко (1882–1943). А тому не випадково, що для вирішення низки питань (зокрема, у гуманітарній царині. – *Авт.*) окупанти залучали місцевих фахівців, яких історики часто називають колаборантами або більш м'яко – лоялістами. Так міською освітою опікувався відділ ХМУ з однойменною назвою. Його очолював

території зони військової адміністрації // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 167–174.

4 Бабак П. «Смолоскип» ОУН на Слобожанщині // Український засів. 1993. № 5. С. 94–103.

5 Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Український історичний журнал. 1993. №9. С. 13–28. Коваль М.В. «Просвіти» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1995. №2. С. 37–42.

6 Казимір В.А. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943) // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. 2011. № 6 (102). С. 96–103.

7 Коваль М.В. Вказані праці.

8 Титаренко Д.М. Доля навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 167–174.

9 Салтан О.М. Специфіка організації навчального процесу у народних школах Харкова в період нацистської окупації, 1941–1943 рр. // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. 2018. № 1–2 (139–140). С. 301–311. Салтан Н.М., Салтан О.М. Розробка програм зі всесвітньої історії для народних шкіл Харкова 1941 – 1942 рр. // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. 2018. №5 (143). С. 189–208.

10 Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в період німецької окупації (1941–1943 роки) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2006. № 715. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 8. С. 86–93. Чугуй Т.О. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» Харківщини впродовж різних етапів їхнього історичного розвитку: порівняльна характеристика // Історична пам'ять. 2010. Вип. 2. С. 41–54.

11 Рибальченко Р.К. Харківська культурна еміграція 1942–1943 років. Харків: Курсор, 2005. 197 с.

12 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2982. Оп. 3. Спр. 42. ДАХО Ф. Р-2892. Оп. 4. Спр. 190.

13 Архів Харківського обласного управління СБУ (АХОУСБУ). Спр. 022954. Спр. 035099.

14 Газета «Нова Україна» // Архів української періодики. URL : <https://libraria.ua/publications/group/306/> (Дата звернення 11.03.2019).

Петро Дрига (1883– ?). Дотичним до справи відбору підручників, придатних до навчання з 5 січня 1942 року, був і Відділ пропаганди ХМУ, керівником якого був Володимир Кривенко¹⁵.

Формально всі фахівці, що займалися цензуруванням та розробкою підручників, проходили ретельну перевірку з боку Персонального відділу ХМУ й рекомендувалися авторитетними особами з обов'язковим затвердженням їх представниками німецького командування.

Однак чи не найвагомішу роль у відродженні та розбудові освітньої й культурної царини в окупованому Харкові зіграв чернігівець, перший голова (з грудня 1941 по лютий 1943 р.) харківської «Просвіти» Василь Дубровський (1897–1966)¹⁶.

Водночас за ініціативи й при безпосередній підтримці «сірого кардинала Харкова» Володимира Доленка (1889–1971) у «Просвіті» було створено історичну секцію, яка частково керувала процесом створення нової школи. До секції входило дев'ять осіб: В. Дубровський, В. М. Державін, проф. А. С. Кадевалов, доцент Б. Г. Львов, доцент О. Я. Кіктєв, доцент А. Г. М'якшин, доцент Г. І. Ющенко, І. Ф. Кравченко, професор Л. Александренко, завдяки чому вона отримала назву освітня «дев'ятка» Дубровського¹⁷. Вищезазначені вчені-гуманітарії були досвідченими фахівцями, а тому гарно знали справу, якою їх було покликано займатися. Слід зазначити, що такий характер роботи не давав авторам великих гононарів та привілеїв, але дозволяв вижити в умовах голоду, що охопив Харків уже наприкінці 1941 р. «За свою авторську працю я не дістав нічого, тільки дозвіл діставати обід – гарячу воду з бичком у ідальні міської управи», – згадував Юрій Шевельов (1908–2002), який став одним з авторів підручника з української граматики для 5–7 кл.¹⁸.

Вказані особи взимку 1942 р. розробили серію програм та методичних настанов з предметів історико-філологічного циклу середньої школи. Особливу увагу привертає історія, яку діти мали вивчати починаючи з 4 класу. Відповідно до установленної освітньої традиції курс історії у середній школі передбачав проведення уроків із всесвітньої та рідної історії. Цікаво, що відповідно до наявних резолютивних записів у архівних документах, курс рідної історії (або історії України. – **Авт.**) розробляв особисто Василь Дубровський, принаймні, участь інших осіб автори статті не виявили. Нагадаємо, що Василь Васильович Дубровський був фаховим істориком, архівознавцем, тюркологом, краєзнавцем, знавцем музейної справи, педагогом тощо. У передвоєнні роки він набув неабиякого авторитету в наукових колах Харкова і вважався учнем відомого історика Дмитра Багалія. Тому не дивно, що сама програма з рідної історії та методичні настанови до

**Дубровський
Василь Васильович**

«...засновником і головою «Просвіти» був Василь Васильович Дубровський, історик, орієнталіст і дуже виразно чернігівець. Це першим упадало в око чи, точніше сказати, в ухо – вимова з ненаголошеного о як а: – Не перешкаджайте, – казав він». Він був організатором, упорядником – нечисленних – програм, адміністратором і – ентузіастом». Так, у своїх споминах, характеризував його відомий харківський мовознавець Юрій Шевельов.

15 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2982. Оп. 3. Спр. 42. Арк. 11.

16 Казимір В. А. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943) // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. 2011. № 6 (102). С. 96–103.

17 Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації 1941–1943 рр. Харків : Пропор, 2004. 376 с. Чугуй Т. О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в період німецької окупації (1941–1943 роки) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2006. № 715. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 8. С. 86–93.

18 Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. 1. В Україні. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. С. 450.

неї вирізняються доволі високим науково-педагогічним стилем розробки¹⁹.

Так, закладаючи підвалини вивчення історії у 3–4 класах, В. Дубровський зазначав, що «головне – це зацікавити дітей рідною старовиною, заронить в їхні серця іскру патріотизму, розвинути в них національне почуття й пошану до діл своїх прабатьків»²⁰. Це мало спонукати учнів до засвоєння базових понять, дат, вчинків тих чи інших історичних осіб. Така спрощена схема викладання пояснюється пропедевтичністю курсу. Метою програми було сформулювати у свідомості школярів початкової школи чітку послідовність подій, їх взаємозв'язок та образи національних героїв, що мало збудити цікавість і захоплення історичною минувиною власного народу.

Мінімальна кількість дат для засвоєння від часів хрещення Русі й до другої більшовицької окупації України в 1919 р., на його думку, була достатньою, адже учні, вивчаючи історію, не люблять вчити хронологічну фіксацію подій²¹.

Тематичний план з рідної історії для 3–4 класів передбачав 14-тижневе вивчення цього предмета (28 год. у кожному класі) впродовж навчального року за умови виділення 2 год. на тиждень. Чотири теми виділялося для повторення. Їх учні мали пройти вже на фінальній стадії опанування курсу рідної історії²².

У третьому класі дуже коротко подавався матеріал від появи первісної людини на теренах України й до розквіту Великого князівства Литовського.

У четвертому класі низка тем дублювалася, при цьому найбільше уваги вчитель приділяв періоду Київської Русі та добі козаччини.

Три завершальні теми були присвячені Українській національній революції та рокам більшовицької окупації України 1921–1941 рр.²³

На відміну від початкових класів, у старшій школі, зокрема у 7 кл., попри малу кількість уроків з історії, учитель мав формувати учнів як національно свідомих патріотів рідної землі²⁴.

В якості базових джерел навчальної інформації (на тлі відсутності нових декомунізованих підручників, які так і не було створено. – **Авт.**), В. Дубровський пропонував «Ілюстровану історію України» академіка М. Грушевського, довоєнне видання «Історії України» І. Петренка та «Історію України» І. Крип'якевича²⁵.

Ідеологічні настанови зачіпали мало не кожну тему. Так, пов'язуючи українців з трипільцями, Дубровський, попри слов'янське походження, ототожнював їх з арійцями, вважаючи їх представниками індоєвропейської раси. Це мало імпонувати німцям і дати українцям шанс на виживання в часи окупації.

У своїй програмі Дубровський поєднав доволі популярну в Німеччині нормандську теорію походження Русі з автохтонною слов'янською. Така лояльність до окупаційної влади передбачала дещо алогічне продовження у темах 7–13, де автор наголошував, що Київська Русь – це перша держава українців, які навіть під литовським та польським пануванням зберегли свою національну ідентичність.

Водночас, В. Дубровський ніби повернув історію України спиною до Москви, вважаючи її для українців чужим по духу державним утворенням, вважаючи, що «...історія Русі-України має відношення до московської не більше, ніж історія Англії до США»²⁶. Причому антиросійськість (якій протиставлялася українська самоідентичність. – **Авт.**) «червоною ниткою» пронизує майже всі теми навчальної програми з рідної історії.

Висвітлюючи часи Київської Русі, вчителі мали зосередитися на процесі європеїзації, започаткованої Володимиром Святим та Ярославом Мудрим і яку було перервано монголо-татарським погромом зі Сходу. При цьому Русь, у розумінні В. Дубровського, слід вважати першою українською державою.

19 Див. додатки А; В.

20 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 2.

21 Див. додаток А.

22 Там само. Арк. 3

23 Див. додаток Б.

24 Див. додаток В.

25 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 18.

26 Там само. Арк. 18-19.

Литовсько-польське панування було рекомендовано давати побіжно, зосередившись на причинно-наслідковому зв'язку між польським гнітом та національною боротьбою українського народу проти Речі Посполитої в XVI–XVII ст.

Яскравішою та детальнішою мала стати історія козацьких часів, адже «Козацтво – це вияв народної сили, воно захищало народні інтереси, підтримувало національну культуру», – наголошував В. Дубровський²⁷.

При висвітленні національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького вчителю рекомендувалося пояснити учням, що Переяславська унія з Московією – це оборонний союз проти Польщі та Туреччини, спалюючи умови якого, російські царі поступово обернули козаків на своїх підданих.

Доба Руїни (Теми 24–25. – **Авт.**) подана як часи «... боротьби за незалежність у другій половині XVII ст.»²⁸.

Теми 27–30 передбачали аналіз діяльності трьох (на думку упорядника програми) полум'яних борців за волю України: Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Павла Полуботка. При цьому Полтавська битва, що відбулася 27 червня 1709 р., була названа національною воєнною катастрофою, яка спричинила повільне скасування автономії України²⁹.

Дубровський підкреслював, що «Гетьманство Данила Апостола та Розумовського – це спроба легального захисту своєї автономії, а Гайдамаччина та Коліївщина – революційної боротьби народу в тому напрямі»³⁰.

ДОВІДКА

Як бачимо, Дубровський перебільшував значення Коліївщини. Адже наймасштабніше гайдамацьке повстання, що розгорнулося в 1768 році на теренах Правобережної України, носило яскраво виражений антифеодальний і антипольський характер. Не можна заперечувати той факт, що спалах соціальної активності на Поділлі був частково інспірований Російською імперією, яка в цей час активно намагалася поділити Річ Посполиту. Станом на 1768 рік Гетьманщини вже не існувало, а гайдамаки, очолювані М. Залізняком та І. Гонтою, так і не отримали широкої підтримки з боку Запорозької Січі, що в той час була майже на 100% лояльною до Росії. І хоча Коліївщина стала приводом до чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр., придушенням гайдамацької активності в краї займалася не польська, а російська армія. Отже, події Коліївщини є одним з прикладів гібридної війни, складним геополітичним клубком, розплутавши який виграли усі, окрім українців.

За задумом автора програми, антимосковські настрої вчитель на уроці мав демонструвати, виконуючи настанову програми, де: «Російський Імперський уряд – негативний чинник в житті українського народу, бо покріпачив на російський взірєць, знищив своєрідні українські первинні інституції та притиснув українську освіту та культуру»³¹. Саме це (на думку В. Дубровського. – **Авт.**) і стало причиною духовного занепаду України на початку XIX ст.

Натомість, у 7 класі чи не головною рисою XIX – початку XX ст. Дубровський вважав «національно-визвольний і культурний рух», на вивчення якого відводилися 3 теми. Попри духовний занепад (як зазначено в темах 31–33) та репресії царату, український народ під орудою нової прогресивної європейської вітчизняної інтелігенції розгорнув активний національно-визвольний рух. Цей рух базувався на національній ідеї, яка стала основою Української національної революції 1917–1921 рр.³².

Примітно, що інтерпретацію останніх тем В. Дубровський відносив до авторитету М. Грушевського та спогадів самого вчителя, який мав пояснити учням, що відбувалося насправді й чому стало можливим страшенне нещастя – окупація більшовиками України. При цьому свою розповідь шкільний лектор мав завершити ухвалою III універсалу.

27 Там само. Арк. 19.

28 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 18 зв.

29 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 42.

30 Там само. Арк. 18 зв.

31 Там само. Арк. 18 зв.

32 Там само. Арк. 19.

ДОВІДКА

Вочевидь, на початок німецької окупації більшість українських істориків Наддніпрянщини ще не мали сталої уяви про події національної революції 1917–1921 рр. Навіть попри те, що більшість з них були якщо не учасниками то, принаймні, свідомими очевидцями тих подій. На відміну від старого «міхновця» та активного громадського діяча 1917–1921 рр. Володимира Доленка, вчений-історик В. Дубровський був лише спостерігачем. Тому текст навчальної програми вирізняється певним ступенем абстрактності, незрозумілою для вчителя, а тим більше для учнів.

У навчальній програмі з рідної історії, розробленій В. Дубровським, практично відсутня початкова фаза радянського періоду. Як бачимо, тематична частина курсу VII класу спливає 7 (20) листопада 1917 р. – час ухвалення III універсалу, а хронологічна – 1941 роком – часом звільнення України від московсько-більшовицького ярма. Причому, у низці статей газети «Нова Україна» радянсько-німецька війна 1941–1945 рр. позиціонувалася як «визвольна війна Німецької армії проти жидо-більшевизму»³³.

Розробляючи теми з рідної історії, з незрозумілих причин Дубровський опустив добу Ієтманату П. Скоропадського, період Директорії та історію ЗУНР. Зосередивши увагу на першій радянській окупації рідної землі у 1918 році, Василь Васильович чомусь забув про другу й третю хвилю більшовицького нашествя на Україну. При цьому, двадцятилітній період буття українського народу, який пережив воєнний комунізм, колективізацію, два голодомори, репресії, антицерковну політику тощо, просто «випадає» з шкільного тематичного компоненту.

Серед переліку літератури, рекомендованої для вчителів та учнів, Дубровський виокремив апологети української історичної науки: М. Грушевського, О. Єфименко, Д. Багалія, І. Крип'якевича, І. Огієнка. Таким чином, 80% монографій з історії України були довоєнного видання або ж були допущені окупаційною цензурою як нешкідливі³⁴.

Заслугують на увагу й дати (10 у 3–4 кл. і 58 – у 7-му), які мали запам'ятати учні. Їх підбірка значною мірою характеризує сприйняття та інтерпретацію історичного процесу не тільки дітьми, а й автором-упорядником навчальної програми. Важко сказати, що вплинуло на цей реєстр, але його уважне прочитання дозволяє виявити низку помилок та важливих хронологічних закономірностей, які мали формувати національну свідомість юного покоління³⁵.

Так, відзначаючи роль окремих правителів часів Київської Русі, період їх діяльності, Дубровський прив'язав до часу їх перебування на престолі. У той час як епоха Романа Мстиславовича обмежена 1205 р. – часом трагічної його загибелі в польській засідці під Завихвостом, а роки правління його сина Данила помилково було замінено на роки його життя – 1201–1264 рр.

ДОВІДКА

У реєстрі основних дат, які мали засвоїти учні народних шкіл Харкова, Василь Дубровський назвав Романа Мстиславовича Галицьким. Проте, такого титулу не використовував жоден з літописців ні за життя Романа, ні після його смерті. Фундатор Галицько-Волинської держави Роман Мстиславович (1199–1205) увійшов у історію під титулом «самодержця всія Русі» та «царя Руської землі». Іноді фігурує назва «Роман Великий», але не Галицький.

У свою чергу, син Романа Данило вірно титулований Королем Галицьким. Роки його життя – 1201–1264 і аж ніяк не 1202–1268, що вказано в харківській освітній програмі.

Чомусь не повністю автор хронологічного реєстру подає й повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка, вказавши лише кінцеві дати цих історичних подій – 1593 і 1596 р. замість 1591–1593 (повстання Косинського) і повстання Наливайка 1594–1596 рр. При цьому Берестейська церковна унія (9 жовтня – 15

33 Газета «Нова Україна» // Архів української періодики. URL : <https://libraria.ua/publications/group/306/> (Дата звернення 11.03.2019).

34 Див. додаток Г.

35 Див. додатки А; Д.

грудня 1596 р.) зазначена після повстання Наливайка–Лободи, яке фактично було придушене в червні 1596 року.

Кінцеві дати – дати смерті, надруковані в програмі й стосовно гетьмана Петра-Конашевича Сагайдачного (роки життя 1582–1622, гетьманування 1616–1622 рр.) та українського митрополита Петра Могили (1596/1597–1647, 1632–1647 рр.).

Немає точності й серед важливих дат часів козацько-селянських повстань 1620-х – 1630-х років, два з яких: Івана Сулими й Дмитра Гуні Дубровський чомусь записав під однією датою.

Упорядником програми виокремлено Куруківську угоду 1625 р., яку вочевидь Василь Васильович вважав більш важливою аніж «Ординація Війська Запорозького» 1638 р.

ДОВІДКА

Зруйнування фортеці Кодак, здійснене запорозькими козаками на чолі з Іваном Сулимою 11–12 серпня 1635 р., має дворічний розрив з часом козацько-селянського повстання під проводом Павлюка (1637 р.).

Нагадаємо, що в основу «Ординації війська запорозького» (1638) було покладено умови Куруківської угоди 27 жовтня (5 листопада) 1625 р., яка, хоч і була визнана Сеймом, однак сприяла втихомиренню козацтва лише на 5 років. У той час як «Ординація» фактично підпорядковувала реєстрових козаків польській короні за умови надання формально більшого числа прав та привілеїв. І якщо невдоволення умовами Куруківської угоди призвело до козацько-селянського повстання 1630 р. під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), то груднева «Ординація» 1638 р. стала однією з причин національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького.

Побіжне висвітлення подій національно-визвольної війни за існуючою радянською традицією Дубровський пропонував завершити розглядом Переяславської присяги 1654 р., а не умов і наслідків «березневих статей». Саме вони стали писаною формою україно-московського договору, укладеного між царем та гетьманом. Далі йдуть Гадяцька унія, гетьманування І. Виговського, друге гетьманування Ю. Хмельницького та інших гетьманів XVII–XVIII ст. Причому, термін гетьманування Павла Тетері помилково було подовжено на три роки³⁶.

ДОВІДКА

Нині в українських школах у 8-му класі учні традиційно аналізують і порівнюють «Березневі статті» Б. Хмельницького і Гадяцький договір І. Виговського, які по-суті є дзеркальним відображенням східного й західного вектору гетьманської політики на завершальному етапі національно-визвольної війни та початку Руїни (1657–1687).

Унікаючи таких подій як Віленське перемир'я (24 жовтня 1656 р.) та укладення україно-шведського (Курсунського) договору від 24 жовтня 1657 р., завдяки В. Дубровському учні харківських шкіл часів окупації навряд чи зрозуміли б взаємозв'язок між Переяславською присягою й україно-польською (Гадяцькою) політико-дипломатичною унією від 16 вересня 1658 р.

Вочевидь, автор хронологічного реєстру дат Андрусівське перемир'я (30 січня 1667 р.), Бахчисарайський (13 (23) січня 1681 р.) та Вічний мир (6 травня 1686 р.) вважав другорядними подіями, про які вчитель мав згадати в контексті розгляду одного з гетьманувань очільників козацької держави.

Незрозумілим залишається й те, про що мав розказати шкільний історик, подаючи 1724 рік як рік смерті Павла Полуботка (1660–1724), якого, мабуть, було закатовано в Петропавлівській фортеці з причини неузгодженої з московським царем передачі багатотисячних скарбів одному з британських банків Ост-Індської компанії.

Звертає на себе увагу дата № 45 «Скасування автономії України» із зазначенням 1782 року³⁷. Імовірно, що тут прослідковується дореволюційна історична традиція вважати не 10 листопада 1764 р. – момент зречення булави К. Розумовським з лікві-

36 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 43.

37 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 43.

дацією гетьманської влади, а декларування нового адміністративного поділу Північного Лівобережжя, ініційованого указом Катерини II від 16–18 вересня 1781 р. Такі кроки, як відомо, призвели до ліквідації полково-сотенного управління Гетьманщини та створення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, які стали територіальною частиною Російської імперії. При цьому Дубровський випустив факт існування та активної антиукраїнської діяльності Другої Малоросійської колегії 1764–1786 рр., яка де-факто замінила собою майже весь козацький лад в Україні.

Під номером 52 та 53 зазначені дати «Заснування Українського Наукового Товариства» (11 травня 1907 р.) та «Організація Загальної Української Ради» (5 травня 1915 р.)³⁸.

Якщо пріоритетність другої події не викликає заперечень (адже ЗУР, яка прийшла на зміну своєї попередниці Головної української ради (ГУР), висунула ідею соборності та автономії українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини. – **Авт.**), то друга видається дещо другорядною. Не перебільшуючи й не заперечуючи внесок Українського Наукового Товариства в розвиток вітчизняної науки на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні, хотілося б відзначити існування не менш важливих у ті часи загальноукраїнських організацій, таких як громади, «Просвіти», політичні партії тощо. Українське наукове товариство (за щедрої фінансової підтримки Василя Симиренка (1835 – 1915) займалося винятково науковими проблемами, залишаючись байдужим до питань суспільно-політичного життя тих часів.

У робочій програмі з рідної історії В. Дубровський приділив увагу й знаменитим універсалам Центральної Ради. У хронологічному списку подій автор запропонував учням вивчити три з чотирьох, причому датою оголошення Української Національної Республіки записано чомусь 10 листопада 1917 р.³⁹.

ДОВІДКА

Ігнорування Другого універсалу, ухваленого 3 (17) липня 1917 року, пояснюється його непопулярністю в середовищі свідомої української інтелігенції, яка мала відношення до подій національної революції 1917–1921 рр. Адже «компромісний» формат домовленості між Центральною Радою та Тимчасовим урядом у липні 1917 р. націонал-патріоти на чолі з Миколою Міхновським (1873–1924) розцінили як зраду, а поміркованіші есефи (після отримання 4 серпня 1917 р. «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». – **Авт.**) як відвертий обман. Загальновідомо, що де-юре Другий універсал гальмував процес українського державотворення й був кроком назад у порівнянні з Першим.

Чому у хронологічному реєстрі В. Дубровського замість «Українська Народна», надруковано «Українська Національна Республіка» із зазначенням помилкової дати цієї події – незрозуміло. Насправді, утворення Української Народної Республіки (УНР) було проголошено Третім універсалом, ухваленим 7 (20), а не 10 (23) листопада 1917 року, як зазначено у програмі.

Важко сказати, що змусило В. Дубровського внести 1919 рік у якості остаточної дати окупації більшовиками України, а 1941 рік – як час її остаточного визволення від більшовицького ярма. Дійсно, друга більшовицька окупація України, що сталася в 1919 році, була масштабнішою за попередню. Але, незважаючи на розмах комуністичної інвазії, Червоній Армії так і не вдалося встановити повний контроль над етнічними українськими землями. Була ще Радянсько-польська війна (25 квітня 1920 – 18 березня 1921), витіснення «білої» армії Петра Врангеля з Криму (7–17 листопада 1920 р.), остаточний розгром 28 серпня 1921 р. армії Нестора Махна, придушення численних селянських повстань. Як відомо, українці чинили антибільшовицький спротив аж до листопада 1921 року (Другий зимовий похід армії УНР 4–29 листопада 1921. – **Авт.**). Тому не випадково, що НЕП в Україні розпочався не в 1921, а в 1922 році.

Слід висловити зауваження й до німецького «визволення» України в 1941 році. Як відомо, завершення окупації території України армією Німеччини та її союзників

38 Там само. Арк. 43.

39 ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 43.

сталось 22 липня 1942 року. До цього періоду Південно-Західний фронт ще контролював частину Харківщини в районі Барвінківського виступу та північну частину Донецчини й Луганщини. Лише в ході поразки Червоної армії в результаті другої битви за Харків (12–29 травня 1942 р.) почався стрімкий наступ Вермахту в напрямку Дону та Кавказу. Це прискорило початок Сталінградської битви (17 липня 1942 – 2 лютого 1943 р.) і призвело до повної окупації території України німецько-нацистськими військами, яка тривала рівно тринадцять місяців.

Якщо взяти до уваги захоплення німецькою армією всіх етнічних українських територій (зокрема Дону та Кубані. – *Авт.*), то цей процес відбувся ще пізніше. Звичайно, не зовсім коректно оцінювати позиції науковців минулого з точки зору усталених історичних концепцій сучасності, але, як покаже час, помилки істориків дуже дорого коштують для нації та країни, в якій вона живе.

Таким чином, розробляючи проект програми з рідної історії для народних шкіл Харкова, Василь Дубровський намагався вирішити доволі складне завдання. Його суть полягала в докладанні надзусиль зі створення фактично нової, на той час ще не усталеної, історичної парадигми з правдивої синхронізації української минувшини.

Для харківських школярів дещо по-новому мала звучати давня історія України. Було абсолютно видозмінено козацькі часи, імперський період та роки національної революції 1917–1921 рр. У той же час Василь Васильович разом зі своїми колегами-істориками проходив тест на лояльне ставлення до нових хазяїв України. Тому не дивно, що в методичних рекомендаціях, назвах тем та переліку дат концепт української національної ідеї виглядає досить стримано. При цьому, Дубровський вдало використав історичний антагонізм між Україною та Росією, вважаючи СРСР продовжувачем антиукраїнської політики. Логічним закріпленням такої історичної парадигми мала стати антропологічна арійськість українців та історична спорідненість з Великою Німеччиною, яка, визволивши її від більшовицького іґа, нині культивує процеси європеїзації. Імовірно, що така гнучка кон'юнктура позиція мала імпонувати німецьким цензорам, які мали остаточно затвердити цей освітній проект. Саме німці, як ніхто інший, розуміли, що таке національний дух та національна ідея, адже пройшли довгий шлях від бездержав'я до державотворення.

Численні помилки, хронологічні розриви, наявні порушення причинно-наслідкового зв'язку подій, що мали місце в навчальній програмі, були свідченням відсутності сталої концепції української історичної науки, спричиненої інформаційним вакуумом, викривленням подій минулого, обмеженням використання в УРСР праць дореволюційних істориків тощо. Тому, як наслідок (незважаючи на «українську Русь» та «національно-визвольну боротьбу»), замість «антибуржуазної», Дубровський усе ж знаходився в полоні низки історичних стереотипів. Це далось взнаки з хронологією повстання Б. Хмельницького, Переяславської угоди, доволі фрагментарний огляд 20-літньої більшовизації України, малої кількості тем та дат, присвячених історичним подіям у Західній Україні.

На нашу думку, програма з рідної історії, укладена Дубровським, – це позиція історика-наддніпрянця, науковця-державника, історичне кредо якого сформувалося на зламі XIX–XX ст., пройшовши крізь призму дореволюційного сприйняття розвитку подій української минувшини у значно дерусифікованому стилі. Складно сказати, чи радився Василь Васильович з кимось зі своїх харківських колег чи ні, але стрижневі чинники навчальної програми виступають у ролі своєрідного історичного «скелету», «м'язами» якого стали методичні рекомендації подачі інформації школярам на уроках. Цікаво, що Василь Дубровський узимку 1943 року стане ініціатором розробки програм для харківських вишів і, зокрема, з історії України. Про це слідчому МКДБ свідчив на допиті директор Харківського архіву часів окупації Овсій Одріна (1913–1944), який також, судячи з показів, був дотичним до планування шкільних програм з історії України ⁴⁰.

Підбиваючи підсумки, слід підкреслити, що, попри об'єктивні труднощі, пов'язані із запровадженням нової програми з історії України в народних школах Харкова,

40 АХОУСБУ (Архів Харківського обласного управління СБУ). Спр. 022954.

Василію Дубровському вдалося створити основу для модерного навчально-методичного концепту, який відповідав тогочасним умовам шкільного життя. Відмінна від радянської, окупаційної історичної парадигма (створена вітчизняними націонал-патріотами. – **Авт.**) була покликана формувати класичну національну українську свідомість, що базувалася на правдивому відображенні подій історії власного народу.

Незважаючи на граматичні помилки, певні недоліки тематичного планування та хронологічної послідовності головних подій вітчизняної історії, Дубровський був одним з тих, хто заклав підвалини декомунізованого та антиросійського сприйняття української минувшини, що сміливо можна віднести до визначних навчально-методичних надбань шкільної історичної науки першої половини ХХ ст.

Додаток А

ПОЯСНЮЮЧА ЗАПИСКА по КУРСУ РІДНОЇ ІСТОРІЇ У 3 – 4 КЛАСАХ на 1942 р.

Курс рідної історії у 3–4 класах не є систематичним курсом, а лише пропедевтичним і, зважаючи на вік дітей, складається з окремих історичних епізодів. Тому викладач в жодному разі не повинен гнатися за повнотою викладу, ні за прагматичною зв'язаністю окремих тем. З другого боку, рівень дитячого розуміння сприйняття вимагає особливого методичного підходу у викладанні самого навчального матеріалу. Не треба припускати жодного соціалізування. Натомість учням пре подаються розважливі оповідання про минувшину, літописні легенди, популярні біографії, малюнки життя та побуту, елементарні відомості про головніші факти. Треба щоб учень перейняв від викладача основні факти історичної традиції у яскравому образному уявленні. Тому не треба цуратися переказів, немудрих оповідань літопису. Друге треба вживати ілюстративних матеріалів /картини, малюнки, портрети, речі мистецтва і різної старовинної культури/. Оскільки уявлення часу в дітей ще мало розвинена (*так у документі*. – **Авт.**), треба користуватись хронологією дуже обережно і пояснювати для заучування тільки найголовніші дати. Досить буде зрештою того, що діти будуть уявляти послідовність історичних подій в порядку викладу у підручника (*так у документі* – **Авт.**) та навчання їх учителем. Головне – це зацікавити дітей рідною старовиною, заронити в їхні серця іскру патріотизму, розвинути в них національне почуття й пошану до діл своїх прабатьків. Моральні оцінки і висновки бажані, але в тактовній формі. Цебто у такий спосіб щоб моралізування було логічним і безперечним висновком з засвоєного матеріалу, а не нав'язаною силоміць голою образою. Виклад вчителя повинен бути якнайпростішим і найяснішим. У цілком логічній формі.

Основні дати, що їх мають засвоїти учні 3–4 класів з рідної історії.

Хрещення Русі – 988 р.
Татарський погром – 1240 р.
Повстання Богдана Хмельницького – 1648 р.
Полтавська баталія – 1709 р.
Коліїщина – 1768 р.
Зруйнування Січі – 1775 р.
Покріпачення України – 1783 р.
Розкріпачення селян – 1861 р.
Визволення України від царату – 1917 р.
Більшовицька окупація України – 1919 р.

ДАХО Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 1–2. Оригінал. Машинопис.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН З РІДНОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ 3–4 КЛАСІВ на 1941 р.

Розрахунок: 14 тижнів x 2 год. = 28 годин / 24 теми : 4 для повторення/. (Тут і далі товщина шрифту і курсив наш. – Авт.)

3 клас

1. Як ми довідуємося про минуле нашого народу.
2. Первісна людина на Україні.
3. Грецькі колонії та скити на півдні України.
4. Розселення слов'ян по Україні.
5. Побут українських племен.
6. Вірування українських племен.
7. Походи руських дружин.
8. Легенда про заснування Києва і найдавніших князів /Кий, Щек, Хорив; Аскольд і Дір/
9. Найдавніший Новгород /Тюрик, Синеус, Трувор/.
10. Князь Олег.
11. Князь Ігор.
12. Княгиня Свята Ольга.
13. Князь Святослав та його походи.
14. Князь Володимир Святий і хрещення Русі.
15. Князь Ярослав Мудрий і його діяльність.
16. Устрій України за часів Ярослава Мудрого /князь, дружина, суд, віче, людина/.
17. Князь Володимир Мономах.
18. Половецькі набіги.
19. Князь Роман Галицький.
20. Татарський погром.
21. Король Данило Галицький.
22. Давні литовські племена та їх об'єднання.
23. Великий князь Ягайло.
24. Великий князь Вітовт.

4 клас

1. Первісна людина на Україні.
2. Слов'янські племена на Україні.
3. Походи руських дружин та заснування держави у Новгороді та Києві.
4. Князі Олег і Ігор та Свята Ольга.
5. Князь Святослав і його походи.
6. Князь Володимир Святий та хрещення Русі.
7. Князь Ярослав Мудрий і його діяльність.
8. Князь Володимир Мономах і половці.
9. Татарський погром.
10. Князь Роман та король Данило Галицький.
11. Давня Литва і князь Ягайло.
12. Українські казаки *(так у документі. – Авт.)*.
13. Походження та устрій Січі Запорізької.
14. Гетьман Сагайдачний його походи та діяльність.
15. Повстання Сулими, Павлюка Остряниці. //Арк. 3
16. Богдан Хмельницький і перемога його над Польщею.
17. Руїна після Богдана Хмельницького.
18. Гетьман Мазепа. Полтавська баталія.
19. Устрій Гетьманщини у XVII – XVIII ст.
20. Гайдамаччина і Коліївщина.
21. Скасування Гетьманства, зруйнування Січі, покріпачення України.

22. Відродження української культури у ХІХ ст. Т. Г. Шевченко.
23. Розкріпачення селян у 1861 р.
24. Революція 1917 і визволення України.
25. Українська Центральна Рада.
26. Україна під більшовицькою окупацією.

ДАХО Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 3–4. Машинописна копія.

Додаток В

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДО ПРОГРАМИ ДЛЯ VII кл. на 1941/42 р.

1. Курс історії України в середній школі в сучасних умовах життя країни має особливо важливе значення, бо він вперше ознайомлює дітей – України з минулим рідного народу, що було у них штучно віднято радянською владою. Тому до викладання цього курсу треба підійти так, щоб діти зрозуміли що їм повертається те насущне потрібне знання, яке належить їм по праву, а не в порядку більшовицької «українізації». Цілком природно, що кожна історична подія, кожне історичне ім'я повинно висвітлюватись в душі національного самоусвідомлення та розвивати в дітях почуття патріотизму та пошану до діл та вірувань наших батьків.

2. Рекомендована, як поки що на кращий та на більш приступний підручник, книга «Ілюстрована історія України» М. Грушевського, оскільки авторитетна з наукового боку та оскільки послідовна в душі української національної свідомості що не доводиться робити до неї будь-яких загальних зауважень. Коли б учні заствоїли (*так у документі. – Авт.*) увесь викладений в ній історичний матеріал та дух авторського розуміння історичного розвитку України, то це було б ідеальним поєднанням для середньої школи. Але порівнюючи великий обсяг з наявною кількістю годин для цього курсу /8/, викладач мимоволі примушений дещо скорочувати або зовсім викидати як менш актуальне. Це не буде надто шкідливим, якщо мати на увазі, що у гімназії /6-7-8 кл./ учні знов будуть проходити історію України в широкому викладі, та і те що цей підручник буде покищо (*так у документі. – Авт.*) лише у викладена й останньому доведеться давати дітям стислі конспекти своїх лекцій. З інших підручників бажано використати «Історію України» Івана Петренка /Київ, 1941 р./, як таку, що доводить огляд історії України майже до останніх років, а також вживаний у [рівнодіях] Галичини підручник проф. Ів. Крип'якевича. Але ті книжки здобути зараз занадто важко.

3. Тематичні зауваження до окремих тем програму з історії України є такі:

До теми 1-4. Провідними думками в цьому матеріалі повинно бути твердження про те, що Українці (*так у документі. – Авт.*) є населенням України з найдавніших часів /нар. трипільська культура/, що вони належать до індо-європейської раси, цебто до арійців, маючи найближчими по крові та мові інші слав'янські (*так у документі. – Авт.*) племена, литовців та германців.

До теми 5-6. Не відкидаючи т. зв. норманської теорії про організаторську роль норманських дружинників, що до шляху до візантії (*Назва держави ромейв надрукована з малої літери. Так у документі. – Авт.*) заїздили на Україну треба відмітити самотність появи у українських племен державного устрою влади місцевих князів, це викликалось потребою самоврядування /суд/ та самозахисту українських племен, а не боротьбою класів, яких тоді існувати не могло. Оповідання про існування найдавніших українських князів повинні бути нескладними і яскравими.

До теми 7-13. Провідною думкою до періоду Київської України-Русі повинно бути усвідомлення, що Київська Русь – перший етап об'єднання українського народу в свою державу, що українських (*так у документі. – Авт.*) народ і далі безперервно розвивається, хоч і під владою Литви та Польщі, і що історія Русі-України має відношення до московської

//Арк. 18.

не більше ніж історія Англії до історії США. Прийняття християнства Володимиром Святим треба розглядати як позитивний чинник в духовному розвитку нашого народу, що це піднесло нашу культуру на рівень європейської /Ярослав Мудрий/. Взагалі треба яскраво показати що Київська держава була одною з могутніших і освіченіших держав Європи за тих часів. Тому монголо-татарський погром України був справжньою трагедією нашого народу, знищив його незалежність і підірвав культурне будівництво. Аж ніяк не треба перебільшувати наявність деяких культурних запозичень у татарів.

До теми 14-15. Ці теми – Литовський період України доводиться проходити за браком часу надто побіжно. Але основне – це показати, чому і як Україна опинилась під владою польського панства. Що буде методичним ключем до розуміння причин проти польських війн XVI – XVII ст. та боротьба православ'я проти унії.

До тем 16-21. Історія козаччини до Б. Хмельницького треба викладати на яскравому і різноманітному матеріалі в яскравих описах життя та побуту козаків. Їхніх звичаїв, козацьких походів на Крим, Туреччину, Польщу. Треба якнайменше вживати соціологізування а найбільше живих фактів. Козацтво – це вияв народної сили, воно захищало народні інтереси, підтримувало національну культуру.

До теми 22-23. Держава Б. Хмельницького – другий етап вияву долі українського народу до вільного незалежного існування незалежно від тактичних зигзагів зовнішньої політики вождя Українського народу. Переяславська унія з Москвою – це оборонний союз проти Польщі та Туреччини. Москва [...] пізніше силою та фальшивим тлумаченням цього дипломатичного акту обернула на підданство козаків [...] України.

До теми 27-30. Події другої половини XVII ст. розповідь носить розглядаються як але все-таки обов'язково треба щоб учні засвоїли послідовність хронологічного урядування гетьманів України, їхня орієнтація та основні події цього трагічного періоду другого руйнування України під час боротьби за неї Польщі, Московії та Туреччини. Треба щоб учні чітко уявляли устрій Гетьманщини /адміністративний, територіальний, військовий, судовий/.

До тем 27-30. Іван Мазепа Пилип Орлик та Павло Полуботок, розглядаються як борці за відновлення незалежності України. Полтавська баталія як національна воєнна катастрофа, що спричинила до повільного скасування автономії України. Гетьманство Данила Апостола та Разумовського (*так у документі. – Авт.*) – це спроба легального захисту своєї автономії, а Гайдамаччина та Коліївщина – революційної боротьби народу в тому напрямі. Російський Імперський уряд – негативний чинник в житті українського народу бо покріпачив на російський взірець, знищив своєрідні українські первинні інституції та притиснув українську освіту та культуру. Як наслідок цього – занепад освіти на Україні на початку XIX ст.

//Арк. 18 зв.

До теми 31-33. Для тем щодо українського національно-визвольного руху залишається надто мало часу, але ж треба врахувати, що з певною частиною фактів учні познайомляться в курсі читання з української літератури. Тому викладачу історії треба насамперед розвинути думку, що українська національна ідея не могла вмерти і відродилася при першій можливості і що мара покріпаченого українського народу швидко відгукнулася нації (*так у документі. – Авт.*) нової європейського типу прогресивної інтелігенції. Тому аж ніяк репресії царату не могли знищити укр. визвольний рух, і у 1917 р. мара українського народу відразу організувалися й виявили свою волю до незалежності державного існування.

До теми 34-35. Викладаючи ці теми треба мати на увазі, що автор підручника М. Грушевський, що був тоді головою Укр. Центральної Ради виступав в своєму опису подій 1917 – 1918 рр. вже не тільки як історик, а й як апологет власної політики в цьому державному органі України. Якщо викладач схоче поповнити цей розділ ширшим і різноманітнішим матеріалом щодо укр. руху або дечий в власних своїх спогадів на ці роки, – це надасть викладачу більшої об'єктивності. Розгін Укр. Цент. Ради і наступна воєнна окупація України більшовиками – страшенне нещастя українського народу.

ПРОГРАМ
з історії України для VII класу на 1943 р.
(«ПРОГРАМ» і «класу». Так у документі. – Авт.)

- Тема 1. Первісна людина на території України. 1 г.
- Тема 2. Грецькі колонії та етапові народи на території України. 1 г.
- Тема 3. Расове походження й розселення слов'янських племен по Україні. 1 г.
- Тема 4. Громадський устрій. Побут та вірування українських племен. 1 г.
- Тема 5. Літописні *(так у документі. – Авт.)* оповідання про Русь та походження Української держави
- Тема 6. Найдавніші українські князі та їхня діяльність /Олег, Ігор, Ольга, Святослав/. 2 г.
- Тема 7. Князь Володимир і прийняття християнства. 2 г.
- Тема 8. Князювання Ярослава Мудрого. 2 г.
- Тема 9. Землі-князівства України-Русі у IX – XII ст. 2 г.
- Тема 10. Галицько-Волинська держава та князь Роман. 1 г.
- Тема 11. Татарський погром України. 1 г.
- Тема 12. Король галицький Данило та його спадкоємці. 2 г.
- Тема 13. Культурне життя України за XI – XIII ст. /освіта, мистецтво/. 2 г.
- Тема 14. Перехід українських земель під владу Литви. 1 г.
- Тема 15. Унія Польщі з Литвою 1385 р. та наслідки цього для України. 2 г. Люблинська *(так у документі. – Авт.)* 1569 р. унія. 2 г.
- Тема 16. Походження козаччини та перші козацькі походи. 2 г.
- Тема 17. Початок організації Січі Запорізької *(так у документі. – Авт.)* 2 г.
- Тема 18. Національний освітній рух у XVI ст., боротьба з унією та діяльність кн. Василя-Константина *(так у документі. – Авт.)* Острозького. 2 г.
- Тема 19. Козацькі війни кінця XVI – початку XVII ст.
- Тема 20. Діяльність гетьмана Петра Сагайдачного. 1 г.
- Тема 21. Боротьба козаків проти Польщі і перед Хмельниччиною. 1 г.
- Тема 22-23. Повстання Богдана Хмельницького та відновлення Української держави. 3 г.
- Тема 24-25. Україна в боротьбі за незалежність у другій половині XVII ст. 2 г.
- Тема 26. Устрій Гетьманщини у другій половині XVII ст. 1 г.
- Тема 27. Діяльність гетьмана Івана Мазепи та наслідки поразки його під Полтавою. 2 г.
- Тема 28. Поступова ліквідація автономії України у XVII ст. *(Мабуть малоось на увазі у XVIII ст. Так у документі. – Авт.)* 1 г.
- Тема 29. Гайдамаччина та Коліївщина. 1 г.
- Тема 30. Українська культура в XVII – XVIII ст. Життя Гр. Сковороди. 2 г.
- Тема 31. Відновлення українського національного визвольного і культурного руху у XIX ст. і боротьба українців з пригнобленням від царату /Т. Шевченко та Кирило-Методіївці *(Тут і далі «Кирило-Методіївці». Так у документі. – Авт.)*, Київська громада, та Вол. Антонович і Мих. Драгоманов; І. Франко/. 2 г.
- Тема 32. Український національно-визвольний рух на початку XX ст. Життя і діяльність акад. Михайла Грушевського. 2 г.
- Тема 33. Український національно-визвольний рух під час першої світової війни. 1 г.
- Тема 33. *(Помилкова нумерація. Так у документі. – Авт.)* Російська революція 1917 р. і боротьба за автономію України. 1 г.
- Тема 34. Утворення Української народної республіки. 1 г.

Проф. В. Дубровський.

50 г.

Арк. 42. Оригінал. Машинопис.

**СПИСОК КНИЖОК.
що рекомендують для вчителів при викладанні історії України
в VII кл.**

1. Михайло Грушевський – «Ілюстрована історія України». К. 1918 р.
2. Іван Петренко «Історія України». Київ. 1941 р.
3. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» т. 1, 1916 р.
4. М. Грушевський, очерк, «История украинского народа», Спб. 1904.
5. А. Я. Ефименко. «История украинского народа», Спб, 1906, вип. 1-2.
6. О. Єфименко. «Історія українського народу» /, ДВУ, 1922.
7. Д. І. Багалій, «Нарис історії України», т. 1, ДВУ, 1928 р.
8. Іван Огієнко «Українська культура», К. 1918.
9. Д. І. Багалій, «Історія Слободської України», Х. 1918.
10. Іван Крип'якевич «Історія України» Львів 1941 р.

ДАХО Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 44. Оригінал. Машинопис.

ОСНОВНІ ДАТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, ЩО ЇХ МАЮТЬ ЗАСВОЇТИ УЧНІ.

1. Походи князя Олега на Царьгород – 907 і 911 р.
2. Володимир Святий 980 – 1015 р.
3. Хрещення України 988 р.
4. Ярослав Мудрий 1019 – 1054 рр.
5. Любецькі постанови 1097 р.
6. Володимир Мономах 1113 – 1125 рр.
7. Роман Мстиславович Галицький 1205 р.
8. Битва при Кальці 1223 р.
9. Татарський погром України 1240 р.
10. Король Данило Романович Галицький 1202 – 1268 р.
11. Кревська унія 1385 р.
12. Василь-Кнстантин *(так у документі. – Авт.)* Острозький 1526 – 1608 р.
13. Люблинська унія *(так у документі. – Авт.)* – 1596 р.
14. Повстання Кристофора Косинського 1593 р.
15. Повстання Лободи та Наливайка 1596 р.
16. Церковна унія 1596 р.
17. Гетьман Петро Сагайдачний 1622 р.
18. Відновлення Української церкви 1620 р.
19. Куруківський договір 1625 р.
20. Петро Могила 1647 р.
21. Повстання Сулими і Павлюка 1637 р.
22. Повстання Острянина й Гуні 1637 р.
23. Гетьманування Богдана Хмельницького 1648 – 27.7. 1657 р.
24. Перемога біля Жовтих Вод 6.05. 1648 р.
25. Зборовська угода *(так у документі. – Авт.)* 1649 р.
26. Білоцерківська угода 1651 р.
27. Переяславська угода з Москвою 1654 р.
28. Гадяцька унія 1658 р.
29. Гетьманство Івана Віговського *(так у документі. – Авт.)* 1657 – 1659 рр.
30. Гетьманство Юрася Хмельницького 1659 – 1663 рр.
31. Гетьманство Івана Бруховецького *(так у документі. – Авт.)* 1663 – 1668 рр.
32. Гетьманство Павла Тетері 1663 – 1668 рр.
33. Гетьманство Петра Дорошенка 1665 – 1676 рр.
34. Гетьманство Дем'яна Многогрішного – 1668 – 1672 рр.
35. Гетьманство Івана Самойловича 1672 – 1687 рр.

36. Гетьманство Івана Мазепи 1687 – 1709 рр.
37. Гетьманство Івана Скоропадського 1708 – 1722 рр.
38. Смерть Павла Полуботка 1724 рр.
39. Друга Малоросійська Колегія 1722 – 1727 рр.
40. Гетьманування Данила Апостола 1727 – 1734 рр.
41. Гетьманство Кирила Розумовського 1750 – 1764 рр.
42. Коліївщина 1768 р.
43. Г.С. Сковорода 1722 – 1794 р.
44. Зруйнування Січі 1775 р.
45. Скасування автономії України 1782 р.
46. Покріпачення селян на Україні 1783 р.
47. Т. Шевченко 1814 – 1861 рр.
48. Викриття змови Кирило-Методіївців (*так у документі. – Авт.*) 1847 р.
49. Указ про заборону українського друку 1876 р.
50. Іван Франко 1856 – 1916 р.
51. Мих. Серг. Грушевський 1866 – 1934 р.
52. Заснування Українського Наукового Товариства 1907 р.
53. Організація Загальної Української Ради 1915 р.
54. Проголошення 1-го універсалу Української Центральної Ради – 10.6.1917 р.
55. Оголошення Української Національної Республіки 10.11.1917 р.
56. Оголошення самостійності України 9.1.1918 р.
57. Окупація України більшовиками 1919 р.
58. Звільнення України від московсько-більшевицького ярма 1941 р.

ДАХО Р-2892. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 43. Машинопис. Оригінал.

References

1. Arkhiv Kharkivskoho oblasnoho upravlinnia SBU (AKhOUSBU). Spr. 022954. P. 197.
2. AKhOUSBU. Spr. 035099. P. 254.
3. Babak P. (1993), «Smoloskyp» OUN na Slobozhanshchyni, Ukrainskiy zasiv, Vol. 5, Kharkiv, Ukraina, pp. 94 – 103.
4. Hazeta «Nova Ukraina» (2019) Arkhiv ukrainskoi periodyky, <https://libraria.ua/publications/group/306/> (accessed 10 March 2019).
5. Hinda V.V. (2010), Kultura, osvita i sport pid chas okupatsii, Ukraina v druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Kn. 1, Kyiv, Ukraina, Naukova dumka, pp. 697 – 732.
6. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (DAKhO) F. R-2982. p. 3 Spr. 42. Harkovskaya gorodskaya uprava. Otdel obrazovaniya. Programmy i uchebnye plany sushchestvovavshih vo vremya nemecko-fashistskoj okkupatsii. Avgust 1942 – dekabr 1942 gg. P. 123.
7. DAKhO F. R-2892. p. 4. Spr. 190. Harkovskaya gorodskaya uprava. Otdel obrazovaniya. Programmy po istorii dlya 3 – 7 kl. nacionalisticheskikh shkol. 1942 g. P. 48.
8. Kazymir V.A. (2011), Diialnist V. Dubrovskoho na choli kharkivskoi «Prosvity» (1941 – 1943), Siverianskyi litopys, Vol. 6 (102), Chernigiv, Ukraina, pp. 96 – 103.
9. Koval M.V. (1993), Ukrainska kultura ta yii diiachy v politytsi natsystykykh kolonizatoriv, Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, Vol. 9, Kiiv, Ukraina, pp. 13 – 28.
10. Koval M.V. (1995), «Prosvity» v umovakh «novoho poriadku» (1941 – 1944 rr.), Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, Vol. 2, Kiiv, Ukraina, pp. 37 – 42.
11. Rybalchenko R.K. (2005), Kharkivska kulturna emihratsiia 1942 – 1943 rokiv, Kharkiv, Ukraina, Kursor.
12. Skorobahatov A.V. (2004), Kharkiv u chasy nimetskoj okupatsii 1941 – 1943 rr. Kharkiv, Ukraina, Prapor.
13. Tytarenko D.M. (2016), Dolia navchalnoi literatury pid chas natsystykoj okupatsii Ukrainy na terytorii zony viiskovoi administratsii, Kraieznavstvo, Vol. 3–4, Kiiv, Ukraina, pp. 167 – 174.
14. Chuhui T.O. (2006), Tovarystva «Prosvita» na Kharkivshchyni v period nimetskoj okupatsii (1941 – 1943 roky), Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N.

Karazina, Vol. 715. Ser. Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky, Kiiv, Ukraina, pp. 86 – 93.

15. Chuhui T.O. (2010), Vydavnycha diialnist tovarystv «Prosvita» Kharkivshchyny vprodovzh riznykh etapiv yikhnoho istorychnoho rozvytku: porivnialna kharakterystyka, Istorychna pamiat. Vol. 2., Kharkiv, Ukraina, pp. 41 – 54.

16. Shevelov Yu. (Iurii Sherekh) (2017), Ya – mene – meni... (i dovkruhy): Spohady. 1. V Ukraini, Kharkiv, Ukraina, Vydavets O. Savchuk.

Салтан Наталія Миколаївна – доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури, кандидат історичних наук, доцент (м. Харків, вул. Клочківська, 99).

Nataliia Saltan – associate professor of the department of humanities of the Kharkiv State Academy of Physical Culture, Candidate of historical sciences (Ph.D) associate professor of social sciences (Kharkiv, Klochkivska Street, 99)

Салтан Олександр Миколайович – викладач Державної гімназії-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус», кандидат історичних наук, доцент (м. Харків, вул. Полтавський шлях, 192).

Olexandr Saltan – a teacher of the State Gymnasium-boarding school with intensive military-physical training «Cadet Corps» Candidate of historical sciences (Ph.D) associate professor of social sciences (Kharkiv, Poltava way Street, 192)

«THE HISTORY OF RUS-UKRAINE RELATES TO MOSCOVY NOTHING MORE THAN THE HISTORY OF ENGLAND TO THE HISTORY OF THE UNITED STATES». PROJECTS OF THE PROGRAMS OF THE NATIVE HISTORY FOR THE FOLK SCHOOLS OF KHARKIV FOR THE 1942–1943 AKADEMIC YEAR

The article explores the process of developing school curricula on the history of Ukraine for the folk schools of Kharkiv, the times of the Nazi occupation. The specificity of topics and methodological recommendations, in the context of which teachers should inform students about the historical past of their homeland, is analyzed.

Anti-Soviet and germanophile tendencies were revealed which, in combination with elements of ukrainian patriotism, constituted the educational and methodical complex of mastering historical knowledge by the growing generation that was to live on the territory of the Third Reich.

It should be noted that the structure of the themes indicated in the programs is the author's vision of a number of Kharkiv historians of that time, an important place among which belongs to Chernihiv citizen Vasil Dubrovsky. It was he, according to the authors, and became their main developer and compiler. Curricula were written in the light of the political and ideological realities of that time.

So, imitating the German yudophobic and anti-communist sentiments, professor V. Dubrovskii accused Jews and Bolsheviks of involvement in the exploitation and destruction of the Ukrainian people in an explanatory note. Therefore, it is not surprising that during the occupation students were given the opportunity to get acquainted with the true heroes of the past of their people. Such a rethinking of their own history was to form national-patriotic qualities of a sense of ethnic dignity eaten by communist ideologues of the 1920s – 1930s.

The authors came to the conclusion that (despite the declarative nature), the then modern educational paradigm for the history of Ukraine, created by Vasul Dubrovskiy, was designed to contribute to the gradual transformation of the world outlook of schoolchildren, laying the foundations of a new value system against the background of a change in the historical self-awareness of young ukrainians.

Key words: Kharkiv's hromadsky committee, history, naval program, naval material, association «Prosvita», Kharkiv Miska Uprava, subject of planning.

Дата подання: 15.03.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253712

Катерина Онищук

КОРЮКІВСЬКА ТРАГЕДІЯ: ЯК ВИЖИЛИ ЖИВІ?

У статті здійснено спробу аналізу способів порятунку цивільного населення в м. Корюківка 1–2 березня 1943 р. під час наймасштабнішої нацистської каральної операції в історії Другої світової війни. Аналіз зроблений винятково на спогадах очевидців.

Ключові слова: Друга світова війна, Корюківська трагедія, цивільне населення.

Страхітливі образи Корюківської трагедії стали добре відомі науковцям завдяки численним спогадам очевидців і документальним матеріалам. На сьогодні працівниками Корюківського історичного музею зібрано більше 150 свідчень очевидців, які відображають усю безодню людської жорстокості й ницості. Після десятиліть напівзабуття дослідники продовжують встановлювати причини, масштаби й виконавців каральної операції в Корюківці. Однак, малопомітними на цьому фоні залишаються ті мешканці Корюківки, яким вдалося врятуватися 1–2 березня 1943 р. Тож метою даного дослідження є аналіз способів порятунку цивільного населення під час нацистської каральної операції в Корюківці.

Точна кількість жертв Корюківської трагедії ніколи не буде порахована. На сьогодні фігурує цифра 7 тисяч осіб різного віку – від немовлят до немічних старих¹. Подібним чином ніколи не буде встановлено точну кількість тих, кому вдалося врятуватися. Єдине, що можемо сказати з певністю: люди, які вижили – справжні щасливці, оскільки нацистська каральна машина була чітко відрегульована. Населений пункт оточувався, його мешканців заганяли у хати, громадські будівлі й там розстрілювали. Насамкінець усе це підпалювали. У свідченнях корюківчанки Мотчаної Ніни Омелянівни, 1922 р. н., читаємо: «За убийцями шли поджигатели. Они обливали дома керосином и поджигали. А если кто-то выползал из дома раненый или волей случая остался в живых – бросали в огонь или загоняли в горящие дома»². З початком каральної операції багато людей навіть не робили спроб утекти, адже карателі робили все для того, щоб не сіяти паніку. У спогадах Стельмаха Бориса Олексійовича, 1932 р. н., читаємо: «Там під лісом жила матирина сестра Євгенія Дмитрівна (дівоче прізвище Тройна) з 5 дітьми. Ми із сусідами стоїмо й бачимо, що загоряється її хата. Сусіди судачать, що то запалили за зв'язок з партизанами, бо ж хата під лісом. Знов горить хата. Вирішили, що там живуть комуністи. Хати всі підряд не горіли»³. Інші почали втікати, але на півдорозі поверталися за худобою чи цінними речами і тут уже їх наздоганяла смерть. Так, літні люди – Менський Кирило Максимович і Варвара Іванівна втікали на возі. Чоловік помітив, що серед речей немає його улюбленого самовара, повернувся до хати. Їх помітили й розстріляли⁴.

Усе ж таки певній частині жителів Корюківки вдалося врятуватися. Нами було проаналізовано 141 свідчення про порятунок під час Корюківської трагедії. Спираючись на це, вдалося встановити, що 1 березня з невідомих причин каральною операцією не була охоплена частина вул. Шевченка від повороту на вул. К. Маркса до мосту біля ДТСААФ та частина вул. Кірова. Люди, які мешкали тут, почали евакуюватися з

1 Корюківська трагедія 1943 року: усна історія. Збірник документів і матеріалів. Упоряд.: Л.О.Бабич, С.В. Бутко; відп. ред. С.М. Горобець. Чернівці, 2018. С. 9.

2 Там само. С. 86.

3 Там само. С. 18.

4 Там само. С. 155.

настанням темряви або вже 2 березня. Один із свідків згадує «2 березня оцеплення вже не було. Ніхто нікуди не тікає. Сидимо і ждемо. І тільки коли почала горіти хата на уголку ... усіх як прорвало. ... Маса людей рвонула на Наумівку. Це було в обід. Усе покидали. Ніхто нічого не замикав»^{5 6}.

1 березня в Корюківці вдалося врятуватися певній кількості чоловіків, оскільки рідні ховали їх на горищах, у підвалах тощо, вважаючи, що будуть переслідувати лише осіб чоловічої статі⁷.

Рятівним місцем для корюківців 1 березня 1943 р. стали болота, які на той час були на території міста. Зокрема, це Ракове болото, Гапонове болото, болото за сучасною автостанцією, а також місцевість під назвою Гришкін груд і так званий луг. Тетяна Яхєєва до 75 роковин Корюківської трагедії опублікувала в мережі Інтернет спогади своєї бабусі Костюк Харитини Степанівни, 1895 р. н., у яких розповідає про цей луг – болотисту й кущувату місцевість навколо струмка, що протікає в районі сучасної Корюківської районної лікарні. «Луг (я вживаю саме це слово, так він називався, той реліктовий луг навколо струмка, який місцями дожив до наших днів) був дуже болотистим, якщо повесні йти по ньому, земля аж дихала, крім того, його місцями заливало талими водами. Карателі побоялися туди йти, лише прострілювали його з автоматів. Марія (невістка Харитини Костюк. – **Авт.**) трохи піднялася, коли почалися пожежі, щоб подивитися, що горить, її хустку, напнуту «хаткою», пробила автоматна черга. Так вони провели, напівлежачи у тому болотистому лузі, три дні, поки все не стихло»⁸. Титенко Ганна Андріївна, 1929 р. н., згадує про інший подібний прихисток: «Ми ховались у болоті, де тепер парк за автостанцією. Вирішили, що німці в болото не полізуть»⁹. Щонайменше дві жінки 1 березня 1943 р., переховуючись від карателів у болоті, народили своїх дітей. Одна з них, Корюка Наталя Ісаківна – у Гапоновому болоті¹⁰. У свідченнях ми зустрічаємо й таке «І рівчак долали, і сніги, аж поки не дісталися кущів. Попадали мокрі в сніг, лежимо. Уже й не холодно і нічого не болять... Лежали ми до вечора в чагарнику, мокрий одяг на нас замерз»¹¹. Більшість з таких свідків потім дивувалися, як вони змогли й змерзлі не захворіли в ті дні, не застудилися¹².

Невеликі групи людей переховувалися й у промислових приміщеннях – ковбасні, лісопилці, цукровому заводі^{13 14}. Рятуючи своє життя та життя своїх близьких, люди використовували все: туалети, великі паливні баки, штабелі дров, купи гною, снігові замети, могилині ями тощо. Так, наприклад, Дарія Стельмах з трьома дітьми переховувалася на кладовищі у викопаній для покійника ямі¹⁵.

Свято-Вознесенська церква могла стати рятівним місцем для багатьох корюківців, однак стала такою лише для кількох сімей, які зранку 2 березня вирішили не повертатися до церкви, а втекли з Корюківки^{16 17 18}.

Мешканці крайніх вулиць втікали в ліс. Стельмах Ганни Данилівни, 1928 р. н., свідчить: «У лісі були люди з дітьми, з коровами. Корови їсти хочуть, мукають. А люди

5 Там само. С. 118.

6 Мотчана Н. Жахкі березневі дні // Маяк, 25 лютого 2006 р. С. 5.

7 КІМ, КН № 3025, у № 226.

8 Про трагедію Корюківки розповідає Тетяна Яхєєва. URL : <http://www.zrada.today/prognosi-i-dumki/neprozorro/pro-tragediyu-koryukivki-rozpovidaie-tetyana-yaheieva>

9 Корюківська трагедія 1943 року: усна історія. Збірник документів і матеріалів. Упоряд.: Л.О.Бабич, С.В. Бутко; відп. ред. С.М. Горобець. Чернівці, 2018. С. 134.

10 Шматок З. Два дні народження Валентина Карюки // Маяк, 2 квітня 2017 р. С. 6.

11 Суровець О. Коли все горіло навкруги // Маяк, 27 лютого 1999 р. С. 2.

12 Павленко С. Корюківка у смертельному вогні // Голос України, №36 (5536), 22 лютого 2013 р. С. 7.

13 КІМ КН № 2902, у № 207

14 Божок В. Зустрічі, які не забуваються... // Маяк, 7 березня 2009 р. С. 8.

15 Костюк Г. Пам'ятайте це люди! // Маяк, 1 березня 1980 р. С. 4.

16 16. Пушкаренко К. Чорний день // Маяк, № 133 (6759), 05.11. 1989 р. С. 3.

17 Корюківська трагедія 1943 року: усна історія. Збірник документів і матеріалів. Упоряд.: Л.О.Бабич, С.В. Бутко; відп. ред. С.М. Горобець. Чернівці, 2018. С. 63.

18 Там само. С. 161.

боялись, що німці знайдуть, морди коровам позав'язували, щоб не мукали»¹⁹. Подібним місцем порятунку для корюківців став хутір Дротянка. Про це згадує Титенко Марія Яківна, 1932 р. н.: «Пішли ховатися на хутір Дротянку (місце у лісі в сторону Майорського. Стояло тоді усього три хати). Там стільки людей було, що ніде було навіть стати. І люди, і корови. Усі бігли туди з речами й тваринами»²⁰. Певною мірою ці втечі стали можливими й завдяки диму від палаючих будинків. Про це у своїх спогадах згадує Валентин Васильович Макаренко, 1935 р. н.: «Многим, в том числі маме, тете Паше и Людмиле повезло. ... Дело в том, что каратели расставили свои посты по всем дорогам, выходящим из Корюковки. На полях, лежавших между дорогами, было очень заснежено и пусто. Никаких патрулей, засад, застав. Поля очень хорошо просматривались с дорог. Могли стрелять по убегающим. Но, на счастье убежавших, была оттепель, и дым от горящих хат не поднимался кверху, а стелился понизу, по заснеженной земле. Каратели просто не видели убегающих»²¹.

Рятувалися й люди, яким, здавалося, не буде порятунку. Так, серед жертв, розстріляних у ресторані, вдалося вижити лише п'ятьом – Горбочевська Ольга Павлівна, Самбурська Лідія, Афанасьєва Ксенія²², Римар Євген²³ і підліток Михайло Дерев'янка²⁴. Ці люди були поранені, залишилися живі й увечері вибралися з-під трупів. Діти, порятовані під час розстрілу по хатах, переважно були прикриті тілами своїх родичів або заховані ними²⁵.

Таким чином, аналізуючи лише 141 свідчення очевидців, можемо говорити про порятунок понад 500 корюківців. Звісно, їх було більше. Також за спогадами можемо визначити села, які прийняли найбільше втікачів, «погорільців», як у ті дні називали корюківців. У першу чергу, це села Тютюнниця – 10 свідчень, Наумівка – 10, Петрова Слобода – 8, Милейки – 7 та Лебіддя – 5. Також корюківці знаходили собі прихисток у таких населених пунктах як Лукавець – 4, Костючки – 2, Високе – 2.

Сусідні маловіддалені села Кугуки та Гуринівка майже не приймали біженців, оскільки їхні мешканці самі перебували в страху. Про це згадує свідок Мотчана Ніна Омелянівна, 1922 р. н.: «И так мы добрались до села Гуриновка. Стучали в несколько домов, чтобы нас пустили, измокших, промёрзших, обогреться, но никто так и не открыл. Мы двинулись дальше на хутор Лукавец. Там нас приютили, и мы заночевали. Как оказалось, с Гуриновки тоже население выбралось..., ибо думали, что их тоже будут убивать»²⁶. «Пропоную [йти] на Гуринівку. Там у мене знайомі. І в Гуринівці, і в Кугуках хати відчинені, без господарів. Лише біля одного двору побачили підводу, біля неї дідок метушиться, складає на неї домашній скарб», – свідчить Кравченко Онисія²⁷.

Не зустрічаємо жодного свідчення про втечу в с. Маховики, очевидно через те, що через це село проходила дорога на м. Сновськ, звідки прибули карателі.

Поміж тим маємо 17 зворушливих свідчень про виконавців каральної операції або тих, хто співпрацював з окупаційною владою, проте все ж таки намагалися зберегти свою людяність і рятували корюківців. Ці люди пропускали втікачів крізь ланцюг²⁸, замість пострілів у жертв стріляли в стелю²⁹, встигли попередити когось³⁰ і навіть

19 Там само. С. 119.

20 Там само. С. 139.

21 КІМ КННДФ, № 4616.

22 Акт Чернігівської обласної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. ДАЧО, Ф.Р.-3013, Оп. 3, Спр. №7

23 Корюківська трагедія 1943 року: усна історія. Збірник документів і матеріалів. Упоряд.: Л.О.Бабич, С.В. Бутко; відп. ред. С.М. Горобець. Чернігів, 2018. С. 107.

24 КІМ КННДФ, № 3226.

25 Там само.

26 Корюківська трагедія 1943 року: усна історія. Збірник документів і матеріалів. Упоряд.: Л.О.Бабич, С.В. Бутко; відп. ред. С.М. Горобець. Чернігів, 2018. С. 87.

27 Кравченко О. Розповідаю усім // Маяк, 1 березня 1986 р. С. 4.

28 КІМ КННДФ, № 4580.

29 Корюківська трагедія 1943 року: усна історія. Збірник документів і матеріалів. Упоряд.: Л.О.Бабич, С.В. Бутко; відп. ред. С.М. Горобець. Чернігів, 2018. С. 141.

30 Там само. С. 36.

вивезти з палаючого містечка³¹. Це, звісно, жодним чином не «відбілює» карателів. З іншого боку, британський історик Норман Дейвіс стверджує, що ми дуже часто не усвідомлюємо, як тоталітарний режим своєю силою примушує кожного до того чи іншого ступеня співучасті. Невільників не можна судити за критеріями вільного суспільства³².

References

1. Koriukivska trahediia 1943 roku: usna istoriia. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. (2018). L.Babych, S. Butko; vidp. Red. S. Horobets. Chernihiv, Ukraine.
2. Motchana N. (2006). Zhakhki bereznevi dni // Maiak. Koriukivka, Ukraine.
3. KIM (Koriukivskyi istorychnyi muzei) KN № 3025, U № 226.
4. Pro trahediiu Koriukivky rozpovidaie Tetiana Yakheieva. URL : <http://www.zrada.today/prognozi-i-dumki/neprozorro/protragediyu-koryukivki-rozpovidaie-tetyana-yakheieva>
5. Shmatok Z. (2017). Dva dni narodzhennia Valentyna Kariuky // Maiak. Koriukivka, Ukraine.
6. Surovets O. (1999). Koly vse horilo navkruhy // Maiak. Koriukivka, Ukraine.
7. Pavlenko S. (2013). Koriukivka u smertelnomu vohni // Holos Ukrainy. Kyiv, Ukraine.
8. KIM (Koriukivskyi istorychnyi muzei) KN № 2902, U № 207
9. Bozhok V. (2009). Zustrichi, yaki ne zabuvaiutsia... // Maiak. Koriukivka, Ukraine.
10. Kostiuk H. (1980). Pamiataite tse liudy! // Maiak. Koriukivka, Ukraine.
11. Pushkarenko K. (1989) Chornyi den // Maiak. Koriukivka, USSR.
12. KIM (Koriukivskyi istorychnyi muzei) KNNDP № 4616.
13. Akt Chernihivskoi oblasnoi komisii po vstanovlenniu i rozsliduvanniu zlochyniv nimetsko-fashyistyskykh zaharbnikiv. DACHO fond № R-3013, opys №3, od.zb. №7
14. KIM (Koriukivskyi istorychnyi muzei) KNNDP № 3226.
15. Kravchenko O. (1986) Rozpovidaui usim // Maiak, Koriukivka, USSR.
16. KIM (Koriukivskyi istorychnyi muzei) KNNDP № 4580.
17. Onyshchuk K. (2018) Kontr-admiral z Koriukivky // Maiak, Koriukivka, Ukraine.
18. Deivis, Norman. (2014) Yevropa: Istorii. Kyiv, Ukraine.

Онищук Катерина Вікторівна – молодший науковий співробітник Корюківського історичного музею (м. Корюківка, вул. Зарічна, 8), lozochka-ket@ukr.net.

Onyshchuk Katerina Viktorivna

Junior researcher of the Koryukivka Historical Museum (Koryukivka, Zarichna St., 8).

KORIUKIVKA TRAGEDY: HOW SURVIVED ALIVE?

The town of Koryukivka of the Chernihiv region was under Nazi occupation from September 5, 1941 until September 19, 1943. During this time the population of the town from 13 thousand people decreased to 4 thousand people. The main losses of the civilian population (about 7 thousand people) were the result of a punitive operation March 1-2, 9, 1943 – the largest in the history of the Second World War. An active research on this topic has been conducted only during the last ten years. Soviet historical science has tried to avoid this problem, given the causal links with the guerrilla movement of Chernihiv. After all, for the guerrilla raid on February 27, 1943, the occupying power of Koryukivka punished all its inhabitants. The Belarusian village Khatyn, instead of the Ukrainian Koryukivka, became the symbol of all burnt villages in the former Soviet Union.

After decades of half-forgottenness, researchers continue to determine the causes, scale and executors of punitive operation in Koryukivka. However, against this backdrop, the inhabitants of Koryukivka who managed to escape on March 1-2, 1943, remain less known. In this respect, an invaluable source for researchers are the memories of the eyewitnesses of

31 Онищук К. Контр-адмірал з Корюківки // Маяк, 11 травня 2018 р. С. 10.

32 Дейвіс, Норман. Європа: Історія. Київ, 2014. С.1052.

this tragedy. The author of this study analyzed 141 testimonies, which are stored in the funds of the Koryukivka Historical Museum.

Thus, according to preliminary estimates, on March 1-2, 1943, 500 inhabitants of Koryukivka were rescued. In this article an attempt is made to analyze the methods of their salvation. Among the main ones, one can distinguish a flight to the nearby forests, hiding in the swamps that were at that time in the city, shrubs, industrial facilities (sugar and sausage factories, sawmill), church, etc. Also, in the article there is a list of surrounding villages, which took the largest number of fugitives, as well as those villages that did not accept Koryukivka people. In addition, the author analyzed testimonies about the executors of punitive operations or those who cooperated with the occupation authorities, who nevertheless tried to preserve their humanity and rescued Koryukivka people. These people set free the fugitives through the chain, instead of shooting the victims shot at the ceiling, managed to warn someone and even take them out of the burning town.

Key words: *Second World War, Koryukivka tragedy, civilian population, rescue.*

Дата подання: 29.03.2019 р.

**«<...> Я НЕ ЖЕЛАЛА ЖИТЬ В СОВЕТСКОМ
СОЮЗЕ, Я ЖЕЛАЛА ЖИТЬ В ГЕРМАНИИ
И ДЛЯ ЭТОГО ПРЕДПРИНИМАЛА МЕРЫ
БЕЖАТЬ В ГЕРМАНИЮ <...>».
СТОРИНКИ ЖИТТЯ ЮТИ ГУСТАВІВНИ
КЕЛЬМ (ЛІДІЇ ІВАНІВНИ КЕЛЬМАН)**

Статтю присвячено доньці німецького колоніста Густава Йогановича Кельма – Юті Густавівни Кельм, яку в 1942 р. було вивезено з м. Прилуки на примусові роботи до Німеччини, а в 1947 р., після її повернення назад до міста, засуджено до 10 років позбавлення волі. Після введення в дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» молоду жінку було звільнено та знято з неї судимість. У 1991 р. її було реабілітовано.

Ключові слова: Юта Кельм, м. Прилуки, нацистська окупація, остарбайтер, Німеччина, фольксдойче, Прилуцький міськвідділ МДБ, УМДБ у Чернігівській області.

Один з найвизначніших істориків сьогодення Норман Дейвіс в інтерв'ю, яке взяла у нього Даяна Купрел, сказав їй про події ХХ століття: «Я є певний, що як Ви запитаете людей Північно-Американського континенту, який народ потерпів найбільшу кількість жертв цивільного населення, ніхто не зможе відповісти. Можете відгадати?» На відповідь Даяни: «Польща», Дейвіс мовив: «Я думаю, що це не так. Це Україна». А далі пояснив, що це були не тільки жертви Другої світової війни, а й мільйони жертв у мирний час¹.

Одними з цих жертв стали остарбайтери – робітники, яких під час нацистської окупації України (1941–1944 рр.) примусово було вивезено на роботи до Німеччини. До розряду політично неблагонадійних вони були віднесені сталінським режимом ще під час Другої світової війни, адже вони не вписувалися до ідеологічно-пропагандистської доктрини «масового героїзму радянського народу» та «відданості Батьківщині». Ніхто не задумувався над тим, що в переважній більшості цих людей було вивезено до Третього Рейху примусово. Нікого не цікавило й те, що довелося пережити бранцям з України на чужині.

Не набагато кращим стало їхнє життя після повернення додому. Відразу ж після приїзду на місце постійного проживання всі вони пройшли через допити в РВ МВС та НКВС–КДБ, заповнення опитувальних листів тощо. Значну ж кількість українських бранців та бранок було заарештовано та згодом ув'язнено на різні терміни позбавлення волі.

Життя однієї з таких бранок, а саме Юти Густавівни Кельм, яку в шістнадцятирічному віці примусово було вивезено до Німеччини, а після повернення до України, у 1946 р. засуджено до 10 років позбавлення волі, ми спробуємо висвітлити в даній розвідці.

Для вирішення даної мети поставлено наступні завдання: на основі фільтраційних документів та кримінальної справи, на конкретному прикладі життя родини Кельм

1 Демчина А. Зі Сходу на Захід / Пер. з англ. Б.Мельник. Київ : Юніверс, 2000. С.5.

показати трагедію німців-колоністів, які проживали в Україні у воєнний та повоєнний час; проаналізувати життєвий шлях Юти Густавівни Кельм; показати методи проведення слідчих дій та всю несправедливість звинувачення.

Джерельною базою є матеріали архіву Управління Служби Безпеки України в Чернігівській області (спр. П-15543) та Держархіву Чернігівської області (Ф. Р-8840, Ф.Р-3013).

Юта Густавівна Кельм народилась 28 січня 1926 р. у містечку Шостка Сумської області. За національністю дівчина була німкенею. Батько, Густав Йоганович Кельм, був німцем-колоністом. Він народився в німецькій колонії Шарума, що в Житомирській області. Мати, Євгенія Данилівна Самойленко-Кельм, була полькою², за іншими даними – українкою³. Жінка ніде не працювала, була домогосподаркою. У Юти було ще дві сестри. Найстаршою донькою в родині була Емілія (1921 р. н.), а наймолодшою Лілія (1932 р. н.).

До 1932 р. родина мешкала в м. Шостка, де батько працював на механічному заводі токарем. У 1932 р. родина переїхала до с. Ладан Прилуцького району, де прожила близько півроку. Батько працював токарем на заводі протипожежного обладнання. У цьому ж році померла Євгенія Данилівна. Її було поховано в с. Ладан Прилуцького району.

Після цього в родині сталося ряд змін. У 1934 р. вони переїхали до м. Прилуки й стали проживати за адресою: вул. Фабрична, 82. Незабаром батько одружився вдруге з уродженкою м. Ічня Марфою Іванівною Марковою. Нова дружина за національністю була українкою. У 1937 р. в новій родині батька народився син Юрій, а в 1939 р. – Отто.

Через певний час покинула родину й старша донька Емілія. У 1939 р. вона працювала в м. Києві телефоністкою на м'ясокомбінаті. Подальші відомості про неї відсутні⁴.

Юта навчалася в Прилуцькій школі № 13. У 1937 дівчина вступила до Харківської балетної школи, де вона й навчалася по 1939 р. Після закінчення навчання й до початку німецько-радянської війни Юта з родиною жила в м. Прилуки. Батько працював на Прилуцькій тююновій фабриці токарем.⁵

За словами Юти, на початку війни батька мобілізували до лав радянської армії. Насправді його як німця вислали на схід напередодні нацистської окупації м. Прилуки⁷. У зв'язку з матеріальними труднощами дівчина змушена була шукати роботу. Вона влаштувалася ученицею в мотальний цех Прилуцької панчішної фабрики. Там Юта працювала до окупації міста нацистами у вересні 1941 р. Через півтора місяця після початку окупації Прилук дівчина знову повернулася трудити-

Фото 1. Паспорт Густава Йогановича Кельма (4 травня 1941 – 4 травня 1946 рр.)⁶

2 Архів Управління Служби Безпеки України в Чернігівській області (далі АУ СБУ в Чернігівській області), Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 32 зв.

3 Держархів Чернігівської області, Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 20 зв.

4 Держархів Чернігівської області, Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 5–5 зв., 20–21.

5 АУ СБУ в Чернігівській області, Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 6, 16; Держархів Чернігівської області, Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 20–21.

6 Держархів Чернігівської області, Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 30 зв.–31.

7 АУ СБУ в Чернігівській області, Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 58.

ся ученицею мотального цеху цієї ж фабрики. На цій роботі вона пропрацювала до червня 1942 р.

Із матеріалів допиту дівчини дізнаємося, що одного літнього дня 1942 р. директор підприємства, німець-колоніст Іван Абрамович Коломієць, на зборах колективу зачитав список молоді 1925–1926 рр. народження. До списку було включено близько 40 дівчат, серед яких була і Юта. Керівник пояснив, що біля Прилуцької в'язниці відкривається нове підприємство, де будуть виготовляти каски для німецьких воїнів. Умови роботи та матеріальне забезпечення робітників, за словами керівника, там будуть кращими. Тому всі названі ним особи будуть працювати на новому підприємстві.

Після зборів усі розійшлися працювати. О 14 годині дня усіх названих на зборах осіб посадили на вантажний автомобіль та повезли на біржу праці, яка була розташована біля станції. Працівниця біржі занотувала особисті дані (прізвище, ім'я та по батькові, дату народження, національність та місце роботи) кожної з дівчат. Згодом молодим людям були видані документи, які посвідчували особу. Дівчат знову погрузили в автомобіль і привезли на залізничну станцію, де вже стояв ешелон, в якому відправляли молодь до Німеччини. Лише тут їм сказали, що вони також поїдуть туди. На прохання дівчат відпустити їх додому за особистими речами від коменданта вони отримали відповідь, що в Німеччині їх усім необхідним забезпечать.

Через добу Юту разом з іншими бранцями було відправлено до Києва, де вони на збірно-пересильному пункті пробули тиждень. У Києві всі пройшли медичну комісію. Забезпечивши харчовими пайками на п'ять діб, на залізничній станції Києва молодих людей посадили в ешелон, який складався з 32 вагонів, та відправили до Німеччини. Про кінцеву станцію бранцям не було повідомлено нічого. Переїзд зайняв близько 9 діб⁸.

На станції м. Ордруф (Німеччина) до ешелону підійшов директор льонопереробної фабрики Франкенберг. Із партії новоприбулих він відібрав 80 дівчат для роботи на своїй фабриці. На цьому підприємстві Юта Кельм була єдиною з колишніх робітників Прилуцької панчішної фабрики. Решту дівчат було розкидано по інших німецьких містах та підприємствах. Проте Юта була не єдиною з м. Прилуки. На цю фабрику потрапили прилучанки Надія Медведєва, Марія Попова, Ольга Перепуст, Марія Щербина, Марія Музиченко, Феня Джевага та ін.⁹

У 1944 р. начальник табору, в якому проживали робітники фабрики, подав списки своїх працівників до поліції м. Ордруф. У цих документах Юта значилася як німкеня. Кілька разів дівчину викликали до поліції міста, де під час допитів детально фіксували її автобіографію. У квітні 1944 р. директор фабрики дав дівчині документ, якого прислали йому з Берліна. Згідно з ним, Юту, як фольксдойче, викликали до гестапо м. Майнінген. Мета виклику була відсутньою.

По приїзду до м. Майнінген дівчину разом з іншими фольксдойче поселили в приміщенні школи. Тут же перебували й співробітники гестапо. Після того, як дівчина пройшла медкомісію та було проведено допити співробітників гестапо, їй було видано довідку на право повернення до Ордруф. Через кілька днів після повернення Юти на підприємство їй через поліцію м. Ордруф було вручено німецький паспорт «фольксдойче». Від цього часу вона отримала всі права німців та відповідні привілеї, як-то: гарний пайок, проживання в окремій квартирі та право на вільне пересування.

Підсобною працівницею Юта пропрацювала тут до серпня 1944 р. Після пожежі, яка виникла в обладнанні для сушіння льону та призвела до значних пошкоджень, фабрику було зупинено. Усіх 200 робітників було розіслано по інших містах. Юту та ще шістьох дівчат відвезли до м. Ерфурт на фабрику «Олімпія», де виготовляли друкарські машинки. Тут дівчина готувала німецький шрифт¹⁰.

У травні 1945 р. до м. Ерфурт вступили американські війська. Юта потрапила до збірно-пересильного пункту. Вона там пробула близько 1,5–2 місяці. У другій половині-

8 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 16 зв.–17 зв.

9 Там само. Арк. 18–19.

10 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 19 зв.–20; Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 5.

ні літа місто та збірно-пересильний пункт було передано радянському командуванню. Юта, узявши нові паспортні дані на ім'я Лідії Іванівни Кельман, почала працювати по вільному найму перекладачем у відділенні Армійського зернового складу № 3302 м. Ерфурт. З жовтня 1945 р. дівчина працювала в буфеті офіцерської столової 29 гвардійського корпусу п/п (польова пошта) №17995 «А». У травні 1946 р. її перевели

*Фото 2. Юта Густавівна Кельм
(липень 1945 – жовтень 1946)*

на посаду завгоспа неповної середньої школи при цій же військовій частині¹¹.

Першого січня 1946 р. дівчина пройшла першу фільтрацію в м. Готті. У вересні 1946 р. вона подала рапорт про повернення додому на ім'я командира військової частини п/п 17995 генерал-лейтенанта Хетагурова. 18 (20) – 23 вересня 1946 р. дівчина проходила другу фільтрацію в таборі № 363 м. Дебельн. У фільтраційних документах зазначено її подвійні дані, а саме: прізвище – Кельман–Кельм, ім'я – Лідія–Юта, по батькові – Іванівна–Густавівна, а також зафіксовано, що дівчина співробітничала з гестапо¹².

Згідно з одними даними, вона залишила фільтраційний табір м. Дебельн 23 вересня 1946 р., а за іншими – 29 вересня. 19 жовтня 1946 р. дівчина приїхала до м. Прилуки¹³. Про причини свого повернення в Україну Юта повідомила наступне: «<...> Відправляючи листи в Прилуки, я не могла

встановити, що трапилося з моєю родиною. З цієї метою я, отримавши відповідні документи з цієї частини, приїхала в Прилуки. Сім'ї моєї тут не було і я вирішила залишитися тут, розшукуючи своїх батьків <...>»¹⁴.

Повернувшись додому, вона розпочала пошуки своїх близьких. Так, Юта дізналась, що молодша сестра Лілія, не витримавши знущань мачухи, у 1945 р. (за іншими даними 1944 р.) втекла з дому до м. Ніжин. Вона змінила своє прізвище, щоб не знайшли її близькі, і під прізвищем Сараненко (1932 р. народження) потрапила до дитбудинку в с. Лосинівка цього ж району. Також Юта дізналась, що в 1946 р. її мачуху, Марфу Михайлівну Маркову, вивезли до м. Луза Кіровської області, де на той час проживав і її батько¹⁵.

Пізніше вона знайшла свою сестру Лілію, якій уже виповнилося 14 років. Вона навчалася у ФЗО в Прилуках і була зовсім самотньою, адже вся родина, за словами Юти, на той час проживала в Казахстані. Але їхньої точної адреси дівчина на той час не знала¹⁶.

Після повернення з Німеччини в жовтні 1946 р. Юта влаштувалася працювати до Прилуцького драмтеатру. Жити було дуже важко. Зарплатня була в розмірі 200 руб. на місяць, половину з яких вона віддавала за квартиру. Пізніше вона влаштувалася закрійницею на шкіргалантереїну фабрику в м. Прилуки, де й працювала до арешту. Проте вона продовжувала перебувати в полі зору працівників МДБ¹⁷.

З лютого 1947 р. члени перевірко-фільтраційної комісії Прилуцького міського відділу МДБ майор Куниця та капітан Іпатов розглянули фільтраційну справу на репатрійовану громадянку Лідію Іванівну Кельман (Юту Густавівну Кельм). Керуючись наказом МВС МДБ СРСР № 00708/00268 від 16 червня 1945 р., комісія постановила

11 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 26–27; Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 3 зв. 5.

12 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Фільтраційна картка Кельман–Кельм Лідії–Юти Іванівни–Густавівни. Арк. 1–3; Спр. 51941. Арк. 3 зв.–5.

13 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 4, 5 зв.

14 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 79–79 зв.

15 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 5–5 зв., 21.

16 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 79–79 зв.

17 Там само.

передати справу на вищевказану особу до Прилуцького міського відділу МДБ для подальшої агентурної розробки. Висновок комісії затвердив голова районної перевірочно-фільтраційної комісії капітан міліції Попов¹⁸.

4 лютого 1947 р. начальник відділу Прилуцького міськвідділу МДБ старший лейтенант Медведок провів допит Лідії Іванівни Кельман (Юти Густавівни Кельм). Запитання стосувалися біографічних даних дівчини та її перебування в Німеччині (липень 1942 – вересень 1946 рр.)¹⁹.

27 травня 1947 р. начальник відділу Прилуцького міськвідділу МДБ старший лейтенант Медведок допитав жительку м. Прилуки Марію Сергіївну Булатову, яка з 24 червня 1942 до 6 червня 1945 рр. перебувала у Німеччині. Дівчина вказала, що серед її знайомих, які перебували з нею в Німеччині, було 12 дівчат, серед яких була і Юта Густавівна Кельм. Відповідаючи на запитання про осіб, які займалися злочинною діяльністю в Німеччині, Марія назвала лише Ю. Кельм²⁰.

У пояснювальній записці, яку було подано в МДБ наступного дня, Марія написала про їх з Ютою відправлення до Німеччини в 1942 р. З документа дізнаємося, що в розподільчому таборі м. Вута їх з Ю.Кельм розділили. Юта, яка під час реєстрації заявила про свою німецьку національність, залишилася на місці, а Марію направили до м. Айзенах. Дівчина також вказала, що, перебуваючи в Німеччині, вони з Ютою бачилися лише один раз, коли у 1944 р. Надя Медведєва та Юта Кельм приїхали до неї в табір м. Штатленксфельд. Після цього вона з Ютою не листувалася й не знала про неї нічого до її повернення в м. Прилуки. Проте далі Марія виклала на папері зміст усіх останніх розмов з Ютою. Дуже детально дівчина описала підготовку Юти до виїзду з СРСР до Німеччини²¹.

Дівчину було звинувачено в тому, що, перебуваючи в Німеччині, у квітні 1944 р. вона прийняла німецьке підданство, чим зрадила Батьківщину; була завербована співробітниками гестапо; з квітня 1944 до березня 1946 р. підтримувала таємний зв'язок з таємними агентами гестапо. Повернувшись у 1946 р. до м. Прилуки, систематично вихваляла життя в Німеччині та одночасно критикувала життя в СРСР; на ґрунті свого ворожого ставлення до СРСР вела підготовку до нелегального виїзду за кордон. Ці дії підпадали під ст. 54-1 «а» КК УРСР²².

15 вересня 1947 р. начальник відділу Прилуцького міськвідділу МДБ старший лейтенант Медведок, розглянувши матеріали справи проти Юти Густавівни Кельм (Лідії Іванівни Кельман), підписав постанову на її арешт. Причинами арешту стали: реєстрація дівчини восени 1941 р. в німецької окупаційної влади як фольксдойче; добровільний виїзд у червні 1942 р. в Німеччину, де вона проживала до осені 1946 р.; зрада батьківщини та прийняття німецького громадянства (підданства); співробітництво з німецькими каральними органами та виконання їхніх завдань, що були спрямовані проти радянських громадян, які перебували на примусових роботах на території Третього Рейху²³.

Наступного дня постанову санкціонував військовий прокурор військ МВС Чернігівської області майор юстиції Пантюхов. У цей же день з Чернігівського облуправління Міністерства Державної безпеки було видано ордер №209 на проведення обшуку в дівчини та її арешт²⁴.

18 вересня Юті було пред'явлено постанову. Незважаючи на те, що під час обшуку не було знайдено та вилучено нічого підозрілого, окрім 68 листів та 83 фотокарток, дівчину заарештували. З цього ж дня було розпочато кримінальне провадження. Під час проведення слідства заарештована утримувалася у в'язниці № 1 УМВС Чернігівської області²⁵.

18 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк.8.

19 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 20–24.

20 Там само. Арк. 12.

21 Там само. Арк. 13–14 зв.

22 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 26–28.

23 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 3.

24 Там само. Арк. 1–5.

25 Там само. Арк. 1, 10, 11.

Перед початком та в ході розслідування в м. Прилуки було проведено бесіди зі свідками. Роботу з ними проводили начальник відділу Прилуцького міського відділу МДБ старший лейтенант Медведок та оперуповноважений 4 відділу УМДБ Чернігівської області капітан Купріяненко²⁶. Так, 22 травня 1947 р. було допитано Надію Пилипівну Медеведську, 13 вересня 1947 р. – Ніну Степанівну Ромашко, Марію Петрівну Щербину, Віру Іполитівну Дземанович, Марію Сергіївну Булатову, 18 вересня – Анастасію Григорівну Нікольську.

22 травня 1947 р. Н. П. Медеведська про Юту Кельм повідомила наступне: «<...> Кельм Юта, будучи донькою німця-колоніста, пропрацювавши в м. Ордруф на льонопереробній фабриці робочою недовгий період часу, почала добровільно перед шефом-німцем фабрики та німецькою жандармерією добиватися привілеїв як німкеня. Унаслідок прохань, Кельм весною 1943 р. отримала через шефа фабрики документи громадянина Німеччини. Отримавши ці документи, її перевели в м. Ерфурт, де, як говорили мені дівчата, служила начальником табору над росіянами. У цей час по-звірячому знущалася над радянськими громадянами, штрафувала, арештовувала за непокору <...>»²⁷.

Надія Пилипівна також пригадала, що в 1944 р. з їхнього табору три дівчини-німкені їздили в м. Ерфурт на тренувальні стрільби, де вони бачили Юту Кельм. Дівчата розповіли, що Юта була одягнена в німецьку форму. На заняттях зі стрільби вона стала кращим стрільцем. І, як зрозуміла Надія Пилипівна з розповідей дівчат, Юта або служила в німецькій армії, або навчалася на якихось курсах²⁸.

13 вересня 1947 р. начальник відділу Прилуцького міського відділу МДБ старший лейтенант Медведок провів допит В. І. Дземанович. Проте дівчина сказала, що нічого конкретного про життя Юти сказати не може, бо знає її дуже мало й бачила лише раз в Німеччині, коли та провідувала в м. Айзенах М. Булатову та ще раз після її повернення додому²⁹.

13 вересня 1947 р. було проведено допит Н. С. Ромашко, яка знала Юту Кельм з лютого 1947 р. Вона повідомила, що Юта неодноразово говорила, що в Німеччині вона жила дуже добре, отримала німецьке громадянство та користувалася усіма привілеями німців. Про перебування Юти в американській зоні вона повідомила наступне: «<...> Перебуваючи в американській зоні в Німеччині, їй також жилося добре. У неї був знайомий американський військовослужбовець. <...> Мала намір поїхати в Америку й зараз дуже шкодує, що не поїхала <...>»³⁰. За словами Ніни Степанівни, Юта неодноразово висловлювала бажання виїхати з м. Прилуки, де її могли впізнати, та боялася, що її можуть притягнути до відповідальності за її поведінку за кордоном³¹.

Цього ж дня було допитано й М. С. Булатову, яка знала Юту як подругу дитинства з 1934 р. До війни вони проживали в одному будинку. Марія розповіла, що у червні 1942 р. їх відправили до Німеччини разом, але на розподільчому пункті м. Вута їх розділили, і після цього вона бачила Юту лише один раз у 1944 р., коли та з Надією Медеведвою приїздила до неї в м. Айзенах.

Але Марія пригадала, що в Німеччині вони з Ютою листувалися. Із змісту листів вона знала, чим займається подруга. Ось що вона повідомила слідству: «<...> З кінця 1942 р. Кельм Юта почала писати мені листи, з яких я знала, що вона прохає німецьку владу надати їй німецьке громадянство. Добре пам'ятаю, що Кельм писала мені в листах за 1943 р. про те, що в зв'язку з її проханням надати їй німецьке громадянство було зроблено запит до німецького коменданта м. Прилуки, який вислав довідку про те, що Кельм німкеня за національністю, а дозвіл на прийняття громадянства надійшов з Берліна <...>»³².

26 Там само. Арк. 37, 39, 42, 44, 47, 49.

27 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 40 зв.

28 Там само. Арк. 40 зв.–41.

29 Там само. Арк. 47–48 зв.

30 АУ СБУ в Чернігівській області. Арк. 42 зв.–43.

31 Там само. Арк. 43.

32 Там само. Арк. 51 зв.

Дівчина повідомила, що після повернення Юти додому та часто розповідала їй про своє життя в Німеччині. «<...> У 1944 році її, як німкеню, перевели з міста Ордруф до м. Ерфурт і призначили перекладачем у таборі східних робітників, а потім, коли було оформлене її німецьке громадянство, вона вступила до стрілецької школи. У цій школі її разом з іншими німкенями навчали німецької мови та стрільбі. Окрім цього, у цій школі говорили щоб вона доносила в жандармерію на східних робітників, які займалися шкідництвом, організовували мітинги, не виходили на роботу, крали і т. д.»

Про те, що Кельм повідомляла в німецьку жандармерію про таких осіб, яких пізніше карали <...>³³, – читаємо у протоколі.

Марія також розповіла слідству про бажання подруги виїхати назад до Німеччини.

18 вересня 1947 р. слідчими органами було допитано А. Г. Нікольську, яка повідомила слідству, що з січня цього ж року у неї почала наймати житло Лідія Іванівна Кельман. Жінка також розповіла, що у своїх розмовах дівчина не раз згадувала про своє гарне життя в Німеччині; вихваляла життя в американській зоні та славил аме-
риканських військовослужбовців, які з нею добре поводитися; також висловлювала незадоволення становищем в СРСР, вказуючи, що їй тут гірше, ніж у Німеччині³⁴.

Цього ж дня, а саме 18 вересня 1947 р., відбувся перший допит і самої заарештованої. Його проводив начальник відділу Прилуцького міського відділу МДБ старший лейтенант Медведок.

Підозрювана повідомила слідству про причини зміни своїх паспортних даних. Перебуваючи в Німеччині з липня 1942 р. до літа 1945 р., Юта проживала із своїми справжніми документами, в яких було зазначено її національність. Весною 1945 р. м. Ерфурт, де на той час мешкала дівчина, було звільнено американськими військами. Проте невдовзі місто було передане в радянську окупаційну зону. Тому з метою приховання своєї належності до німецької нації вона знищила всі документи. Представникам радянської військової влади вона назвалася українкою Лідією Іванівною Кельман. У жовтні 1946 р., у порядку репатріації, вона повернулася до м. Прилуки. Обмінявши фільтраційні документи, які було видано в Німеччині, вона отримала паспорт громадянина СРСР. За новим паспортом № 23501 вона стала Лідією Іванівною Кельман, українкою за національністю³⁵.

Після 18 вересня дівчину перевели до м. Чернігів, і тут справу почав розслідувати начальник слідчого відділу УМДБ по Чернігівській області капітан Власенко. Він же й проводив допити заарештованої.

У ході розслідування підозрювана повідомила, що весною 1944 р. в гестапо м. Майнінген було зібрано близько 300 фольксдойче, серед яких була й вона. Начальник гестапо запропонував їм після повернення на свої робочі місця виявляти комсомольців і комуністів, які до окупації обіймали високі керівні посади, та осіб, які нині ведуть ворожу діяльність проти німців, та доносити про них своєму керівництву. Повернувшись на фабрику до м. Ордруф, вона отримала таке ж завдання від директора Франкенберга. Працюючи на заводі «Олімпія» в м. Ерфурт, до березня 1945 р. вона також отримувала від директора такі ж завдання³⁶.

28 вересня 1946 р. начальником слідчого відділу УМДБ по Чернігівській області капітаном Власенком було підписано постанову про пред'явлення звинувачення Юті Густавівні Кельм за ст. 54-1 «а» КК УРСР.

Цього ж дня на допиті дівчина визнала себе винною в тому, що: поїхала до Німеччини в липні 1942 р.; працюючи на льонопереробній фабриці м. Ордруф, як німкеня по національності, порушила клопотання перед владою про присвоєння їй німецького громадянства; була завербована співробітниками гестапо в м. Майнінген для агентурної діяльності; систематично підтримувала злочинний зв'язок з директорами підприємств; як фольксдойче та агент гестапо користувалася всіма привілеями німців; повернувшись до м. Прилуки й перебуваючи в скрутному матеріальному становищі,

33 Там само. Арк. 50 зв.

34 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 37–37 зв.

35 Там само. Арк. 15–15 зв.

36 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 20–21 зв.

серед найближчого оточення порівнювала життя в м. Прилуки й за кордоном та бажала виїхати за кордон на постійне місце проживання.

Проте обвинувачена не підтвердила факт своєї втечі в травні 1945 р. від радянських військ до американської окупаційної зони. Дівчина вказала, що вона проживала в м. Ерфурт, коли його зайняли американські війська, й відразу ж потрапила до пересильного табору. Юта також заперечила факти видачі нею в Німеччині радянських громадян гестапівцям. Не підтвердила дівчина й того, що вона підмовляла зрадити батьківщину й виїхати до Німеччини свою знайому М. С. Булатову³⁷.

Проте вже на допиті 10 листопада 1947 р. дівчина повідомила, що зимою та навесні 1947 р. на квартиру Анастасії Григорівни Нікольської, де вона проживала, приїздила знайома господині Лена. Розговорившись, дівчата пригадували своє минуле життя. Обидві були невдоволені скрутним матеріальним становищем. Під час чергового приїзду Лена розповіла про провідницю Валентину Володимирівну Дрягіну, яка за окрему плату пообіцяла трьох дівчат переправити до Німеччини, і дала адресу жінки. Розпочалося листування. Проте в травні 1947 р. Юта відповіді не отримала. Так мрія дівчини повернутися до Німеччини не здійснилася³⁸.

12 листопада 1947 р. капітаном Власенком було підписано постанову про уточнення прізвища, імені та по-батькові заарештованої. Цього ж дня документ затвердив начальник слідчого відділу УМДБ по Чернігівській області підполковник Чепиленко. Згідно з постановою, заарештована мала зватися Юта Густавівна Кельм³⁹.

Цього ж дня до матеріалів слідства було долучено листи Ю. Кельм від 30 травня й 11 червня 1947 р. та спільний лист Ю. Кельм і М. Булатової від 23 травня 1947 р. до В. Дрягіної, в яких Юта просила допомогти їм нелегально перетнути кордон. Лист з відповіддю В. Дрягіної до Ю. Кельм від 5 червня 1947 р. також було долучено до справи як доказ⁴⁰.

Під час проведення розслідування справи заступником начальника слідчого відділу УМДБ по Чернігівській області капітаном Власенком були вивчені та вилучені під час обшуку всі 68 листів заарештованої. Враховуючи те, що 67 з них не мали ніякого відношення до справи, 12 листопада 1947 р. кореспонденцію було спалено⁴¹.

Постановою від 12 листопада 1947 р. матеріали на В. Дрягіну та М. Булатову було вилучено зі справи № 3596 в окрему справу для додаткового розслідування їхньої злочинної діяльності⁴².

12 листопада 1947 р. слідство було завершено. Цього ж дня лікар в'язниці Шехтман підписав довідку про те, що Ю. Кельм придатна до фізичної праці⁴³.

28 листопада 1947 р. Військовий Трибунал військ НКВС у Чернігівській області в складі підполковника юстиції Чечеля (голови), старшого лейтенанта Пашинника, лейтенанта Александрова та секретаря Пагубка на закритому судовому засіданні без участі представників звинувачення та захисту розглянули дану справу.

Згідно зі ст. 54-1 «а» КК УРСР Ю. Г. Кельм було позбавлено волі на термін 10 років без конфіскації майна за відсутністю такого та з відбуванням покарання у трудових таборах. Згідно з п. «а» і «б» ст. 29 КК УРСР, її позбавили громадських прав терміном на п'ять років. Термін початку відбування покарання датовано 18 вересня 1947 р.⁴⁴

Вироком допускалося подання касаційної скарги, яку Ютою було підготовлено та подано до Верховного Суду УРСР 2 грудня 1947 р.

31 грудня 1947 р. Військовий Трибунал військ МВС Українського округу в складі майора юстиції Збарашенка (голова), майора юстиції Гамаюнова та капітана юстиції Малиха на судовому засіданні розглянули касаційну скаргу Ю. Г. Кельм та постано-

37 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк.24–29.

38 Там само. Арк. 31 зв.–32 зв.

39 Там само. Арк. 55.

40 Там само. Арк. 56.

41 Там само. Арк. 12–13.

42 АУ СБУ в Чернігівській області. Арк.57.

43 Там само. Арк. 59–60.

44 Там само. Арк. 71–74 зв.

вили вирок залишити в силі, а касаційну скаргу відхилити⁴⁵.

Після смерті Й. Сталіна в 1954 р. було проведено часткову реабілітацію жертв репресій. 22 грудня 1954 р. співробітник УМВС Чернігівської області, старший лейтенант Шило, проаналізувавши архівно-слідчу справу № 301, яку було заведено на Юту Густавівну Кельм, підготував висновок, в якому обґрунтував причини відмови в перегляді вироку Військового Трибуналу щодо неї. Цю пропозицію підтримав заступник прокурора Чернігівської області, радник юстиції Попов⁴⁶.

29 грудня 1954 р. комісія з перегляду кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, у складі прокурора області, старшого радника юстиції Шратченка (голова) та трьох членів слухала доповідь співробітника УМВС Чернігівської області старшого лейтенанта Шила про кримінальну справу Юти Густавівни Кельм. Члени комісії постановили, що підстави для перегляду вироку по ній відсутні⁴⁷.

21 липня 1955 р. Ю. Г. Кельм, яка на той момент відбувала покарання в Мордовії^{48*}, відправила листа прокурору Чернігівської області, в якому описала своє дитинство, поїздку до Німеччини та своє життя там. Не оминула вона й тему слідства щодо неї в 1946–1947 рр. та методи ведення слідчих дій. Молода жінка, в якій на той час був дворічний син, просила переглянути справу та зменшити покарання. Повний зміст звернення подано в додатку А.

14 травня 1956 р., після повторного перегляду справи Ю. Г. Кельм, військовий прокурор Київського військового округу, генерал-майор юстиції І. Бударгін подав протест до Військового Трибуналу Київського військового округу, в якому просив трибунал змінити вирок Військового Трибуналу військ НКВС в Чернігівській області від 28 листопада 1947 р.; згідно зі ст. 46, знизити міру покарання для даної громадянки до 8 років з відбуванням у виправно-трудових таборах; застосувати с. 6 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», зняти з неї судимість та позбавлення громадянських прав. Свій протест прокурор мотивував тим, що Ю. Кельм було вивезено до Німеччини у віці 16 років, тобто неповнолітньою; до арешту вона займалася суспільно-корисною працею, працювала робітницею на Прилуцькій шкіргалантерейній фабриці; практичну зрадницьку діяльність матеріалами справи не було встановлено⁴⁹.

3 липня 1956 р. Військовий Трибунал Київського військового округу в складі полковника юстиції Якунова, підполковників юстиції Коротича та Зорикова на підставі ст. 1 та 6 вищезгаданого Указу від 17 вересня 1955 р. вирішив наступне: зняти судимість з негайним звільненням Ю. Г. Кельм з місць позбавлення волі; вважати Юту Густавівну такою, що не має судимості та позбавлення громадських прав⁵⁰.

З метою ознайомлення та внесення в особисті документи Ю. Г. Кельм відповідних змін, рішення Військового Трибуналу Київського військового округу було надіслано в табір с. Явас Зубово-Полянського району Мордовії, де вона відбувала покарання. Проте матеріали надійшли із запізненням. 16 січня 1956 р. жінку було звільнено й вона залишила табір. Згідно з документами табору, вона поїхала до м. Луга Ленінградської області. Проте, за даними міліції м. Луга, 11 травня 1956 р. вона покинула місто й відправилася в Ташкентську область. Міліцією Ташкента та області влітку 1956 р. громадянку Кельм також знайдено не було. Запит Військового Трибуналу Київського військового округу про місце проживання Ю. Г. Кельм було надіслано в м. Прилуки, де її також не знайшли⁵¹.

17 квітня 1991 р. в УРСР було видано Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». 6 грудня 1991 р. заступником генерального прокурора Української

45 Там само. Арк. 79–80 зв.

46 АУ СБУ в Чернігівській області. Арк. 82–83.

47 Там само. Арк. 84.

48 * С. Явас, Зубово-Полянський район Мордовської АРСР, а/с 385/3

49 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 91–94.

50 Там само. Арк. 95–96 зв.

51 Там само. Арк. 99–111.

РСР, державним радником юстиції 2 класу Д. А. Усатовим були затверджені документи про реабілітацію Ю. Г. Кельм, яка на той час проживала в м. Севастополь. Через 44 роки кримінальну справу № 3596 нарешті було закрито. А влітку 1992 р. жінка звернулася до Держархіву Чернігівської області з метою підтвердження інформації про її перебування в Німеччині в 1942–1946 рр.

На цьому можна було б і закінчити розгляд даної проблеми. Кримінальна справа стала одним з яскравих прикладів поводження органів МДБ з репатріантами. Адже в перші післявоєнні роки такі кримінальні справи проти колишніх оstarбайтерів як в Україні, так і по всьому СРСР було відкрито тисячами. Часто ні в чому не винні люди згідно зі ст.54-1 КК УРСР отримували термін ув'язнення 5–10 років з позбавленням громадських прав на певний термін часу.

Повертаючись до написаного, хочеться зупинитися на деяких розбіжностях, які було знайдено автором під час аналізу документів. Одним з недосліджених питань залишилася точна дата вивезення Ю. Кельм до Німеччини. Так, у матеріалах Прилуцької комісії по встановленню та розслідуванню злочинів нацистів, яку було створено в 1944 р., вказано лише 1942 рік⁵². На допиті 25 вересня 1947 р. дівчина назвала липень 1942 р.⁵³; у фільтраційній справі вказаний квітень 1942 р.⁵⁴; подруга дитинства Юти – Марія Булатова, з якою вони разом їхали до Німеччини, назвала червень 1942 р.⁵⁵ Скоріше за все, це був або кінець червня, або ж початок липня 1942 р., коли відбувалося масове вивезення молоді з Прилуччини.

Кидається в очі ще ряд недоречностей. Так, до фільтраційної справи Ю. Кельм було долучено копію протоколу допиту Ольги Єфремівни Хабатович, яка давала свідчення ще 21 березня 1946 р. в м. Гомель Білорусі. Дівчина розповідала про своє знайомство в квітні 1945 р. та подальші стосунки в Німеччині з жителькою м. Чернігів Ларисою Келем (Кельм)⁵⁶. Проте жодного разу в протоколі ми не зустрічаємо ні імені Юти Кельм, ні Лідії Кельман. Очної ставки між дівчатами проведено не було⁵⁷. Можливо, у документі мова йдеться про зовсім іншу особу. Тому ми не вважаємо свідчення О. Є. Хабатович причетними до даної справи.

Змушують також задуматися й матеріали допитів свідків. Їхні показання були відверто спрямовані проти Юти Кельм. Не виключено, що їх свідки давали під психологічним, а то й фізичним тиском. Наведемо ряд прикладів. 27 травня 1947 р. начальник відділу Прилуцького міськвідділу МДБ старший лейтенант Медведок опитав жительку м. Прилуки Марію Сергіївну Булатову. Із 12 знайомих, які перебували в Німеччині разом з нею, акцент робився лише на Юті Кельм. Дивним здається і той факт, що Марія, яка бачила Юту в Німеччині лише один раз у 1944 р. в себе в таборі й навіть з нею не листувалася, повідомила слідству, що Юта в Німеччині займалася злочинною діяльністю⁵⁸.

Насторожує й те, що 13 вересня 1947 р. Ніна Степанівна Ромашко, яка знала Ю. Кельм лише з лютого 1947 р., повідомила слідству, що в 1942 р. Юта поїхала до Німеччини добровільно⁵⁹. Підтвердила ці дані й Марія Булатова, яку також було допитано цього ж дня. «<...> У червні міс. 1942 року, не зважаючи на те, що вона була німкенєю за національністю, могла б не їхати до Німеччини виїхала на роботу до Німеччини, де й знаходилася до кінця 1946 р.<...>»⁶⁰ – читаємо в протоколі допиту.

Проте чомусь слідчі не взяли до уваги матеріали Прилуцької комісії по встановленню та розслідуванню злочинів нацистів 1944 р., де вказано, що Юту Кельм було насильно вивезено до Німеччини згідно з розпорядженням німецького коменданта

52 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3013. Оп.1. Спр. 55. Арк. 40.

53 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 24.

54 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Фільтраційна картка Кельман-Кельм Лідії-Юти Іванівни-Густавівни. Арк. 1–3.

55 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 50.

56 * У протоколі допиту зустрічається обидва прізвища

57 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 12–13.

58 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 1. Спр. 51941. Арк. 15–19.

59 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 42–42 зв.

60 Там само. Арк.50

та бургомістра м. Прилуки⁶¹. Слідство до уваги не взяло й того, що Юта Кельм народилася в 1926 р.⁶² Отже, на момент відправки (1942 р.) вона була ще неповнолітньою, їй виповнилося лише 16 років.

Хочемо звернути увагу й на часі та тривалості шести допитів заарештованої. Перший допит було проведено в м. Прилуки 18 вересня відразу ж після затримання. Він тривав лише півгодини, з 15.10 до 15.40⁶³. Решта допитів були значно тривалішими.

25 вересня 1947 р. відбувся другий допит. Він розпочався о 21 год. 30 хв., тривав усю ніч і закінчився вже 26 вересня о 4 год. ранку. Загальна його тривалість становила 6 год. 30 хв.⁶⁴

28 вересня заарештовану було допитано ще раз, проте тривалість у документі не зазначено⁶⁵. Четвертий допит відбувся в м. Чернігові 10 листопада 1947 р. Він розпочався о 20 год., а закінчився 11 листопада о 2 год. 30 хв. Загальна його тривалість становила 6 год. 30 хв. Його проводив заступник начальника слідчого відділу УМДБ Чернігівської області капітан Власенко. Саме тоді на останнє питання слідчого про небажання Юти проживати в СРСР, дівчина відповіла: «<...> Я не бажала жити в Радянському Союзі, я бажала жити в Німеччині й для цього вживала заходи, щоб втекти до Німеччини <...>»⁶⁶. На цьому допит було завершено. Тим самим вона дала собі термін ув'язнення.

12 листопада підозрювану було допитано аж двічі: перший допит тривав з 13.00 до 17.00, а другий з 21.00 до 22 год.⁶⁷ Як бачимо, допити відбувалися в другій половині дня, увечері й уночі. Вони тривали від 30 хв. до 6 год. 30 хв. Загальна тривалість лише зазначених у документах п'яти допитів становила 18 год. 30 хв.

Можна було б лише здогадуватися й про методи вибивання потрібних слідству дізнань на допитах, але в 1955 р. Ю. Г. Кельм у зверненні до прокурора Чернігівської області про перегляд кримінальної справи проти неї написала про це відверто. «<...> Дійсно довелося себе неправдиво признати винною, бо не в змозі було слухати нецензурні слова й переносити побиття залізною рейкою <...>»⁶⁸.

Таким чином, проаналізувавши фільтраційні документи та кримінальну справу Ю. Г. Кельм, можна зробити висновок, що кримінальні провадження проти колишніх оstarбайтерів як за кодоном, так і після повернення їх на батьківщину органи МДБ часто порушували за найменшої підозри, а то й зовсім безпідставно. Справи глибоко не розслідували, а навпаки, щоб довести вину людини, залучали недоведені, а часто й неправдиві свідчення. Окрім цього, під час допитів, вибиваючи необхідну інформацію, слідчі використовували психічний тиск та фізичне насильство стосовно заарештованих.

Додаток А

Звернення Ю. Г. Кельм до прокурора Чернігівської області
про перегляд кримінальної справи проти неї⁶⁹

Прокурору
От З/К Кельм Ютты Густавовны
находящейся: Мордовская АССР,
ст. Чотьма, пос. Явас и.я.385/3

На рассмотр дела.

Кельм Ютта Густавовна, 1926 г. рожд. Национальность немка, гражданка СССР. Род. Сумская обл. г. Шостка в семье рабочего. Мать моя умерла в 1930 год, отец Кельм Густав Йоганович, женился вторично в 1934 г. на Марковой Марии Ивановне в

61 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-3013. Оп. 1. Спр. 55. Арк.40.

62 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 58.

63 Там само. Арк. 15–15 зв.

64 АУ СБУ в Чернігівській області. Арк. 18, 21 зв.

65 Там само. Арк. 24–29.

66 Там само. Арк. 30–32 зв.

67 Там само. Арк. 33–35, 36.

68 Там само. Арк. 86–87 зв.

69 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 15543. Арк. 86–87 зв.

г. Прилуках Чер. обл. Сладко было нам с нашей мачехой, моя старшая сестра Эмилия в 1935 г. была выгнана из дому, по сегодняшний день о ней ничего не известно. В 1941 год. Меня выгнали из дома, поступила я работать ученицей на чулочную ф-ку. Мне было очень тяжело, не имея даже рубашки на сменку.

Когда зашли немцы, я не смела обратиться к ним за помощью, как делали остальные русские-немцы, я не хотела их помощи, ибо она легко доставалась. В один прекрасный день – месяца и числа не помню, получаю повестку: о явке на биржу труда. Со мной много в тот день было, Булатова Мария – подруга детства, Щербина, Медведева Надя и много других, я сейчас их забыла. Нас забрали в Германию, не добровольно – как мне говорил мой следователь, а угнали нас. Очевидцем была Булатова Екатерина проживает в Прилуках.

Прибыли в Германию работала вместе с нашими девочками на ф-ке переробки льна. И в конце 1944 г. мне как фольксдойч дали на руки паспорт, квартиру и улучшили питание.

Мне следователь твердил, что я была тайным агентом, да какой с меня агент, когда я толком не знаю немецкого языка. Конечно пришлось себя ложно признать виновной, ибо не в силах было слышать нецензурные слова, и переносить побои железной рейкой. Фамилию следователя я не помню, но лицо помню хорошо. Меня обвинили в измене родине, до сегодняшнего дня я не пойму почему. Возможно я недопонимала тогда, мне было тогда ещё 17 лет, и в отношении развития я и сейчас тупа, ибо кроме физического труда я ничего не знаю. А поэтому я прошу рассмотрите моё дело.

Полностью своего дела я не помню, описать не могу, ведь прошло 8 лет моего заключения.

Прошу Вас рассмотрите моё дело. Ведь я мать своего единственного сына. Дайте мне возможность воспитать его честным и добросовестным гр. Советского Союза.

К сему Кельм Ютта Густавовна

References

1. Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti (AU SBU). F.7. Spr.15543. 116 ark.
2. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.1. Spr. 51941. 80 ark.
3. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op. 1. Filtratsiina kartka Kelman-Kelm Lidii-Yuty Ivanivny-Hustavivny. 3 ark.
4. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R-3013. Op.1. Spr.55. 117 ark.
5. Demchyna A. (2000) Zi Skhodu na Zakhid. Kyiv, Ukraina, Yunivers.

Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського (м. Чернігів, вул. Слобідська, 83)

Nesterenko Lidia Oleksandrivna, the Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of Social Sciences and their Teaching Methods at K. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Chernihiv city, Slobidska St., 83)

«<...> I DIDN'T WANT TO LIVE IN THE SOVIET UNION, I WANTED TO LIVE IN GERMANY. FOR THIS I WAS TAKING ACTIONS TO FLEE TO GERMANY <...>». PAGES OF LIFE OF YUTA GUSTAVIVNA KELM (LIDIA IVANIVNA KELMAN)

The article is devoted to the daughter of the German colonist Gustav Johannovych Kelm named Yuta Gustavivna Kelm, who in 1942 at the age of sixteen was taken from Pryluky city to Germany for forced labour. At first, the girl worked at a flax processing plant in Ohrdruf town for the period from July 1942 to August 1944. After a fire that caused the factory to stop, Yuta worked at «Olympia» factory in Erfurt, where typewriters were produced. Here the girl was working on a German font. In April 1944 she got German citizenship.

In May 1945, after arrival of American forces to Erfurt, Yuta went to a collection and transit center where she stayed for about 1.5-2 months. After the city became a part of the Soviet Zone of Occupation, Yuta, obtaining a passport with new data in the name of Lidiia Ivanivna Kelman, began to work as a freelance translator at the Army Grain Warehouse No. 3302 in Erfurt. Since October 1945, the girl worked at the buffet of the officers' mess No. 29 of the Guards Corps of the Army Post Office No. 17995 «A». In May 1946, she was transferred to the post of supply manager of a junior secondary school in the same military unit.

In January 1946, the girl went through the first filtration in the city of Gotha. In September 1946, she went through the second filtration at the camp No. 363 in the town of D beln. The filtration documents indicate her dual data, namely, the surname – Kelman/Kelm, the name – Lidiia/Yuta, patronymic – Ivanivna/Gustavivna, and also it was recorded that the girl collaborated with the Gestapo. In order to find her relatives, the girl came to Pryluky city in October 1946.

In 1947, Yuta Gustavivna was sentenced to 10 years in prison. After the adoption of the Decree of the Presidium of the USSR Supreme Soviet dated September 17, 1955 «On amnesty of the Soviet citizens collaborating with occupants during the Great Patriotic War 1941–1945», the young woman was released and her criminal record was canceled. She was rehabilitated in 1991.

Key words: Yuta Kelm, Pryluky city, the Nazi occupation, Germany, Ostarbeiter, arrest, imprisonment, rehabilitation.

Дата подання: 2.04.2019 р.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ СТУДІЇ

УДК 929.52 Кочубеї (477.51)(045)

Марина Герасько

РІД КОЧУБЕЇВ У ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються теорії походження роду Кочубеїв, його історія на теренах України. У праці досліджено біографії членів родини, а також згадуються нащадки, що проживають у різних куточках світу.

Ключові слова: Кочубеї, Батурич, представники роду.

Дослідженням родоводу Кочубеїв займався чимало істориків – як наших сучасників, так і науковців минулих часів, зокрема, над цією темою працювали В. Модзалевський, Г. Милорадович, О. Лазаревський, С. Павленко, Л. Іванченко, Г. Крикливий та ін.

Метою нашого дослідження є узагальнити історіографію дослідження родоводу Кочубеїв, охопивши увагою всі його гілки. Акцентувати увагу на тих хибах, які трапляються в роботах деяких дослідників.

Проте узагальненої праці, яка б максимально хронологічно висвітлювала біографічні матеріали щодо членів родини Кочубеїв, донині не існувало. Також варто зазначити, що деякі праці містили неповну та не зовсім достовірну інформацію, тому в цій розвідці ми зробимо спробу глибше дослідити проблему та систематизувати й узагальнити зібраний матеріал стосовно неї.

Одним із перших дослідників, хто зацікавився родоводом Кочубеїв, був О. Лазаревський. Він зазначав, що про рід Кочубеїв існує мізерна кількість матеріалів, адже були відсутні відомості про їхній сімейний архів. Учений вважав, що цей архів, імовірно, загинув при банкрутстві внука генерального обозного Семена Васильовича Кочубея – Семена Михайловича, який через свою недбалість втратив 7 тисяч душ селян і помер в злиднях¹. Проте, як виявилось згодом, родинний архів князів Кочубеїв міститься в Москві в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) і складається із 725 одиниць зберігання та охоплює період 1661–1916 рр. Він був віднайдений завдяки М. Я. Рудинському та В. М. Щербаківському в 1919 р. й, на думку спеціалістів, це – найбільший скарб Диканьки, що є значною історичною цінністю². Разом з архівом з Диканьки до Полтавського історичного музею потрапили особисті речі В. Л. Кочубея, серед яких портрет, жупан, сорочка та ін³.

У світовій історії відомо чимало визначних представників досліджуваного нами роду. Одним з них був Василь (З) Кочубей (можл. 21 березня⁴ бл. 1640 (1653 р. н.⁵)–

1 Лазаревский А.М. Кочубеи // Русский архив. 1876. В. 12. Москва. С. 459; Крикливий Геннадій. Конволют «Історія роду Кочубеїв». Самовидавництво. Київ, 2016. Т.1. С. 153.

2 Кончин Евграф. Кто спас Кочубеевы сокровища // Вокруг света № 10. 1985. С. 20.

3 Гаврилишина Наталія. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія // Красназнавство: науковий журнал. 2013. № 3 (84). С. 155.

4 Лазаревский А.М. Кочубеи // Русский архив. 1876. В. 12. Москва. С. 447.

5 Особняк Василия Петровича Кочубея в Царском Селе. С. 34. URL : <http://v-murza.livejournal.com/92807.html>acutid1.

15.07.1708) – син козака Леонтія (2) Андрійовича Кочубея (1610–1675), внук знатного кримського татарина Кучук-бея, що в перекладі з татарської – «маленький володар». Корені цього татарського князівського роду виходять з XIV–XV ст. Андрій (1) Кочубей (Кучук бей) перебрався в Україну в 1600 р.⁶ з Кримського ханства та, переселившись на Поворсклянські землі (майбутню Полтавщину) в межах Литовсько-Руської держави, прийняв християнство під іменем Андрій⁷. Цікавим фактом є те, що в Царському Селі в особняку В. П. Кочубея є надгробна плита (із зазначенням 1547 р.), яка, за версією тамтешніх дослідників, належала похованню Андрія Кочубея⁸. Виникає запитання: яка важлива подія в житті Андрія відбулася у викарбуваному на плиті році: дата народження, хрещення чи щось інше? Наразі період його життя невідомий.

Проте щодо походження роду Кочубей існує кілька версій. Т. Г. Шевченко у своїх віршах називав Кочубеїв «нагаї (ногаї)», вважаючи, що їхній рід пішов від татарської народності, що населяла Дагестан⁹.

Імовірно, рід походив від «татар, трьох братів: князя Качибей, Кутлубугу й Дмитра. А ці три брати, татарські князі, були отчичі й дічичі Подільської землі», тобто правили нею з батька й діда¹⁰.

За версією однієї з представниць досліджуваного роду О. Гостині, австралійського етнографа, Кочубей були прямими нащадками Чингісхана¹¹.

Ми вважаємо, що цей рід походив від основоположника Кримського ханства Хаджі-Гірея та його сина Менглі-Гірея, адже на місці сучасної Одеси ще за часів Вітовта існувала добре укріплена фортеця Хаджибей, Кочубей¹² або Коцубіїв. Отже, Хаджибей, Кочубей і Коцубей це одне й те ж прізвище, вимова якого має відмінності у звучанні різними мовами. Проте, незалежно від того, як звучало прізвище, воно вважалося найзначнішим та найшляхетнішим у татарському народі, що підтверджується самим званням Бея, яке в Криму було найвищим після правлячої там Чингіської династії і надавалося лише поколінням, що походили від Ширіна та Мансура. Інші ж шляхетні роди іменувалися мурзами (мурза – генерал. – **Авт.**). Кочубей з тюркської означає малий, маленький дворянин, малий князь, син князя¹³.

Цей рід мав свій герб. Він уперше фіксується на печатках Кочубея в 1696 р. Герб представляє собою щит блакитного кольору. У центрі його розміщене червоне серце з двома золотими хрестами. Під щитом девіз «Згораючи, відроджуюсь» або «Живу, згораючи», адже дослівно з латини він перекладається так: «коли споживаюся, звеличуюся»¹⁴, за іншою версією – «слабшаю, коли руйнуюся».

Про маєтності Андрія (1) Кочубея відомості відсутні, проте відомо, що за його сином полковником Леонтієм Кочубеєм (2) з 1660 р. була закріплена Диканька як

6 Шуть А.А. Історія династії Кочубеїв-Дурново, найбільших землевласників Чутівського краю // Чутова долина: нариси з історії Чутівського краю. 2010. С. 22.

7 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 15.

8 Особняк Василя Петровича Кочубея в Царском Селе. С.31–32. URL : <http://v-murza.livejournal.com/92807.htmlacutid1>.

9 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С.73.

10 Грушевський Михайло. Ілюстрована Історія України: Репринтне вітворення видання 1913 року. Київ, 1990. С. 141.

11 Див.: Елена Говор. Ольга Гостина из рода Кочубеев... URL : <http://elena.id.au/Gostin.htm>.

12 Аркас М. Історія України-Русі. 2-ге факс. вид. Київ : Вища школа, 1991. С. 113; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.І. До середини XVII століття. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. С. 317.

13 Особняк Василя Петровича Кочубея в Царском Селе. С.1. URL : <http://v-murza.livejournal.com/92807.htmlacutid1>.

14 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 15.

військова рангова маєтність. Пізніше село перейшло до його сина Василя (3) Леонтійовича, після втрати якого було закріплене як рангова військова маєтність за вдовою Любою Федорівною – «панею Василівою Кочубеєвою»¹⁵. Крім Диканьки, В. Л. Кочубей (3) володів значною кількістю землі, багатьма селищами та хуторами¹⁶ (хутір – заміський будинок)¹⁷, зокрема мав кілька дворів у Батурині, на одному з яких розміщувались кам'яний будинок та церква Введення Пресвятої Богородиці.

В. Модзалевський зазначав, що існує кілька родів Кочубеїв різного походження, зокрема, дослідник виокремлює Лавріна Кочубея – реєстрового козака м. Торчиці Білоцерківського полку (1649)¹⁸. Проте ми вважаємо, що Лаврін та Леонтій Кочубеї, імовірно, були рідними братами.

В. Л. Кочубей (3) – генеральний писар з 1687 р., на посаді генерального судді перебував у період з 1698 р. (за іншою версією з 1694 р.)¹⁹ по 1706 р., був царським стольником з 1700 р., а в 1706–1708 р. – наказним гетьманом²⁰ (у цей час з 1706 по 1709 р. посаду генерального судді обіймав його сват Василь Чуйкевич). В. Л. Кочубей (3) був одружений з дочкою полтавського полковника Ф. Жученка Любою (?–1722 р.)²¹, яку після одруження стали величати «панею Василівою Кочубеєвою». Варто зазначити, що у Гетьманській Україні вживалися титули станові, геральдичні та побутові, які передавалися дружинам. Було прийнято називати вельможними паннами дружин генеральних старшин, знатними панями – дружин знатних полковників та взагалі всіх військових старшин і чиновників. Лише близьким людям було прийнято називати знатних жінок по імені. Приватна або офіційна форма звернення до жінки дозволяла аналізувати її родинне становище та навіть вік²². Після смерті чоловіка за Кочубеїхою закріпився статус «овдовелая малжонка Кочубея паня Любовь Жуковна Кочубеєвая»²³. Цю жінку ще також називали Любавою, та це й не дивно, бо жіночі імена Любов та Любава були запозичені із старослов'янської культури й фактично це було одне й те саме ім'я²⁴. За переказами та документальними джерелами, ця незвичайна жінка була одночасно добра й сувора, справедлива й вимоглива, жорстока й непокірлива. У випадку, коли її приватні інтереси якось порушувалися, самосуд переходив межі, сягаючи того ступеня, що «пані стара по шляхах чинила розбій»²⁵. Любов Федорівна була двічі в кумівстві з Іваном Мазепою. Уперше, коли хрестили її дочку Мотрю, а вдруге – коли вони з Мазепою стали хрещеними батьками Григорія (Григора) – сина Пилипа Орлика.

Зробимо невеликий екскурс в іншу тему. Побутує думка, що Г. Орлик народився 1702 р., бо начебто згодом у батуринських приходських книгах було віднайдено дату його хрещення – 1702 р., але не варто вважати цей рік за дату його народження.

15 Чухліб Т.В. Козацьке коріння Миколи Гоголя. Київ : Наш час, 2013. С. 111–112.

16 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 7.

17 Пушкин А.С. Полтава: поэма. Санкт-Петербург : Издание 3-е. книгопродавец Я.А. Исакова, 1876. С. 1. // Крикливий Геннадій. Конволют «Історія роду Кочубеїв». Самовидавництво. Київ, 2016. Т.І.

18 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 524.

19 Там само.

20 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 316, 368.

21 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 528; Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 16.

22 Свербигуз В. Батурин. До генези українського самодержавства. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 40.

23 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 52.

24 Скрипник Л., Дзятківська Н. Власні імена людей // Посвіт. № 4 (21), жовтень-грудень. 1995. С. 45.

25 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 31.

Оскільки рідний дядько Г. Орлика Григорій Герцик стверджував, що в 1721 р. Г. Орлику було 24 роки, то виходить, що народився він у 1697 р., а охрестити дитину могли й пізніше – у 1702 р. Імовірно, у 1697 р. в його батька Пилипа не було можливості чи бажання це зробити. Адже П. Орлик стверджував, що, поступивши на службу до гетьмана І. Мазепи, був іноземцем, прийшлим в Україну²⁶, отже, належав до іншого віросповідання, тому, мабуть, і не охрестив Григора відразу після народження. Проте, що похресник гетьмана та Кочубеїхи народжений не 1702 р., а 1697 р., є деякі підтвердження, можливо, й не прямі, проте вони існують. Коли Григир, будучи дорослим чоловіком, якимось чином побував у Батурині, він зустрівся з місцевим священиком, який дивом врятувався в часи лихоліття 1708–1709 рр. Разом згадали деяких людей та події майже півстолітньої давнини, але Григир і сам багато чого пам'ятав²⁷. Можна стверджувати, що людина, вивезена у шестирічному віці надто далеко від Батурина в 1708 р., навряд чи могла б через 45 років детально згадати щось з тих давніх подій.

Слід також згадати про рідню подружжя Василя (3) Кочубея та Любові Жученко (Кочубей) з обох сторін. Щодо родичів Василя Леонтійовича відомостей наразі недостатньо, лише відомо, що дід Кучук бей – татарин, котрий оселився в Україні та прийняв християнство під іменем Андрій (1). З якого роду та якої національності була його жінка, наразі невідомо, також залишається відкритим питання про те, які ще були у цього подружжя діти, крім Леонтія (2)? А ось про родичів Любові Федорівни збереглися деякі відомості. Поріднившись із Жученками, В. Л. Кочубей (3) також породичався з представниками інших знатних родів. Ф. Жученко, тесть В. Л. Кочубея, мав брата Тимофія, який також обіймав посаду полтавського полковника та був тестем Петрика²⁸ – канцеляриста Петра Іваненка, який був одружений з Кочубеївою небогою²⁹. Іван Жук (Жученко)³⁰, імовірно, також був їхнім родичем. Через свою дружину Любу Василь (3) Кочубей поріднився із зятем полковника миргородського Петром Кулябкою, який В. Кочубею доводився свояком. Ще одним родичем йому доводився полтавський полковник Іван Іскра, адже Люба – дружина Василя (3) та Параска – дружина Івана були рідними сестрами³¹. Іван Іскра належав до багатого та знатного роду в українському війську. З дочкою І. Іскри Євдокією був одружений Данило Хмельницький – син Богдана та його дружини Ганни. І. Мазепа, дізнавшись про якісь опозиційні щодо нього дії від І. Іскри, роблячи донесення в Москву, викликав підозру на нього в царя³². У полтавського полковника був родич, імовірно, брат Захар Іскра, побратим Семена Палія³³. Через невістку Анастасію Кочубеї поріднилися із сім'єю майбутнього гетьмана Д. Апостола, з іншою донькою якого був одружений Іван Ломиковський.

Рідна сестра Любові Федорівни Кочубей Параска Іскрівна – жінка страченого Іскри, очевидно, мала заборгованості перед родичами, бо передала племіннику, знатному військовому товаришу В. В. Кочубею, у 1714 р. деяке своє майно. Після смерті Параски Федорівни й відсутності її нащадків, Любов Федорівна прагнула стати головною спадкоємицею земель, якими володіли Іскри. Таким чином, у 1716 р. до майна Кочубеїв додалися ще й деякі маєтності, зокрема Іскрівка³⁴. Невідомо, з

26 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 738, 358.

27 Корсак І. Ф. Гетьманчик Орлик: художньо-документальна повість. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. С. 98–103.

28 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 377–379, 236.

29 Аркас М. Історія України-Русі. 2-ге факс. вид. Київ : Вища школа, 1991. С. 267.

30 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 377.

31 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. С. 236.

32 Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю. А. Блажко, Л. Г. Кіяшко. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. С. 28.

33 Черненко О. А. Жаринка пам'яті в руках моїх... Чернігів : Десна Поліграф, 2013. С. 10.

34 Гаврилишина Наталія. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія // Краєзнавство: науковий журнал. 2013. № 3 (84). С. 152.

якої причини спадкоємцями не стали син Іскрів Йосип, донька, що перебувала в шлюбі з Дем'яном (прізвище не зазначене), та братанич Клим, яких згадує у своєму заповіті І. Іскра³⁵. Чомусь донька Євдокія, у шлюбі Хмельницька, також не стала спадкоємицею батьківського майна. На нашу думку, подружжя Іскрів усе ж таки мало нащадків, адже в ХІХ ст. серед Чернігівського дворянства були представники, які носили прізвище Іскрицькі та мали свій герб. Девіз цього знатного роду звучав так: «помяну милость твою в роды родов»³⁶.

Любов Кочубей зуміла дати дітям гарне виховання, якісну освіту й прищепила любов до справи, якою займаєшся, повагу до пам'яті батька, діда, адже була свідком вчинків, очима й серцем її коханого Василя Леонтійовича. Її настанови передавалися з покоління в покоління, її слова й справи оживали в нащадках і не тільки³⁷. Після виходу маніфесту Петра І страчених Кочубея та Іскру було посмертно реабілітовано, проти їхніх родин були припинені репресії й повернуто їм маєтки. Універсалом від 15 грудня 1708 р. гетьман І. Скоропадський підтвердив Любові Федорівні та її синам Василю й Федору села в Ніжинському полку. Серед них і хутори Ретик, Ярославець, Дубовичі. З того часу с. Дубовичі передавалося у спадок представникам роду Кочубеїв з іменем Василь. За родинними переказами, Любов Федорівна Жученко (Жуковна Кочубеева) в пам'ять страченого чоловіка Василя Леонтійовича заповідала усім нащадкам називати синів первістків на його честь ім'ям Василь, а дочок первісток – Варварами³⁸.

Історія залишила для дослідників достатньо відомостей про нащадків подружжя Василя (3) та Любові, зокрема про їхніх дітей. Від цього шлюбу народилося 7 дітей: двоє синів – Василь (4) та Федір (5) і п'ятеро доньок – Марія, Анна (Ганна), Катерина, Мотря й Параскева³⁹. Проте сам В. Л. Кочубей (3) під час допиту в березні 1708 р. згадує лише про 6 своїх дітей. Хоча імена дітей і не були зазначені, але з пояснень можна дуже чітко зрозуміти, про кого з них іде мова, адже, знаючи, що його стратять, він розподілив власні статки між своїми рідними⁴⁰. Не згадує в заповіті Кочубей лише про Мотрю.

Варто зазначити, що **найстарша донька Кочубеїв Марія** була одружена з Василем Степановичем Забілою – сином ніжинського полковника. Їхнє весілля відбулося в 1700 р., і відтоді Марію Василівну стали величати «її милість пані»⁴¹. Про це подружжя відомостей маємо обмаль, проте батько Марії зазначав, що навесні 1708 р. вона вже була покійна, проте ще при житті віддала йому 1000 червінців золотих, які заповідала передати на будівництво кам'яної трапези Батуринського Новомлинського жіночого монастиря. Наразі невідомо, що пов'язувало родину Кочубеїв з ним, бо саме в цю обитель мала бути зроблена така щедра грошова пожертва. Чи ж була виконана воля покійної, адже й самого Василя Леонтійовича невдовзі стратили? На допиті цю доньку він згадує під прізвищем Забіліна (можливо Забілина, бо за Забілою. – Авт.). Одночасно він називає якусь доньку на прізвище Рабеленкова. На нашу думку, мова

35 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 1000–1001.

36 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства Т. 2. Ч. 6. Санкт-Петербург, 1901. С. 20.

37 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець ХVІІ – початок ХХ ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 31.

38 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець ХVІІ – початок ХХ ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 31; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 447.

39 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець ХVІІ – початок ХХ ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 16.

40 Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення ХVІІІ ст.) : монографія. Київ, 2008. Ч.І. С. 30; Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 406–409.

41 Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 532.

йде саме про Марію. Адже, називаючи Забілу (Забелу) Забеленком, помилка могла статися з деяких причин: по-перше, так записав писар, адже під час тортур, наслідком яких були пошкоджені щелепи та відсутність зубів, що супроводжувалося сильними болями, вимова підсудного В. Л. Кочубея була спотвореною й нерозбірливою. Або ж, по-друге, внаслідок друкарської неточності літера «З» якимось чином могла бути змінена на «Р». Ми вважаємо, що скоріше за все чоловіка на прізвище Рабеленко в оточенні В. Л. Кочубея взагалі не існувало, адже про нього за кілька сот літ так ніхто нічого й не дізнався, проте, очевидно, що поважний Кочубей не міг одружити свою доньку з людиною без статусу та становища в суспільстві.

Дата народження Марії невідома, проте можна встановити ймовірний рік її смерті. Модзалевський вважав, що вона померла в період 1704–1708 рр.⁴² У свою чергу духівник В. Л. Кочубея І. Святайло зазначав, що, прибувши на запрошення Кочубея на х. Ретик у неділю Всіх Святих (відзначається у восьму неділю після Великодня) 1707 р., відправив молебень над хворою донькою (Марією. – Авт.) Кочубеїв⁴³. Отже, можна припустити, що Марія померла восени 1707 р. Чи мало подружжя Марії та Василя Забіл нащадків – відомості відсутні, проте відомо, що тесть В. Л. Кочубей підтримував добрі стосунки із зятем навіть після смерті дочки, адже він мав намір подарувати «пану зятю 1000 таллерей битых и пять сот червонных золотых, а серебра з сорок гривен в разных охендозствах»⁴⁴.

Анна (Ганна) Кочубей – підстарша донька Василя Леонтійовича й Любові Федорівни. У 1698 р. Анна вийшла заміж за царського стольника (нижчий придворний чин у Росії XVI–XVIII ст.), ніжинського полковника Івана Павловича Обидовського, племінника, тобто сестринка Івана Мазепи (сина сестри Олександри)⁴⁵. До речі, в Олександрії був ще один син Андрій від шлюбу з київським суддею Яном Войнаровським⁴⁶. Виходить, що Іван Павлович Обидовський (бо з Обидова) та Андрій Янович Войнаровський були рідними братами по матері.

На цьому весіллі в Батурині гетьман Іван Мазепа вручив шлюбний клейнод нареченому Івану Обидовському, а поети проголошували численні вітальні промови та панегірики. Саме на цьому весіллі була зачитана відома промова-панегірик «Виноград Христов»⁴⁷ поета Стефана Яворського, в якій оратор вітав зі шлюбом гербове пташеня – гетьманського сестринця, вельможного Івана. Потім він звернувся до його дружини, де зауважив, що вона зі шлюбом втратила вільне дівоче становище й отримала найповажніше подружжя, з яким поєднано Божу таїну. На церемонії також був присутній митрополичий писар Пилип Орлик, який виступив із шлюбним панегіриком «Сарматський Гіппомен» (тобто лев). Поет подарував молодим весільну пісню Гіменей, Бога шлюбу. За численними бароковими прикрасами поеми можна простежити перебіг пишного українського весілля. Урочистості відбувалися в Батурині та Києві. Після обрядової церемонії молоде подружжя Обидовських вітав сам гетьман Мазепа з булавою в руках, а за кілька днів вони поїхали до Києво-Печерської лаври по духовне благословення⁴⁸.

Шлюб Анни з І. Обидовським тривав недовго – лише 3 роки, бо в 1700 р. (у січні 1701 р. за Модзалевським⁴⁹) він помер у поході. Від цього шлюбу вона мала двох синів, з якими, як вважалося, лишившись вдовою, проживала в м. Ніжин. Одного

42 Там само.

43 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 401.

44 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 406–409.

45 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 531.

46 Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія. Київ, 2008. Ч.І. С. 30.

47 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 537–539.

48 Свербигуз В. Батурин. До генези українського самодержавства / Володимир Свербигуз. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 50–52.

49 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 531.

із синів Ганни звали Іван, приблизно після 1710 р. він навчався в Києво-Могилянській академії, упродовж 1721–1723 рр. здобував освіту в гімназії святої Єлисавети в м. Бреслау. Матеріальне становище його було незадовільним, проте він вважав, що наука – святе діло й за будь-яких умов буде продовжувати навчання: «на славу Божию і пользи раді душі моєї і на вашого тіж дому честь і похвалу», бо «віра святая не може стояти без науки»⁵⁰.

В історіографії традиційно вважалося, що вдруге Ганна заміжною не була, хоча до неї й залицявся пан Красенський і робив офіційну пропозицію щодо одруження. Батько В. Л. Кочубей дав навіть згоду на цей шлюб, чекали лише повернення І. Мазепи з походу для благословення, але події 1708 р. перекреслили всі сподівання. У той час, коли Батурин був узятий військами Меншикова, частина сімей мазепинців мала переправитися за Дніпро, ближче до Польщі, щоб там бути у безпеці. Так планувала зробити й дружина Д. Апостола з донькою та зятем В. В. Кочубеєм і їхнім первістком Павлом, сім'єю іншого зятя – Ломиковського та Ганною Обидовською. Проте родини В. В. Кочубея та Ломиковського невдовзі повернулися з Апостолихою назад додому⁵¹. А ось про Ганну Обидовську в документі не згадується нічого, мабуть, вона все-таки залишилася з мазепинцями.

Д. Крман, який був у поході з І. Мазепою та Карлом XII, стверджує, що саме Ганна в 1709 р. емігрувала за кордон разом з Андрієм Войнаровським. Крман, зокрема, зазначав, що в поході: «З мазепинців познайомився я з паном Войнаровським, він був з пані Обидовською, Мазепиною племінницею. Чоловік цієї жінки, що звався Іван Обидовський, був вельмишановний, колись він був стольником його царської величності»⁵². Тобто виходить, що Ганна Кочубей-Обидовська емігрувала з рідним братом свого чоловіка. Проживаючи на чужині, А. Войнаровський любив гроші, тому 27 річного дипломата згубили амурні пригоди. У Гамбурзі його викрили агенти Петра I, які стежили за ним по всій Європі. Решту свого життя (23 роки) Андрій провів у довічному засланні в Якутії. Деякі дослідники вважають, що А. Войнаровський емігрував за кордон у 1709 р. з Ганною Мирович, яка покинула свого чоловіка, Семена Забілу, проте це питання залишається відкритим, адже Ганна Мирович, емігрувавши разом з Мазепою й своїми братами спочатку в Туреччину, потім у Бендери, зблизилися з королівським маршалком ле Монтом, після чого разом з ним переїхала в Стокгольм⁵³. Отже, Ганна Мирович не могла в подальшому проживати з А. Войнаровським, проте О. Путро зазначає, що в 1746 р. в шведській столиці мешкав граф Станіслав Войнаровський зі своєю матір'ю графинею Войнаровською з родини Мировичів⁵⁴. А Ганна Кочубей-Обидовська, мабуть, саме через втечу за кордон, після 1709 р. й потрапила під переслідування мазепинців, до кола яких була зарахована. Навіть попри те, що вона була донькою реабілітованого В. Л. Кочубея, її позбавили маєтків, подарованих Петром I у 1702 р.

Проте, у поході з Мазепою могла бути і його племінниця Мар'яна⁵⁵, сестра Івана Обидовського, яка після смерті матері Олександри виховувалася бабусею Мариною Мазепиною, а по її смерті, ймовірно, потрапила під опіку дядька-гетьмана, який не міг би лишити її саму в такий тяжкий час. Однак одружитися з нею Андрій Войнаровський не міг, адже вони були рідні брат та сестра по материнській лінії.

Також з Мазепою з України могла емігрувати й Мотря Кочубей, та чи наважилася б вона зватися Ганною Обидовською, коли остання лишилася в Україні й пізніше

50 Халимон Наталія. Долі двох сестер // Слово гетьманської столиці: газета Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». № 1(24). 2011. С. 5.

51 Лазаревский А.М. Кочубей // Русский архив. 1876. В. 12. Москва. С. 448.

52 Крман Даниел. Подорожній щоденник 1708–1709 рр. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2010. С. 96.

53 Черненко О.А. Жаринка пам'яті в руках моїх... Чернігів : Десна Поліграф, 2013. С. 14–15, 134.

54 Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія. Київ, 2008. Ч.І. С. 114.

55 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 355.

могло все прояснитися. Навряд чи взагалі Мотрона могла обрати собі ім'я Ганна, а не якесь інше, бо в їхній сім'ї Ганна вже була. Можливо, що все автором щоденника було переплутано, за Войнаровського врешті могла вийти заміж Ганна Мирович, що власне і стверджує Л. Винар на основі листування А. Єнсена з М. Грушевським⁵⁶.

О. Гуржій зазначає, що Ганна силоміць утримувалася в Полтаві під вартою, а згодом у 1710 р. перебралася до Глухова, де також не мала права на вільне пересування і там перебувала з жінками мазепинців⁵⁷. Проте причини вважати її опальною не було, окрім однієї – повернення з-за кордону (з власної волі чи з примусу?), адже прямою родичкою Мазепи вона не доводилася, а племінником гетьмана був її покійний чоловік царський стольник Іван Обидовський, котрий з Мазепою за кордон не перебирався, бо загинув на службі у царя задовго до цих подій. Тому на питання, чому вона була опальною, відповіді ми не отримуємо, до того ж родину її батька було реабілітовано тим же царем і навіть повернуто їхні відібрані маєтності та разом з тим надано нові привілеї.

Наступною дитиною в подружжя Кочубеїв був син **Василь (4)** (1780–1743 рр.), який залишив по собі багато нащадків. З тією метою, щоб достовірніше донести до читача інформацію стосовно життя та діяльності цього сина та його родини, на особистості старшого сина Василя (4) зупинимосся нижче.

Катерина Василівна Кочубей, на нашу думку, перебувала в шлюбі з Семеном Васильовичем Чуйкевичем, 1674 р. н., Ніжинським полковим суддею⁵⁸. Цікавою була передісторія їхнього весілля. В. Л. Кочубей разом зі своїм давнім приятелем В. Чуйкевичем, на той час генеральним суддею, навесні 1707 р. домовилися одружити своїх дітей, адже в Кочубея була дочка на виданні, а у Чуйкевича син Семен. Проте необхідно було виконати всі процедури, перш за все попросити дозволу в гетьмана. Мазепа хоч і був проти цього шлюбу, надав дозвіл, але попередив, щоб пишного сватання та весілля не затівали й людей на церемонію збирали небагато. Вінчати ж молодих взагалі заборонив, мотивуючи це тим, що для Кочубеєвої дочки знайдеться жених кращий, особливо серед поляків (на той час Мазепа вже таємно виношував план переходу до шведів та поляків). Проте батьки вирішили повінчати своїх дітей, чого б то їм не коштувало. У найближчу неділю, 18 травня 1707 р. після служби Божої їхні діти були засватані й повінчані одночасно. Після того, у четвер, 29 травня 1707 р. І. Мазепа наказав, щоб дочка Кочубея, яка нещодавно була засватана й повінчана, з'явилася до нього на Гончарівку начебто в кумівство для хрещення дівчини-єврейки (хоча подейкували, що ця дівчина вже до того була похрещена). Після таїнства хрещення в гетьмана відбувся обід, на якому Мазепа знову ж таки натякав присутнім про переваги переходу України від російського царя під протекцію поляків⁵⁹.

Деякі дослідники⁶⁰, зокрема С. Павленко, вважають, що тоді саме Мотрю видали заміж за Семена Чуйкевича. Однак ще О. Лазаревський піддавав сумніву це твердження⁶¹. Такої ж думки дотримувався й дослідник Батуринської старини В. Бондаренко, вважаючи, що С. Чуйкевич був одружений з Катериною, про що він сам указував у офіційному папері⁶². С. Павленко не заперечує цього, але при цьому стверджує, що у 34-літнього С. Чуйкевича могла справді бути першою дружиною Катерина (померла до 1707 року). Адже син впливового старшини до такого віку не міг залишатися холостяком. Дослідник вважає, що гетьман дуже опирався цьому одруженню його

56 Винар Л. Андрій Войнаровський. Мюнхен, 1962. С. 32; Каталог виставки «Україна - Швеція: на перехрестях історії (XVII - XVIII ст.)». Київ: «Такі справи», 2008. С. 155.

57 Гуржій О. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. С. 85.

58 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 531.

59 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 381-382.

60 Мезенцев В.І. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII-XVIII ст. / В.І. Мезенцев // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2012. Вип. 5. С. 178.

61 Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. С. 174.

62 Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. С. 37.

улюблениці із С.Чуйкевичем, бо ж саме хрещениця йому була небайдужою⁶³. Автор цієї версії наполягає на тому, що вінчання Катерини не могло викликати такий спротив володаря булави.

Як на нашу думку, все ж Мазепа був хрещеним батьком Мотрі, а за православним звичаєм вони вдвох нікого не могли хрестити (мова йде про дівчину-єврейку). Та й Мотря, палко кохаючи І. Мазепу, навряд чи згодилася б одружуватися з С. Чуйкевичем. Всупереч її волі того ніхто не робив би, адже це було не по-християнськи та й В. Кочубей з В. Чуйкевичем не сміли б іти проти волі гетьмана, оскільки вони обидва мали високий статус у суспільстві та й Мотрона на той час вже, мабуть, була в монастирі. Катерина Василівна Чуйкевич (Кочубей) померла після 1726 р., а її чоловік С. Чуйкевич перебував на посаді судді Ніжинського полку аж до складення своїх повноважень у 1734 р. через хворобу. У 1738 р. він одружився з Христиною – вдовою Роменського міщанина, а в 1744 р. відсвяткував своє 70 ліття.

Про життєвий шлях **Мотрони Кочубей** (1687–1756 рр.) [5, с. 22] є лише скупі відомості: у 1704 р., коли виник роман між нею та її хрещеним батьком І. Мазепою, Мотрі було приблизно 16 років. Це кохання принесло сльози й горе в сім'ю Кочубеїв, адже батьки не могли пробачити таке ні доньці, ні І. Мазепі, який навіть хотів одружитися з похресницею, а молодій Кочубеївні бажалося зробитися гетьманшею. Дійшло до того, що батьки переховували Мотрю від нього, який у листах всяким чином схиляв Мотрю на свій бік, пишучи їй: «Нехай того Бог з душею розлучить, хто нас хоче розлучити; цілую всі члони тільця твого біленького і т. п.». При цьому він називав матір Мотрі, Любов Федорівну, гадюкою, з якою не знав, що робити, що дуже негативно позначалося на її здоров'ї.

Існує думка, що Мотрона Кочубей доживала свого віку в одному з монастирів. Деякі дослідники вважають, що це був Пушкарівський жіночий монастир поблизу Полтави, проте побутує й інша версія, за якою вона доживала свого віку в Великобудичанському Преображенському монастирі, що знаходиться поблизу маєтку Кочубеїв Диканьки⁶⁴. До того ж, поблизу неї існував ще й монастирський печерний комплекс⁶⁵, в якому також свого часу могла перебувати Мотрона. Ми ж дотримуємося тієї версії, що М. Кочубей могла б побувати по чергово в кількох різних монастирях, проте першою обителлю, до якої вона потрапила, був Новомлинський жіночий монастир. Хоч і не прямим підтвердженням цьому є рядки зі старого рукопису, в якому йшлося про трагедію Батурина. Коли восени 1708 р. у місті почався погром, таємно покинути гетьманську столицю вдалося небагатьом, пощастило також і сім'ї Кочубея. З артефакту дізнаємося, що в той час на Гончарівці в одній із хат силоміць утримували дружин Кочубея та Іскри. Тут також перебували двоє молодших дітей Кочубея Параскева та Федір. Вибратися неушкодженими з Батурина їм дало змогу те, що з жіночого Новомлинського монастиря «візком» приїхала якась черниця⁶⁶. На нашу думку, нею могла бути Мотря Кочубей. Адже з Новомлинським (Батуринським) монастирем Кочубеї були пов'язані. Мабуть, там була похована старша донька Марія, а Мотря постриглася в черниці; пізніше, покинувши Батурин, вона могла перебувати й у Пушкарівському, і у Великобудичанському монастирях. Заміж, мабуть, так і не вийшла, адже, отримавши чернечий постриг, навряд чи повернулася до світського життя.

Існує ще кілька версій щодо подальшої долі обраниці гетьмана. Перекази про її самотництво в хаті на полтавському хуторі Іскри, самогубство (втопилася в батуринському ставку), божевілля⁶⁷. Донині побутують легенди, ніби по чернігівському

63 Павленко С. Кохання гетьмана Мазепи: Історико-документальна студія. Чернівці, 2008. С. 34–37.

64 Чухліб Т.В. Козацьке коріння Миколи Гоголя. Київ : Наш час, 2013. С. 110.

65 Кравченко О., Осадчий Є. Печерний скит козацької доби поблизу с. Рясне // Середньовічні старожитності центрально-Східної Європи: Матеріали IX міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернівці, 2010. С. 127.

66 Павленко Сергій. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. С. 118.

67 Павленко С. Міф про Мазепу. Чернівці : Сіверянська думка, 1998. С. 174.

Валу та в Батурині по парку Кочубеївському⁶⁸ з тих пір блукає її неприкаяна душа. С. Павленко вважає, що Мотря Кочубей з 1733 по 1736 рік була ігуменею Ніжинського жіночого монастиря під ім'ям Меланія Чуйкевичівна, яка після тяжкої хвороби померла 20 січня 1736 року⁶⁹.

У поемі Пушкіна «Полтава» йдеться власне про Мотрону, проте, оскільки її ім'я здалося поету не милозвучним для поезії, він назвав її Марія. Опис Мотрониної вроди в цій поемі є наслідуванням стилю змалювання жіночої краси східними поетами⁷⁰. Про існування прижиттєвого зображення Мотрони Кочубей наразі невідомо. Проте донині прийнято вважати, що той портрет Мотрі, який експонується в будинку генерального судді В. Кочубея в Батурині, є дійсним її зображенням. Проте дослідниками доведено, що це портрет італійської актриси XIX ст. За висновками фахівців, в одязі жінки присутні елементи вбрання різних епох, яке взагалі не відповідає мазепинській добі⁷¹. Цікавим є те, що в 1840 р. під час навчання в Петербурзькій Академії мистецтв Т. Г. Шевченко написав картину «Марія», де, за фантазією Пушкіна в точній відповідності з текстом поеми «Полтава», зобразив доньку В. Л. Кочубея Мотрю в палатах гетьмана Мазепи⁷². Отже, і це зображення Мотрони також є недостовірним.

Федір (5) Васильович Кочубей (бл. 1700 – кінець 1729). Таке ім'я йому, мабуть, було обрано не випадково, адже Федором звали діда по материній лінії полковника Жученка. Федір, з 1718 р. значний військовий товариш, «славетне урочений его милость пан» з 1719–1722 рр., бунчуковий товариш з 1724–1729 рр., був одружений з Анастасією Василівною Скоропадською, донькою чернігівського полкового обозного, яка померла навесні 1723 р.⁷³ У цьому шлюбі вони мали доньку, яка, недовго проживши, померла від сухот (чахотка)⁷⁴. Після смерті дружини, мабуть, того ж року Федір знову одружився.

Як вважають дослідники, молодший син В. Кочубея Федір був свого роду типовим представником поміщицьких дітей I пол. XVIII ст. і відносився до тих синів, які користувалися авторитетом батьків і часто дозволяли собі жакливе насилля як над підданими, так і над козаками. Такими насиллями «прославився» й Федір Кочубей, причому навіть Полуботок, який заступився за ображених під тиском вельямінівського нагляду, не міг заспокоїти цього старшинського сина⁷⁵. Федір після смерті батька лишився ще «панічем», з якого пізніше виріс досить типовий «державець», мабуть, під впливом тієї уваги, яка була приділена урядом родині безневинно страченого батька. У 1717 р. в с. Бистрику та в 1726 р. в Тиниці та Пісках були зафіксовані випадки свавілля Федора та його дружини (мабуть, уже другої. – **Авт.**), які призвели до каліцтва та смерті людей⁷⁶. Отже, якщо Федір займався самоправством та доводив людей до каліцтва, а іноді й до смерті, можна припустити, що він і сам помер насильницькою смертю, адже відомо, що він пішов з життя в молоді роки.

Після 1708 р. Федір разом зі своєю матір'ю поселився на х. Ретик⁷⁷. Після смерті

68 Герасько М. Бузкова царівна Мотря. URL : <http://www.baturin-capital.gov.ua/news/525-140513.html>.

69 Павленко С. Кохання гетьмана Мазепи: Історико-документальна студія. Чернігів, 2008. С. 35-36.

70 Пушкин А.С. Полтава: поэма. Санкт-Петербург : Издание 3-е книгопродавца Я.А. Исакова, 1876. С. 2. // Крикливий Геннадій. Конволют «Історія роду Кочубеїв». Самовидавництво. Київ., 2016. Т.1.

71 Лобовик І. Останній гетьман // Демократична Україна. 3.06.2004 р. С. 7.

72 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-красназничий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 74.

73 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910 С. 531.

74 Кочубей А.В. Семейная хроника: Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. Санкт-Петербург : Тип. Пантелеевых, 1890. С. 6.

75 Семейная хроника. Записки А.В. Кочубея. 1790–1873 // Киевская старина. Январь 1894. С. 149–150.

76 Лазаревский А.М. Кочубей // Русский архив. 1876. В. 12. Москва. С. 451–455.

77 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-красназничий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 31.

матері хутір успадкував її старший син Василь, а Федір, ймовірно, перебрався до Батурина. У 1723 р. там у його власності перебував один двір, що утримувався для приїзду й де постійно мешкав управитель, та 9 дворів протекціантів (тобто людей, які знаходилися під його протекцією)⁷⁸. Люди, що бажали захистити свій двір від громадських повинностей, віддавалися в протекцію «тобто продавали якомусь паничу свою садибу з правом проживання в ній, за що повинні були відбувати повинності на рівні з селянами». У 1726 р., крім вищезгаданих населених пунктів, йому належали ще й дворища в Конотопі⁷⁹.

Федір займався ремонтом збудованої ще його батьком поблизу батуринського дворища церкви Введення Пресвятої Богородиці. Зокрема, його зусиллями було відлито дзвін, який довго використовувався навіть після перенесення цієї церкви К. Розумовським за Сейм. Згодом у 1856 р. дзвін розбився, а в церкві ще дуже довго знаходився портрет «этого Кочубея в малом виде во весь рост»⁸⁰. Подальша доля зазначеного зображення не відома.

Федір не залишив по собі нащадків. Оскільки він помер значно раніше за старшого брата Василя (4), усі його маєтності перейшли у спадок Василевим (4) дітям, яких у нього було 10 – 5 дочок і 5 синів.

Парасковія Васиївна Кочубей народилася близько 1700 р. Вона була молодшою за Мотрону, але старшою від Федора. У 1708 р. проживала з матір'ю та молодшим братом у Батурині. На допиті В. Кочубей зазначав, що на той час у нього була дочка «малая» (Параскева. – **Авт.**), проте він уже тоді дбав про її придане. «Дочери меншой: на 1000 золотых, или больше перл крупных простых. На 1000 или больше урлианских, за которые еще не доплачено и денег, перстень алмазной, а более есть ли, не знает». Також батько мав намір розділити між нею та двома синами все срібло, що йому належало⁸¹. Про неї залишилося мало відомостей, проте відомо, що в 1717 р. вона вийшла заміж за Федора Івановича Сулиму. Подружжя померло 1726 р. Ф. І. Сулима пішов з життя в Сулацькому поході 25 серпня, а за яких обставин померла його дружина Параскева, наразі невідомо.

Василь (4) Васильович Кочубей. Старший і найулюбленіший син В. Л. Кочубея (3) – Василь (4) (1680–21.08.1743), значний військовий товариш (1708–1718), бунчуковий товариш, у січні 1727 р. був визнаний хворим і відпущений з Астраханського походу. У 1727–1743 рр. – полтавський полковник. У 1743 р. на нього поступив невідомо ким і чому складений донос, у цьому ж році він і помер, не встигнувши одружити своїх синів (Семена і Василя) та доньок. Похований в с. Жуках.

Старший син В. Л. Кочубея Василь (4) (1780–1743) був не тільки улюбленим сином, але й помічником, на якого батько покладав великі надії. У листі з Ретика, датованого 1707 р., В. Л. Кочубей прохав сина Василя, аби він поїхав до Батурина й виконав деякі настанови та навів у тамтешньому дворі порядок. У кінці листа було приписано: «моєму наймилішому сину пану Василю Васильовичу Кочубеєві подати»⁸². Василь (4) у 1709 р. разом з молодшим братом Федором (5) отримали в спадок від діда Ф. Жученка с. Жуки та слобідку Локовщину⁸³. А у 1726 р. Василь успадкував ще й с. Дубовичі⁸⁴, по смерті ж матері він також успадкував х. Ретик, хоча раніше там вона проживала зі своїм молодшим сином Федором.

78 Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 121, 117.

79 Лазаревский А.М. Кочубей // Русский архив. 1876. В. 12. Москва. С. 451–455.

80 Исаенко М. Батурин, местечко Черниговской Губернии // Черниговские губернские ведомости. 1860. № 11. С. 89.

81 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 407, 409.

82 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 327.

83 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 531, 530, 449, 528.

84 Иванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 17

Певний період часу Василь проживав у Батурині, де мав будинок. Монах Севського монастиря Никанор у серпні 1707 р., йдучи з прощі з Києва через Батурин, зупинявся у В. Л. Кочубея на ночівлю та зазначав, що дворище його сина Василя знаходиться поодаль батьківського⁸⁵.

Василь (4) Кочубей був двічі одружений. Щодо першої дружини ще й дотепер існують суперечливі думки. За однією з версій першою дружиною Василя (4) була донька майбутнього гетьмана Д. Апостола Анастасія, з якою вони побралися взимку 1708 р. Це весілля відсвяткували в Диканьці, де був присутній духівник В. Л. Кочубея І. Святайло – священник Спаської полтавської церкви, свояк Іскри⁸⁶. На честь цієї події аудитором елоквенції (ораторського мистецтва, красномовства)⁸⁷ Ф. Криницьким були складені вірші⁸⁸. Навесні 1708 р. В. Л. Кочубей свідчив, що мав великі витрати, адже нещодавно відбув два весілля: перше дочці (Катерині з С. Чуйкевичем у травні 1707 р. – **Авт.**), інше – синові⁸⁹, тобто Василеві, бо Федір, за словами батька, на той час був ще малим.

Існує версія, згідно з якою першою дружиною полковника В. Кочубея (4) була Марфа Андріївна Скоропадська, за іншою ж – Марфа Іванівна Апостол⁹⁰, мабуть, онука гетьмана Д. Апостола, донька його старшого сина Івана⁹¹.

Після того, як перша дружина померла через хворобу, Василь (4) залишився один з малолітніми дітьми на руках. Друге його одруження відбулося дуже романтично. Допмагаючи сотнику полтавського полку засватати дівчину, Василь сам одружився з нею, адже це було кохання з першого погляду⁹². Його нареченою стала Марія (Марфа) Іванівна Янович (? – 29.10.1742), сестра глухівського отамана І. Яновича⁹³. За іншою версією, другою жінкою Василя (4) була Анна Янович, дочка глухівського сотника та сестра Івана, глухівського сотенного отамана. Хибною також є думка, що друга жінка була дочкою полтавського церковного старости Яновича.

Наразі існує прижиттєве зображення подружжя Кочубеїв (див. фото № 1), проте цей портрет цікавий тим, що імена людей, зазначених під ним, дуже суперечливі й, мабуть, безпідставні; проте, можливо, цей портрет ще мало досліджений. Під одним і тим же зображенням маємо різні підписи: 1) на картині зображені В. В. Кочубей (4) і Марфа Іванівна Яновська⁹⁴; 2) це портрет Василя Васильовича й Марфи Андріївни Кочубеїв. Дата створення – к. XVIII ст., зберігається в Полтавській галереї мистецтв⁹⁵; 3) зазначено, що це Любов Федорівна Жученко та Василь Леонтійович Кочубей⁹⁶; 4) полковник Василь Васильович Кочубей та Марфа Андріївна Кочубей,

85 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 372; Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м. Батурина 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал. № XVIII–XVIII. 2010. С. 54.

86 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 374–409.

87 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 475.

88 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 528, 530.

89 Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 406–409.

90 Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. С. 37; Лазаревский А.М. Кочубей // Русский архив. 1876. В. 12. Москва. С. 447.

91 Семейная хроника. Записки А.В. Кочубея. 1790–1873 // Киевская старина. Январь 1894. С. 150.

92 Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. С. 37.

93 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 531.

94 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБІП України, 2017. С. 137.

95 Гаврилишина Наталія. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія // Краєзнавство: науковий журнал. 2013. № 3 (84). С. 154.

96 Див.: Реброва Н.Б., Домашенко А.А. Будинок Генерального судді В. Кочубея. Чернівці, 2010.

уроджена Скоропадська (на коментарі внизу зазначено, що то Василь Васильович Кочубей та його дружина Анастасія Данилівна Апостол, або Марфа Іванівна Янович, бо підпис під портретом невірний)⁹⁷. На нашу думку, ймовірніше за все, на цьому портреті зображений В. В. Кочубей (4) з однією зі своїх дружин: А. Д. Апостол або ж М. І. Янович. Проте, оскільки дата створення портрета к. XVIII ст., то на ньому він зображений зі своєю другою дружиною М. І. Янович.

За джерелами «Василий Васильевич имел двадцать детей»⁹⁸ та наразі відомо про 10 дітей, зокрема це 5 синів – Павло, Іван, Семен, Василь, Петро і 5 доньок – Олена, Марфа, Анастасія, Ганна та Уляна.

Діти Василя (4) Васильовича Кочубея, внуки Василя Леонтійовича.

Побутує думка, що у Василя (4) від першого шлюбу з Анастасією Апостол не було дітей, проте, це суперечить дійсності, адже від цього шлюбу він мав їх кілька. Первісток Павло (6) народився невдовзі після Батуринської трагедії, ще до 15 листопада 1708 р.⁹⁹

Павло (6) Васильович Кочубей (до 15.11.1708 – 26.07.1786) – бунчуковий товариш, підкоморій полтавський, підкоморій (з 1766 р.), надвірний радник, статський радник, голова громадянської палати Катеринославського намісництва. Був одружений з Уляною Безбородько (1742–1777) – донькою генерального судді¹⁰⁰. Павло, крім усіх інших маєтностей, володів Диканькою¹⁰¹, де й була похована Уляна Андріївна.

Для науковців є загадковою доля Павла (6). Скільки разів він був одружений, наразі невідомо. Скоріше за все, його дружина Уляна Безбородько, яка молодша за нього на 34 роки, мабуть, була не першою його дружиною. Адже син Віктор (11.11.1768 – 3.06.1834), народжений від шлюбу Павла та Уляни, з'явився на світ тоді, коли батькові було 60, а донька Олександра (1772–1838) (у шлюбі Милорадович) – коли йому було 64 роки; також від цього шлюбу були діти Аполон (старший за Віктора та Олександру) і наймолодша Аграфена¹⁰².

П. В. Кочубей (6), обіймаючи посаду голови підкоморія Полтавського суду, чомусь не мав бажання займатися вихованням та освітою своїх двох синів – Аполона та Віктора, цей обов'язок перебрав на себе рідний брат матері дітей О. А. Безбородько¹⁰³.

Іван (7) Васильович Кочубей (? – до 1743). Наразі про його життя та діяльність відомості відсутні. У 1730-х рр. був дорослим чоловіком і проживав поблизу батьківського маєтку Середини Буди¹⁰⁴.

Семен (8) Васильович (1725–1779) – син від першого шлюбу¹⁰⁵, виховувався в чужих краях, з 1743 р. обіймав посаду бунчукового товариша, у 21 рік (з 1746 р.) був призначений ніжинським полковником, з 1751 р. й до кінця життя – генеральний обозний, з 1767 р. – генерал-майор. 14.01.1746 р. він одружився з Ксенією Герасимівною Демешко-Стрешенцовою, двоюрідною сестрою братів Розумовських¹⁰⁶. Весілля відбулося в будинку графа О. Г. Розумовського. На церемонію була запрошена імператриця, яка подарувала нареченим обручки¹⁰⁷. С. Кочубей при К. Розумовському користувався привілейованим становищем. При Румянцеву був призначений одним з

97 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 524–527.

98 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 2. Ч. 6. Санкт-Петербург, 1901. С. 86.

99 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 447.

100 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 534.

101 Чухліб Т.В. Козацьке коріння Миколи Гоголя. Київ : Наш час, 2013. С. 112.

102 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 2. Ч. 6. Санкт-Петербург, 1901. С. 87.

103 Чечулин Н.Д. Князь Виктор Павлович Кочубей // Военная быль. Париж, 1971. № 110. С. 9.

104 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 532.

105 Черненко О.А. Жаринка пам'яті в руках моїх... Чернівці : Десна Поліграф, 2013. С. 15.

106 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 532, 533.

107 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБІП України, 2017. С. 33.

8 членів Малоросійської Колегії та отримав звання генерал-майора¹⁰⁸. Семен володів Борзною, Конотопом та Новими Млинами¹⁰⁹. Похований у Дубовичах.

Василь (9) (1728 – бл.1792) – перший син від другого шлюбу В.В. Кочубея (4) та М. Янович. Від 1748 р. – бунчуковий товариш, з 1764 р. – підкоморій Глухівського повіту, з поміж інших маєтностей володів Кинашівкою на Борзнянщині¹¹⁰. У 1758 р. одружився з дочкою генерального судді Марфою Дем'янівною Оболенською (див. фото № 2) (бл. 1730 – 20.03.1815, можливо, 1732 – 25.03.1815)¹¹¹. Похована в Ярославці¹¹².

Петро (10) Васильович (? – 23.07.1769) – наймолодший син, при К. Розумовському бунчуковий товариш. Поступивши на дійсну військову службу, брав участь у Семилітній війні з Пруссією. Крім усього іншого, мав нерухомість у Батурині¹¹³. Вийшовши у відставку, помер у Кинашівці, де й похований¹¹⁴ біля нині неіснуючої церкви¹¹⁵. Оскільки Петро був неодружений і нащадків по собі не залишив, після його смерті всі маєтності, які йому належали, розподілилися між старшими братами¹¹⁶.

Про п'ятьох доньок Василя (4) наразі також існує недостатньо інформації. Проте, цю тему можна вважати дуже цікавою для подальших досліджень. З поміж усіх доньок, найстаршою була **Олена**. Відомо, що вона була одружена з Турковським (? – до 1743 р)¹¹⁷ можливо, з Тарновським¹¹⁸.

Марфа Василівна (-) – підстарша донька, у 1743 р. була одружена з Лизогубом.

Анастасія Василівна (-) в 1743 одружена з Яковом Лизогубом.

Анна Василівна (-) у 1743 проти волі батька одружилася з колезьким радником С.В. Томарою (1718 – ?), тому й була позбавлена спадку.

Уляна Василівна – в 1743 р. малолітня. Пізніше, з 23.05.1759 (1769) р. одружена з генеральним осавулом Іваном Михайловичем (у деяких джерелах Васильовичем)¹¹⁹ Скоропадським, який помер у 1782 р.¹²⁰

Отже, у старшого сина В. Л. Кочубея Василя (4) від першого шлюбу з дружиною на прізвище Апостол було троє синів: Павло (6), Іван (7), Семен (8) та донька Олена. Марфа Яновська була матір'ю Василя (9), Петра (10) та Уляни. Наразі не встановлено, від шлюбу з якою дружиною були народжені доньки Марфа, Анна та Анастасія. Також у результаті нашого дослідження було виявлено, що в різних джерелах¹²¹, де подається родовід Кочубеїв, одні й ті ж представники роду зазначені під різними номерами. Див. таблицю:

108 Лазаревский А.М. Кочубей // Русский архив. 1876. В. 12. Москва. С. 459.

109 Черненко О.А. Жаринка пам'яті в руках моїх... Чернігів : Десна Поліграф, 2013. С. 15.

110 Черненко О.А. Жаринка пам'яті в руках моїх... Чернігів : Десна Поліграф, 2013. С. 93.

111 Ломко О.М. Портрети Кочубеїв у фондів колекції Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Київ-Глухів, 2015. Вип. 8. С. 334–338.

112 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 533.

113 Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 188.

114 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 535.

115 Милорадович Г.А. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. 1888. Т. 22. С. 46–49.

116 Гаврилишина Наталія. Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія // Краєзнавство: науковий журнал. 2013. № 3 (84). С. 154.

117 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 535.

118 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства Т. 2 Ч. 6. Санкт-Петербург, 1901. С. 87.

119 Там само.

120 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 535.

121 Милорадович Г.А. Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. 1888. Т. 22. С. 46; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.2. Киев, 1910. С. 532; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства Т. 2 Ч. 6. СПб, 1901. С. 87.

Дослідження автора	За Милорадовичем	За Модзалевським	
Андрій(1)(можливо 1547–?)	Андрій (1)	Андрій (1)	I покоління
Леонтій(2) (1610–1675)	Леонтій (2)	Леонтій (2)	II покоління
Василь (3) (бл. 1640 (1653) – 15.07.1708)	Василь (3)	Василь (3)	III покоління
Василь (4) (1680 – 21.08.1743)	Василь (4)	Василь (4)	IV покоління
Федір (5) (бл. 1700 – кін.1729)	Федір (5)	Федір (5)	
Павло (6) (до 15.11.1708 – 26.07.1786)	Семен (6)	Іван (6)	V покоління
Іван (7) (? – до 1743)	Василь (7)	Семен (7)	
Семен (8) (1725–1779)	Павло (8)	Василь (8)	
Василь (9)(1728 – бл.1792)	Петро (9)	Павло (9)	
Петро (10) (? – 23.07.1769)	Іван-----	Петро (10)	

Від наказного гетьмана В. Л. Кочубея пішов значний рід. Одружуючись з представниками (представницями) переважно козацько-старшинських родин, Кочубеї поріднилися з: Скоропадськими (як мінімум чотири рази), Лизогубами (тричі), Апостолами, Безбородьками, Демешками, Жученками, Забілами, Маркевичами, Обідовськими, Оболенськими, Сулимами, Туманськими, Чуйкевичами та ін. З другої пол. XVIII ст. їхня рідня збільшилася за рахунок аристократичних родів російської імперії (зокрема родини Васильчикових)¹²². Також Кочубеї були споріднені з Баварсько-Наполеонівським домом¹²³. У XIX ст. майор Михайло Семенович Кочубей був одружений з Агафією Степанівною Лашкевич¹²⁴, дочкою власника значного капіталу дворянина Чернігівської губернії С. А. Лашкевича¹²⁵. Варто зазначити, що в Батурині до II Світової війни також проживали Лашкевичі, ймовірно, вони були нащадками Агафії.

Свого часу нащадки Кочубеїв поріднилися з чорногорським воєводою Драгневичем, при цьому була заснована велика Бакинсько-Тифліської гілка Драгневичів¹²⁶.

З представниками деяких родин Кочубеї поєднувалися шлюбами кілька разів, зокрема, двічі їх доля зводила з родиною Безбородьків: Павло (6), 1708 р. н., був одружений з Уляною Безбородько, 1742 р. н. (сестрою майбутнього канцлера Олександра), а в 1851 р. П. Кочубей (31) (1825–1892) був одружений з Варварою Кущелевою-Безбородько¹²⁷.

Цікавим є той факт, що у 1890 р. Дубовицька (Глухівського повіту) та Згурівська (Прилуцького повіту) гілки роду Кочубеїв з'єдналися. Віктор Петрович Кочубей

122 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБІП України, 2017. С. 34.

123 Особняк Василя Петровича Кочубея в Царском Селе. С. 35. URL : <http://v-murza.livejournal.com/92807.htmlacutid1>.

124 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства Т. 2. Ч. 6. Санкт-Петербург, 1901. С. 87.

125 Крикливий Геннадій. Конволют «Історія роду Кочубеїв». Самовидавництво. Київ, 2017. Т2.

126 Див.: URL : <http://www.ourbakaku.com/index>.

127 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБІП України, 2017. С. 55.

(1868–1940) одружився зі своєю троюрідною сестрою Варварою Васи́лівною Кочубе́й (1869–1948). У шлюбі виховували 8 дітей – 4 синів та 4 доньки. Сім'я періодично емігрувала між Дубовичами та Згурівкою¹²⁸.

До речі, між представниками роду було укладено ще один шлюб. Граф Лев Вікторович Кочубей (1810–1890) одружився зі своєю троюрідною племінницею Єлизаветою Васи́лівною Кочубе́й (1821–1897), у шлюбі дітей не мали¹²⁹.

З родиною Скоропадських також доля зводила їх як мінімум чотири рази. Федір (5) у 1724–1729 рр. був одружений з Анастасією Васи́лівною Скоропадською. Уляна Кочубей була заміжньою за І. В (І. М) Скоропадським. Єлизавета Маркович (Кочубей) була одружена з М. Скоропадським. У ході написання праці автором було доведено, що гетьман України П. П. Скоропадський та його дружина О. П. Дурново (див. фото № 3) були нащадками Кочубеїв, адже Скоропадський походив з роду Васи́ля (9), а Дурново – з роду його брата Павла (6), була правнукою Віктора Павловича Кочубея. П. П. Скоропадський народився в багатій і достатньо знатній дворянській сім'ї. Проте, батькові нареченої він категорично не сподобався. Він вважав, що хлопець, хоче одружитися з корисливих намірів, адже малоросійська знать не була рівнею знаті петербурзькій. Та й Дурново відрізнялися більшою самостійністю, ніж Скоропадські. Згодом батько охоче визнав свою помилку щодо зятя, адже цей шлюб був дійсно без розрахунку, а через кохання на все життя¹³⁰.

Наприкінці ХХ ст. вчені вважали, що рід Кочубеїв давно вимер і є недостатньо вивченим¹³¹. Проте, як з'ясувалося пізніше, після жовтневого перевороту 1917 р. нащадки Кочубеїв вимушені були емігрувати за кордон, зокрема у Францію¹³², Швейцарію, Америку, втративши все своє майно, про яке ніколи навіть не згадували, бо вже були вільними громадянами країн, в яких жили¹³³. До речі, у наш час їхні нащадки мешкають ще й у Африці¹³⁴ та Австралії, зокрема там проживає етнограф Ольга Гостина¹³⁵.

Внук подружжя О. П. Дурново та П. П. Скоропадського Борис Скоропадський народився та жив у канадському м. Торонто, проте, у 2006 р. переїхав на постійне місце проживання у Івано-Франківськ¹³⁶.

З нащадків цього славетного роду, які проживають й донині в Україні, наразі відомі Микола та його син Геннадій Крикливі, вихідці з Бахмачини, що на Чернігівщині¹³⁷.

Жителі с. Дубовичі налагодили зв'язок з прямими нащадками Кочубеїв, зокрема, у 2014 р. батьківщину своїх предків відвідав Олександр (Алекс) Андрійович Кочубей (див. фото № 4), який народився в 1971 р. в м. Нью-Йорк. Він є праправнуком Миколи Аркадійовича Кочубея. Разом з дружиною та дітьми проживають у м. Женева, Швейцарія¹³⁸.

Отже, дослідження родоводу Кочубеїв не є вичерпаним. Історії I–V поколінь роду Кочубеїв наразі вивчені недостатньо і потребують подальших генеалогічних пошуків.

128 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 58.

129 Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 2. Ч. 6. Санкт-Петербург, 1901. С. 88.

130 Див.: Конюхова М. Брак без расчета // Загадки истории. № 36. 2018. С. 26–27.

131 Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. С. 39.

132 Черненко О.А. Жаринка пам'яті в руках моїх... Чернігів : Десна Поліграф, 2013. С. 95; Слід на землі: Історія Борзнянщини в особах / Стрижак А.В. Київ : СП «Інтертехнодрук», 2004. С. 28.

133 Іванченко Л.А., Зіборова І.В., Проценко Л.Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Київ : НУБіП України, 2017. С. 87–88.

134 Черненко О.А. Жаринка пам'яті в руках моїх... Чернігів : Десна Поліграф, 2013. С. 95.

135 Див.: Елена Говор. Ольга Гостина из рода Кочубеев... URL : <http://elena.id.au/Gostina.htm>.

136 Шуть А.А. Історія династії Кочубеїв-Дурново, найбільших землевласників Чутівського краю // Чутова долина: нариси з історії Чутівського краю. 2010. С. 18.

137 Крикливий Геннадій. Конволут «Історія роду Кочубеїв». Самовидавництво. Київ, 2017. Т.2.

138 Див.: URL : <http://www.baturin-capital.gov.ua/news/711-vizit-oleksandra-kochubeya-dobaturina.html>.

Прижиттєвий портрет подружжя Кочубеїв. Кін. XVIII ст. Із збірки Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка.

Марфа Дем'янівна Кочубей (Оболонська), портрет із збірки Чернігівського обласного художнього музею ім. Г. П. Талагана. № 2028, інв. картка КП 470-інв № Ж 162.

Подружжя майбутнього гетьмана П. П. Скоропадського та О. П. Дурново. Кін. XIX – поч. XX ст.

Алекс (Олександр) Андрійович Кочубей. Фото. 19.06.2015 р. Батурин.

References

1. Kryklyvyi Hennadii. (2016). Konvoliut «Istoriia rodu Kochubeiv». Samo vydavnytstvo. Kyiv. T1.
2. Konchin Evgraf. (1985) Kto spas Kochubeyevy sokrovishcha//Vokrug sveta № 10. pp. 20–22.
3. Havrylyshyna Nataliia. (2013) Maietnosti rodu Kochubeiv (II polovyna KhVII - 60-ti rr.. KhVIII st.): formuvannia, hospodarstvo, heohrafiia // Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal. № 3 (84). pp. 149–157.
4. Kryklyvyi Hennadii. (2017). Konvoliut «Istoriia rodu Kochubeiv». Samo vydavnytstvo. Kyiv. T2.
5. Shut A.A. (2010). Istoriia dynastii Kochubeiv - Durnovo, naibilshykh zemlevlasnykiv Chutivskoho kraiu // Chutova dolyna: narysy z istorii Chutivskoho kraiu. pp. 1–22.
6. Ivanchenko L.A., Ziborova I.V., Protsenko L.H. (2017). Suspilna ta kulturna

- diialnist rodyny Kochubeiv u s. Dubovychi (kinets XVII – pochatok XXh st.): Istoryko-kraieznavchyi narys. K.: NUBiP Ukrainy. pp. 158.
7. Chukhlib T.V. (2013). Kozatske korinnia Mykoly Hoholia. K.: Nash chas. pp. 271. (Ser «Nevidoma Ukraina»).
 8. Pushkin A.S. (2007). Poltava: poema. S.- Peterburg. Izdaniye 3-e. knigoprodavtsa Ya.A. Isakova. 1876. 76 p. // Krikliiviy Gennadiy. Konvolyut «Istoriya rodu Kochubeiv». Samo vidavnytstvo. Kiiv. 2016. T 19. Pavlenko S. Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh. K.: vyd dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia». 1144 P.
 10. Modzalevskiy V. L. (1910). Malorossiyskiy rodoslovník. T.2. Kiyev. pp. 524–557.
 11. Sverbyhuz V. (2008). Baturyn. Do henezy ukrainskoho samoderzhavstva / Volodymyr Sverbyhuz. K.: Vyd. dim Kyivo-Mohylianska akademiia. 88 P.
 12. Hrushevskiy Mykhailo. (1990). Iliustrovana Istoriia Ukrainy: Reprintne vitvorennia vydannia 1913 roku. K. 524 P.
 13. Skrypnyk L., Dziatkivska N. (1995). Vlasni imena liudei // Posvit № 4 (21) zhovten-hruden. pp. 44–47.
 14. Korsak I.F. (2008). Hetmanych Orlyk: khudozhno-dokumentalna povist. Lutsk: PVD «Tverdnyia». 124 P.
 15. Baturynska staryna: zbirnyk statei Viktora Bondarenka. (2011). / upor. Yu.A. Blazhko, L.H. Kiiashko. Nizhyn: Aspekt-Polihraf. 168 P.
 16. Chernenko O.A. (2013). Zharynka pamiati v rukakh moikh... / Olha Chernenko. Chernihiv: Desna Polihraf. 280 P.
 17. Miloradovich G.A. (1901). Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvoryanstva T. 2 Ch. 6. SPb. 877 P.
 18. Putro O.I. (2008). Hetman Kyrylo Rozumovskiy ta yoho doba (z istorii ukrainskoho derzhavotvorennia KhVIII st.): Monohrafiia. K. Ch.I. 240 P.
 19. Khalymon Nataliia. (2011). / Doli dvokh sester / N. Khalymon // Slovo hetmanskoï stolytsi: hazeta Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Hetmanska stolytsia». № 1(24). pp. 1, 5.
 20. Krman Daniel. (2010). Podorozhnii shchodennyk 1708-1709 rr. K.: vyd. Tsentr «Prosvita». pp. 260.
 21. Mezentsev V.I. (2012). Zakladna doshka domovoi tserkvy I. Mazepy v Baturyni ta keramichni reliefs Chernihivshchyny rubezhu XVII-XVIII st. / V.I. Mezentsev // Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. K.: Hlukhiv. Vyp. 5. pp. 176-188.
 22. Pavlenko S. (1998). Mif pro Mazepu – Chernihiv: Siverianska dumka. 248 P.
 23. Kravchenko O, Osadchyi Ye. (2010). Pechernyi skyt kozatskoï doby poblyzu s. Riasne // Serednovichni starozhytnosti tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy IKh mizhnarodnoi studentskoï naukovoï arkhelohichnoi konferentsiia. Chernihiv. pp. 126–127.
 24. Pavlenko Serhii. (2007). Zahybel Baturyna 2 lystopada 1708 r., K.: Kyievo-Mohylianska akademiia. 268 P.
 25. Herasko M. Buzkova tsarivna Motria // Rezhym dostupu: <http://www.baturin-capital.gov.ua/news/525-140513.html>
 26. Lobovyk I. (2004). Ostannii hetman // Demokratychna Ukraina. 3.06. p. 7.
 27. Kochubey A.V. (1890) Semeynaya khronika: Zapiski Arkadiya Vasilyevicha Kochubeya. 1790-1873. SPb.: Tip. Panteleyevykh. 314 P.
 28. Semeynaya khronika. (1894). Zapiski A.V. Kochubeya. 1790-1873 // Kiyevskaya starina. Yanvar. pp. 145–153.
 29. Lazarevskiy A.M. (1876). Kochubei // Ruskiy arkhiv. V. 12. Moskva. pp. 447–466.
 30. Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk dokumentiv i materialiv (2009). / Chernihivskiy derzhavnyi pedahohichniy universytet im. T.H. Shevchenka ta in.; Redkolehiia: O.B. Kovalenko ta in. – Chernihiv: KP «Vydavnytstvo «Chernihivski oberehy». 786 P.
 31. Isayenko M. (1860). Baturin. mestechko Chernigovskoy Gubernii // Chernigovskiy gubernskiy vedomosti. № 11. pp. 85-89.
 32. Dehtiarov S.I. (2010). Malovidomyi opys m. Baturyna 1760 r. // Sumskiy istoryko-arkhivnyi zhurnal. № XVIII- XVIII. pp. 32–66.
 33. Slovyk ukrainskoï movy: v 11 tt. (1970-1980). / AN URSSR. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. K.: Naukova dumka. T. 2.

34. Chechulin N.D. (1971). Knyaz Viktor Pavlovich Kochubey // Voyennaya byl. Parizh. № 110. pp. 9–59.
35. Lomko O.M. (2015). Portrety Kochubeiv u fondovii kolektsii Chernihivskoho oblasnoho khudozhnoho muzeiu imeni Hryhoriia Halahana // Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. K.: Hlukhiv. Vyp. 8. pp. 334-338.
36. Elena Govor. Olga Gostina iz roda Kochubeyev... // Rezhim dostupu : <http://elena.id.au/Gostin.htm>
37. Miloradovich G.A. (1888). Rodoslovnaya dvoryan i knyazey Kochubeyev // Kiyevskaya starina. T. 22. pp. 46-49.
38. Arkas M. Istoriia Ukrainy-Rusi.: 2-he faks. vyd. (1991). K.: Vyshcha shkola. 456 P.
39. Polonska-Vasylenko N. (1995). Istoriia Ukrainy: U 2 t. T.I. Do seredyny KhVII stolittia. 3-tie vyd. K.: Lybid. 672 P.
40. Osobnyak Vasiliya Petrovicha Kochubeya v Tsarskom Sele // Rezhim dostupu: <http://v-murza.livejournal.com/92807.html> cutid1
41. Slid na zemli: Istoriia Borznianshchyny v osobakh (2004). / Stryzhak A.V. K.: SP «Intertekhnodruk». 72 P.

Герасько Марина Олександрівна – кандидат історичних наук.
Gerasko Marina Oleksandrivna – PhD (History)

THE KOCHUBEYS FAMILY IN GENEALOGICAL STUDIES

The article deals with the theories of the Kochubeys family origin, its history on the territory of Ukraine. There are several versions of the Kochubeys family genesis. T.H. Shevchenko in his poems called the Kochubeys «nagai» (nogai) concerning that they originated from the Tatar people, who inhabited Dahestan. Probably, this family started with three Tatar brothers: Kachubey, Kutlubugu and Dmytro. These brothers, Tatar princes were «otchychi» and «didychi», owners of Podillia land. Thus, this family ruled the territory for a long time.

According to the researches of O. Hostyna, Australian ethnographer (one of the representatives of this family) the Kochubeys were direct descendants of Genghis Khan. However, the author has quite different opinion. We believe that this generation originated from the founder of the Crimean Khanate Hadji-Girey and his son Mengli-Girey. We can prove it with a fact that on the place of modern Odesa during the reign of Vitautas there was a well-fortified Hadzibey, Kochubey, or Kotsubiy stronghold. Kochubey and Kotsubey are the same surnames with different pronunciation in different languages. This surname was considered to be one of the noblest and the most significant among the Tatars, that is confirmed by the title of Baya, which in Crimea was the highest after the ruling dynasty of the Genghis Empire. It was given only to families that came from Shirin and Mansur. The other noble families were called Murza (Murza - General - author). Kochubey is translated from Turkic as «small», «small nobleman», «small prince», a «son of the prince».

Also, our research has studied biographies of family members and has paid much attention to the study of descendants living all over the world.

Summing up the work we can admit that unknown pages of the Kochubeys family lives and activities were revealed. However, the history of 1-5 generations of the Kochubeys has not been sufficiently studied, thus in this paper we have entirely focused our attention on them. It is worth noting that we must continue studying this interesting topic. It will allow us to study deeply the history of this family from its founders, thus the number of white spots in the Kochubeys genealogy will decrease.

Key words: the Kochubeis, Baturyn, representatives of the family.

Дата подання: 08.04.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253733

**У ЦЕНТРІ УВАГИ –
НЕПЕРЕСІЧНА ОСОБА ЛІДЕРА
ГЕТЬМАНЩИНИ**

Лівобережної Гетьманщини. У фокусі прискіпливої уваги гетьмана перебував Чернігів, другий після Києва культурно-освітній осередок Гетьманщини. Гетьман І. Мазепа опікувався будівництвом та реконструкцією у краї пам'яток архітектури, насамперед сакральної. Учасники конференції у своїх доповідях розкрили різні аспекти діяльності І. Мазепи на теренах Чернігівщини, що були віддзеркаленням державницької політики гетьмана у цілому. У зачитаній доповіді доктора історичних наук, професора, провідного наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної Академії наук України Юрія Мицика йшлося про нововиявлені 4 документи гетьмана.

Старші наукові співробітники Науково-дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Юрій Ситий та Олександр Терещенко на підставі матеріалів багаторічних археологічних досліджень розповіли про забудову садиби І. Мазепи на Гончарівці та поділилися своїми висновками щодо атрибуції решток собору, дослідженого у Бату-рині впродовж 2006–2009 рр.

За сприяння І. Мазепи у 1700 р. був відкритий колегіум у Чернігові. Про історію створення цього навчального закладу розповіла завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», кандидат історичних наук Ольга Травкіна.

Засади церковної політики гетьмана, що була спрямована на зміцнення становища Православної Церкви в Україні, були схарактеризовані доцентом кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидатом історичних наук Ольгою Гейдою.

Окремі аспекти благодійницької діяльності І. Мазепи у місті Чернігові були розкриті у доповідях завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» Володимира Руденка, старшого наукового співробітника відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» Тетяни Новик та вченого секретаря Чернігівського обласного

історичного музею імені В. В. Тарновського Максима Блакитного.

Своїми думками щодо ймовірності зображення І. Мазепи як головного ктитора Чернігівського Троїцького собору в образі Іоанна Предтечі поділився кандидат мистецтвознавства, доцент Анатолій Адруг.

Соціальною опорою міцної гетьманської влади І. Мазепа бачив козацьку старшину, зміцненню позицій якої він всіляко сприяв. Зокрема, на користь останньої гетьман здійснював значні земельні пожалування. Цій проблематиці були присвячені доповіді доцента кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидата історичних наук Ігоря Кондратьєва та спеціаліста Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій, кандидата історичних наук Дмитра Казімірова. Становище козацької старшини Ніжинського полку за гетьманування І. Мазепи висвітлив доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М.

Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук Сергій Токарев. Як склалися взаємостосунки гетьмана з представниками одного з провідних козацько-старшинських родів Чернігово-Сіверщини Лизогубами, розповів фахівець міжнародного відділу Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Ервін Міден.

Підсумками археологічних дослідження садиби козацької старшини у Любечі поділилася доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук Олена Веремейчик.

За часів Гетьманщини на теренах Чернігово-Сіверщини, як і в цілому на Лівобережній Україні, йшло активне будівництво як світське, так і церковне. Про

організацію будівельного виробництва у регіоні за матеріалами археологічних досліджень розповіла доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук Олена Черненко.

Саме на теренах Чернігово-Сіверщини розпочалася і значною мірою тривала визвольна акція гетьмана І. Мазепи, що мала на меті звільнити Україну з-під влади Москви. Своїми міркуваннями щодо причин, які спонукали І. Мазепу до антимосковського виступу, поділився шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», заслужений журналіст України Сергій Павленко.

Про підготовку фортець Гетьманщини до військових дій, що розгорнулися на теренах Чернігово-Сіверщини у 1708–1709 рр., розповів старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського, кандидат історичних наук Олександр Бондар.

Науковий співробітник Мезинського національного природного парку Роман Луценко та інженер з рекреаційного благоустрою І категорії Мезинського національного природного парку Лариса Подоляко схарактеризували перебіг подій Північної війни на теренах Коропщини та їх дослідження і популяризацію у науковій та екскурсійній роботі.

Антимосковський виступ І. Мазепи закінчився поразкою, а свій життєвий шлях гетьман завершив поза межами України. Про долю поховання І. Мазепи та спроби віднайти місце його останнього спочину поділився директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, професор кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук Олександр Коваленко.

Директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» Наталія Реброва розповіла про форми і методи популяризації діяльності гетьмана І. Мазепи в очолюваному нею заповіднику.

Використовуючи матеріали колекції Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана, науковий співробітник музею Марина Гриценко довела значну популярність образу козака в образотворчому мистецтві XVIII–XXI ст.

Професор кафедри соціальної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, доктор педагогічних наук Тамара Янченко, кандидати історичних наук, доценти кафедри історії України, кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи, кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Людмила Ясновська, Світлана Щербина, Ольга Коваленко, Олена Гринь, Ірина Петrenchенко порушили інші проблеми, пов'язані з гетьманством І. Мазепи, а також торкнулися питань висвітлення діяльності гетьмана в історіографії.

За результатами конференції його учасниками підготовлено тези, низку студій, що запропоновані нижче.

Ірина ПЕТРЕНЧЕНКО

Фото Людмили Ясновської

МІРКУВАННЯ ПРО УКРАЇНУ ТА НАБОЛІЛЕ

(Підготував та переклав із староукраїнської мови Сергій Павленко)

Про часи руїни в Гетьманщині

(зі звернення гетьмана до всіх полків від 28 липня 1692 р.)

Ми, отож, гетьман, виказуючи дбання з тієї оказії та горливе старання щодо цілості усього малоросійського краю, спільної для всіх вітчизни, і щодо добробуту божих святинь, а над те щодо мирного всіх вас життя при належній вірності до великих государів, засвідчуємо кожному з вас, що є справді позиточне всьому народові, а що шкідливо. Так усьому народові буває позиточно й корисно тоді, коли всякого чину люди, не слухаючи жадних бунтівничих зваб та заколотних оман, тримаються постійно одного свого старшого, віддають йому своє щире послухенство і неодмінно дотримуються існуючих порядків. І кожен з вас самих зауважив уже, що коли (а це вже 20 з лишком років) живете ви під високодержавною їхньої царської пресвітлої величності рукою статечно, то не тільки доступилися милого й пожаданого спокою, але й на все добро збагатилися, оскільки маєте в господарствах своїх досить усякого здобутого статку, маєте вдосталь хліба, чого всього нехай Господь Бог вам удесятеро збільшить. А згадайте тільки оті минулі колотнечі й замішання, внесені в наш народ через легковажних людей, коли належному володарю і своєму рейментарю чинилося противенство від багатьох неуважливих людей, а від заколотників уносилося поміж народ розрізнення та внутрішнє замішання. Яке тоді учинилося знищення і на хліб нестача, про те жахливо й казати! Але ми про те просторо свого слова не розширюємо, бо самі ви знаєте, через кого і в який спосіб це діялося. Приводим вам, однак, у пам'ять свіжіші події на тому боці Дніпра, що справили і який позиток учинили народові оті горливі властолюбці: полковник Сірко, який приніс колотнечу в Умань та в інші міста, багатьох людей довів до смерті і подав на грабунок безліч худоби, а потім, не можучи утриматися у такому неґрунтовному житті, пішов звідти геть і змушений був шукати слобід. Тоді ж і Сулимко, назбиравши своїм бунтом більше як 20 000 свавільних людей і притягши під Білу Церкву, ледве звідти втік з безчесним для себе соромом, а потім десь загинув, та й помічників усіх своїх допровадив до ганебної згуби. Суховій, котрий двічі виправляв у міста на людську шкоду потужні орди, чого досяг? Тільки завів колотнечу поміж народом, а в людських набутках страту, а для себе лишив вічну ганьбу. Також і Ханенко, взявши нечинно й непорядно гетьманський титул, вніс поміж народ розрізнення, був спершу притиснений в Умані облогою, а потім під Стеблевом, хоч мав при собі й немало орд з мурзою Батирчею, втратив гармати й був упень розбитий та розпорошений тодішнім гетьманом Дорошенком. Ті названі й неназані особи, яких тут не згадуємо, котрі бігали за владою, не тільки самі на собі й на помічниках своїх пізнали нещастя й занепад, але за той їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогобічний, бо коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі переходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили. І де бували лодні міста, оздоблені божими святинями, там тепер за гріхи наші пустеля і віднайшлося житло звірям. Від того не тільки кожен зичливий син своєї вітчизни мусить точити з очей своїх слюзи, але обійме жаль і кожного доброго християнина. Хто ж бо віджалкує оту всього нашого народу невідшкодовану втрату? А коли був би той народ у такому багатовидному множенстві і в ті часи дотримувався статечності та відповідно постановленого у себе

порядку, тримався богохранимої держави їхньої царської пресвітлої величності, не слухаючи жодних заколотних оман, певне, й досі б тогочасна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла і неумалена в своїх оздобах¹.

Іронічна нотація старшині

(з листа гетьмана до лубенського полковника Леонтія Свічки від 25 січня 1796 р.)

Знаю, що ваша вельможність пам'ятаєш євангельське слово і тому сумлінно послідуєш йому: і де ж є скарб ваш, там буде і душа ваша. Домислюємо ми, що багато ваша милість добра свого в Лубнах склав скарбом, а при ньому і душу свою прив'язав так міцно, що не хочеться вашій милості і на таку відповідальну до оборони вітчизни іти службу, з яких часів відмовки без міри перед нами вишукуєш. А так ми, вашу милість, упевнюєм, що всіх тих скарбів ваших за нашим до Лубна прибуттям устережемо і додержимо вашої милості у цілості, тільки по правді розкажи нам, де все складено; а іди ваша милість без сумнівів туди, де указ наш гетьманський наказує².

Зрадників – до смерті

Коли у мене на порядку постане справа оголошення виступу проти царя, на той час, хто б із старшини чи полковників, або якихось-небудь осіб до того не пристав, того, взявши, давити кріпким в'язанням аж до смерті, без пощади³.

Про невітшне гетьманське життя

(30 червня 1706 р. Батурин. Після проголошення тосту на честь гетьмана)

Дякую за ту приязнь! Але що мені за утіха, коли я живу, ніколи не маючи цілковитої надії своїй цілості, завжди у небезпеці, чекаючи, як віл, обуха!⁴

Причини поразки гетьманів І. Виговського та І. Брюховецького

(30 червня 1706 р. Батурин. Промовляв за столом)

Почали були Виговський і Брюховецький, що хотіли, і зачали було з тої неволі вибиватися, але злі люди їм у тому перешкодили: проти Виговського повстав Пушкар, полковник полтавський. Хоча той подоланий і під Конотопом не втратив свого щастя, однак, коли інші на тому боці Дніпра збурилися, не давши йому гетьманувати, не скінчив своєї завзятості. А проти Брюховецького, досить початки добрі маючи, навіть багато міст від воевод очистив, учинилися противності від своїх та різних, і на тому те завзяття скінчилося.

І ми хотіли б про свою майбутню цілісність та вольності військові помислити, так не маємо тепер ще способу, а головне, не всі наші думку мають єдину⁵.

Про переговори та співпрацю з ханами

То складність, що орди нам непідвладні. От сьогодні я, відправляючи від себе до хана агу, запитав у нього: «Чому хан мені не відповідає на мої слова, які я через тебе йому говорив?» Аж він відказав: «Я хану те доповідав, але хан сказав, що турецький султан йому, хану, наказує тримати орду кріпко, і ні до кого в допомогу не посилати». Через те на орду тепер нема нам надії. А війська, які тут в Україні є московські порадні, так і Білій Русі, хоч ледь які, однак чисельні.⁶

1 Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук // Величко С. Літопис. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 390–391.

2 Тут і далі переклав із староукраїнської мови Сергій Павленко // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. С.194.

3 З 16 статті доносу В. Кочубея // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. Київ : КМ Академія, 2007. С. 384.

4 З 20 статті доносу В. Кочубея // Там само. С. 384.

5 З 20 статті доносу В. Кочубея // Там само. С.384–385.

6 З 20 статті доносу В. Кочубея // Там само. С. 385.

Уже я пробував приязні ханської, і був прихильний колишній хан Казингірей, але того відставлено, а теперішній хан спочатку приємно до мене на мої листи відписував, а тепер посилав я до Криму свого посланця, але далеко відминився, а до паші селістрійського, до сераскера чимало посилали, не отримую жодної надії; а тому з вищої бочки треба справу зачинати, а, домовившись і постановивши намір свій, слід зараз і за шаблю братися⁷.

(Під час розмови про татар, з якими воювали)

Дайте тим розмовам спокій! Тії люди будуть нам скоро потрібні⁸.

Готовність уступити уряд

Може, ваша милість, розумієте, ніби я, гетьман, намірився гетьманство покласти на Войнаровського, то не зовсім так: я того не бажаю. Вільно вашим милостям буде кого хочете між собою обрати на той уряд, а Войнаровський і без того на своєму родинному кутку і на моєму забезпеченні може виховатися; а того уряду я і тепер готовий вам уступити.

Коли є між вами той, хто б цього часу зміг вітчизну свою рятувати, то я тому уступлю; а якщо на мене ще цей тягар звалений, то будьте ласкаві мене слухати і на мій повід глядіти!⁹

II. Орлику про наміри захистити Вітчизну (17 вересня 1707 р.)

Всевишнього Бога взиваю на свідка і присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих почестей, не для збагачення себе або для яких-небудь інших забаванок, а тільки для вас усіх, хто є під моєю владою і під регіментом стоять, для жінок і дітей ваших, ради загальною добра неньки моєї бідної України, для користі Запорозького Війська і всього народу українського, для розширення прав і військових вольностей, хочу при допомозі Божій так чинити, щоб ви з жінками і дітьми нашими і Вітчизна з Військом Запорозьким не загинули як з московського, так і з шведського боку. Коли ж би я ради своїх приватних забаванок так держав чинити, то нехай поб'є мене на душі і на тілі Бог у Трійці Святій єдиний і невинні страсті Христові¹⁰.

З присяги гетьмана 1708 р.

(старшина читала її на Бендерській комісії 28-30 листопада 1709 р.)

Задля визволення Батьківщини «від страшного московського ярма неволі, вложеного на наші шиї», щоб «привернути, поправити й поширити поламані й до останнього упадку доведені закони та свободи», Мазепа мав «обов'язок із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинності свого гетьманського уряду проти ворогів москалів за добро отчизни в обороні законів і свобод повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Запорозького Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану»¹¹.

7 3 21 статті доносу В. Кочубея // Там само. С. 385.

8 3 30 статті доносу В. Кочубея // Там само. С. 387.

9 3 21 статті доносу В. Кочубея // Там само. С. 385.

10 Зі спогадів Пилипа Орлика (1721, червня 1. – Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. Київ: КМ Академія, 2007. С. 354.)

11 *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // *Праці Українського наукового інституту (Мазепа. Збірник. Т. I).* 1938. Т. 46. С. 123.

**З промови гетьмана І. С. Мазепи перед запорожцями, які приїхали на
перемовини про спільний виступ проти Москви (26 березня 1709. – Диканька;
реконструкція за нотатками очевидця Нордберга)**

Дякую товариству за довіру та підтримку, надану мені.

Бог мені свідок, що, віддаючись до рук шведського короля, я зробив це не з легковажності і не спонуканий мотивами особистих інтересів для себе, а з безмежної любові до Вітчизни. Будучи дуже старим, не маючи ні дружини, ні дітей, я міг би податись у Польщу або будь-куди і спокійно провести там залишок днів мого життя. Але, керуючи стільки Україною з піклуванням і вірністю, наскільки було у мене здібностей, я за обов'язком честі і сердечної любові не можу, склавши руки, віддати цей край під владу несправедливого гнобителя. Мені достеменно відомо, що цар має намір переселити усіх запорожців в інше місце, ваші житла розорити, а усіх вас обернути на драгунів. Якщо ви, запорожці, ще зберегли свою свободу, то цим зобов'язані лише мені, Мазепі.

Уже князь Меншиков вирушив був зі страшною армією, щоб узяти мене, захопити всіх полковників та інших наближених до мене осіб, і якби цей намір князя здійснився, то запорожців теж би неминуче запровадили в Сибір. Але завдяки дії особливого провидіння Божого, саме в цей час вступив у країну шведський король і дав надію звільнитися від утисків і скинути ганебне й незносне ярмо Москви. Дякуючи Богу, який вихопив їх з цієї небезпеки, король Швеції взявся допомогти уникнути нам гноблення. Саме тому я готовий з'єднатися з запорожцями й готовий зобов'язатися присягою виконати таку справу, аби лише й запорожці зі свого боку поклялися мені в щирій і незмінній дружбі і в готовності діяти спільно, маючи один намір і одну спільну мету¹².

¹² Nordberg J.A. Histoire de Charles XII. Roi de Suede. – La Haye: P. De Hondt, 1748. T. 2. P. 286–287.

DOI: 10.5281/zenodo.3253759

Лариса Подоляко, Роман Луценко

ПОДІЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 РР. НА ТЕРИТОРІЇ КОРОПЩИНИ У НАУКОВІЙ ТА ЕКСКУРСІЙНІЙ РОБОТІ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

Дедалі більшого значення в процесі економічного й культурного розвитку Чернігівської області набуває рекреація й туризм. Адже рекреація – це одна з форм раціонального використання часу, проведення змістовного дозвілля. Саме вона стала можливим засобом вивчення історії рідного краю та пізнання історико-культурної спадщини, залишеної нам попередніми поколіннями.

Мезинський національний природний парк – найбільший природно-заповідний об'єкт Чернігівської області. Створений відповідно до Указу Президента України №122/2006 від 10.02.06 площею 31035,2 га. Одним з перспективних напрямів його збалансованого розвитку виступає саме рекреаційна діяльність.

Її різновидом, який широко практикується на території Мезинського НПП, є діяльність екскурсійна. Вона полягає в організації подорожей, що не перевищують 24 години без ночівлі, разом з фахівцем туристичного супроводу та за заздалегідь складеними маршрутами для ознайомлення з визначними місцями, пам'ятками природи, історії, культури, музеями тощо.

Події Північної війни, що відбулися наприкінці жовтня – на початку листопада 1708 р. залишили вагомий відбиток в історії регіону (пам'ятні місця, топоніми, предмети озброєння та побуту, легенди та перекази тощо), які на місцевому рівні багато років досліджував та вивчав археолог, краєзнавець В. Є. Куриленко. Його зусиллями було зібрано колекцію предметів, що лягла в основу експозиції в Мезинському археологічному науково-дослідному музеї ім. В. Є. Куриленка та його філії у візит-центрі Мезинського НПП. У вітринах експонуються гарматні ядра, свинцева картеч, козацькі люльки та інші експонати цього періоду, що були знайдені дослідником на території Коропщини.

У жовтні 1708 р. театр бойових дій Північної війни змістився до р. Десна. Після переходу Івана Мазепи на бік Карла XII шведські війська намагалися форсувати Десну біля с. Комані та с. Гнатовки, проте активні дії російських військ на лівому березі не дали їм зробити це¹.

31 жовтня шведські та козацькі війська вирушають до с. Мезин, де вирішено було спробувати переправитися знову. Шведи починають готуватися до форсування Десни. Для забезпечення успіху операції шведи на височині (Сірівській горі) над місцем переправи створили артилерійські позиції та встановили гармати, що тримали під обстрілом лівий берег, де облаштували позиції російські війська². 1 листопада річку покрила крига, що ускладнило процес підготовки до переправи.

Шведські частини, що повинні були першими форсувати річку, розмістилися зразу під Сірівською горою й на вузькій прибережній смугі збудували плоти. 2 листопада Карл XII звелів розпочати переправу. Спочатку були натягнуті мотузки між берегами річки, що дозволило плотам курсувати як паром, переправляючи по 15–20 солдатів.

1 Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 134.

2 Там само. С.135.

До вечора було переправлено 600 осіб. Уночі російські війська спробували вибити шведів із захопленого плацдарму, проте рішучі дії шведського загону при підтримці артилерії з правого боку Десни залишили плацдарм за шведами³.

Наступного дня, 3 листопада, шведи спорудили понтонні мости, що дало змогу масово переправляти шведські війська на лівий берег. Біля с. Мезин було наведено два мости (один будували шведи, а другий козаки Мазепи), ще один міст було наведено нижче по течії Десни, південніше с. Псарівка (сучасне с. Деснянське). 4–5 листопада майже все шведське військо переправилося на лівий берег⁴.

Лл. 1. Місце, де шведська армія переходила Десну біля с. Мезина

У наш час події Північної війни на території Коропщини відображені в науковій, екскурсійній та експозиційній роботі Мезинського НПП.

Сьогодні на території національного природного парку розроблені та функціонують екологічні стежки: «Дивосвіт природи краю, де ходили мамонти» та «Під деснянськими кручами», відвідування яких дозволяє розкрити не

лише таємничість природи краю, а також познайомити рекреантів з історією регіону, зокрема із подіями Північної війни, що відбулися 300 років тому на цій території (Рис.1).

Так, на екологічній стежці «Дивосвіт природи краю, де ходили мамонти» одним з улюблених об'єктів екскурсантів є «Дуб Мазепи» (Лл. 2), вік якого понад 300 років. Під цим деревом у листопаді 1708 р., за переказами місцевих жителів, була нарада Карла XII та гетьмана Івана Мазепи, на якій вирішували питання стосовно обрання місця переправи військ через Десну. Дуб знаходиться на схилі Сірівської (Мазепиної) гори (с. Мезин), де Карл XII створив вдалу артилерійську позицію – «шведські редути», розмістивши тут у три ряди 28 гармат: їх вогонь по російських позиціях на протилежному рівнинному березі був настільки щільним, що «только в один человек с нуждою за оным бруствером укрыться могли, а в четыре человека стать было не возможно от неприятельской стрельбы»⁵. Зараз на Сірівській горі створено зручний оглядовий майданчик Мезинського НПП, з якого відкривається чудовий краєвид.

Неподалік цього місця в 1970 р. місцеві жителі знайшли скарб шведських

Лл. 2. Дуб Мазепи

3 Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський літопис. 2014. № 4. С. 102–103.

4 Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 141.

5 Куриленко В.Є. Кризь безодню віків / гол. ред. І.В. Куриленко, Л.В. Чолану (Куриленко). Чернівці, 2016. С. 308.

*Ил. 3. Місця, пов'язані з військовими діями 1708 р. на території Мезинського НПП.
1 – переправа під с. Мезин; 2 – шведські позиції (Сірівська гора); 3 – дуб Мазепи;
4 – російські позиції (Острів); 5,6,7 – «шведські могили»;
8 – ур. «Шведівщина»; 9 – переправа під с. Деснянське (колишня Псарівка).*

талерів часів Північної війни. Також існує й легенда про загублену (закопану) шведами бочку із золотом у с. Мезині, яку шукають і нині. На цій горі В. Є. Куриленком були знайдені невеликі ядра, що вказує на обстріл шведських позицій супротивником.

Екскурсійними об'єктами також є місця переправи шведських і козацьких військ через Десну. Одна з них була біля сучасного парому в с. Мезин, яку В. Є. Куриленко вважав другорядною. На його думку, головна переправа відбулася нижче Псарівки (сучасне с. Деснянське), тут проходить маршрут екологічної стежки «Під деснянськими кручами». Краєзнавець аргументує це тим, що біля Мезина ширина заболоченої заплави була до 6 км, а на відрізку Дзвінкове – Хвостинка вона звужувалася до 1,5 км.

З письмових джерел дійсно відомо про дві переправи, одну з яких будували шведи, а іншу козаки І. Мазепи.

Про події 1708 р. та перебування шведів на цій території нагадують і місцеві топоніми (Ил. 3) та легенди з переказами.

Так, яр Шведівщина лежить за 3 км нижче за течією Десни південніше с. Деснянське (ймовірне місце розташування другої переправи). Згідно з місцевими легендами і доносами Петру I, тут у листопаді 1708 р. ховалася шведська армія, яка після битви в Мезині форсувала р. Десну й заплаву в напрямку на Дзвінкове. Поблизу Шведівщини, на березі Десни, у крейді В. Є. Куриленко знайшов велике, а зверху на кручі мале ядра⁶.

Також на території парку є три топоніми «шведські могили» (біля сіл Разльоти, Криски та на заплаві навпроти с. Мезин), імовірно, місця поховань загиблих воїнів у 1708 р.

В урочищі Рови, що за 2–3 км на захід від с. Деснянське, є рештки великих земляних споруд, які В. Є. Куриленко, спираючись на місцеві легенди, ототожнював з шведськими резервними складами.

Також переповідають, що біля с. Деснянське шведи заховали золоту карету, яку не змогли переправити на лівий берег. Потрібно відзначити, що легенда про золоту карету, яка була закопана (загублена, втоплена й т. п.), доволі поширена на території Чернігівщини. Проте здебільшого вона пов'язана з персоною російської імператриці Катерини II.

Фахівцями нацпарку також розроблена тематична екскурсія «Від Дігтярівки до Деснянського. Слідами Північної війни», мета якої познайомити відвідувачів з подіями Північної війни в Чернігово-Сіверському Подесенні, простежити маршрут шведських військ.

Екскурсія починається біля підніжжя гори (с. Гірки), на якій відбулася перша зустріч Мазепи та Карла XII, потім перехід до пам'ятного знаку, що встановлений у 2008 р. Далі маршрут пролягає до с. Дігтярівка, де на кошти І. Мазепи (пожертва гетьмана становила 15 тисяч золотих) була збудована в стилі українського бароко мурована Покровська церква. Навпроти с. Дігтярівка, на лівому березі Десни, розташовані земляні споруди – редути військ Петра I.

Наступний екскурсійний об'єкт – «Накот» біля с. Курилівка, земляний насип, який збудували шведи та козаки, щоб скоротити шлях через болотисту місцевість⁷. Далі йдуть екскурсійні об'єкти біля сіл Мезин та Деснянське, про які згадувалося вище.

Отже, події Північної війни на території Коропщини є предметом наукових досліджень, вони представлені в експозиціях музеїв та висвітлені в екскурсійній роботі Мезинського НПП.

6 Куриленко В.Є. Історія Чернігово-Сіверщини з найдавніших часів у знахідках Мезинської округи. Нариси про далеке минуле рідного краю. Чернігів, 2008. С. 55.

7 Куриленко В.Є. Шведські дороги в окрузі Мізина на Десні // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. Київ-Глухів: Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2010. Вип. 3. С. 164–167.

Ольга Травкіна

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ЗАСНУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ

У статті розкриваються обставини заснування Чернігівського колегіуму на поч. XVIII ст. Висвітлюється роль гетьмана Івана Мазепи у створенні цього найстарішого навчального закладу вищого рівня Лівобережної України

Ключові слова: Чернігівський колегіум, чернігівські архієпископи Лазар Баранович та Іоан Максимович, гетьман Іван Мазепа, Борисоглібський кафедральний монастир.

У зв'язку з відзначенням 380-річчя з дня народження видатного гетьмана України Івана Мазепи ще раз згадуємо про його велику меценатську діяльність, зокрема, роль гетьмана у заснуванні найстарішого навчального закладу вищого рівня Лівобережної України – Чернігівського колегіуму.

Створення, захист та підтримка національних осередків освіти завжди були у центрі уваги козацьких лідерів, які виборювали незалежність української держави, починаючи від гетьмана Богдана Хмельницького. В угодах козаків з Річчю Посполитою: Зборівській (1649 р.), Білоцерківській (1651 р.), Гадяцькій (1658 р.) поряд із захистом національної православної віри завжди стояли вимоги щодо підтвердження та захисту православних навчальних закладів. Як бачимо, українські освітні осередки разом з «греко-руською» вірою виступали як важливі, визначальні національні інституції, навколо яких гуртувалися і які захищали та виборювали українці. Козацтво розуміло роль та значення освіти для розвитку нації. Адже в стінах навчальних закладів готувалися кадри національної еліти, педагогів, церковних діячів, спеціалістів інших галузей, формувалися світоглядні, морально-етичні погляди, національно-політична, патріотична свідомість.

Відомо, що найбільшою підтримкою гетьмана Івана Мазепи користувалася наука та освіта, значну увагу він приділяв Києво-Могилянській колегії, яка за його участю набула статусу академії, перетворилася в провідний освітній центр Східної Європи. Завдяки державній допомозі гетьмана Івана Мазепи в Чернігові був заснований другий навчальний заклад вищого рівня в Гетьманщині – Чернігівський колегіум.

Дослідження історії заснування Чернігівського колегіуму засвідчує, що створення ще одного освітнього осередку вищого рівня в Гетьманщині було справою досить непростю та нелегкою. Виникнення його саме в Чернігові було не випадковим. Ініціатором створення Чернігівського колегіуму був визначний церковний та політичний діяч, чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1616–1693 рр.), резиденція якого з 1672 р. знаходилася у чернігівському кафедральному Борисоглібському монастирі. Лазарю Барановичу довелося не лише очолювати чернігівську єпархію, але й незабаром після висвячення в 1657 р. вже стати місцеблюстителем київської митрополії в Лівобережній Україні. На цій посаді він перебував майже 20 років з перервами (1657 р., 1659–1661 рр., 1670–1685 рр.). У передмові книжки «Зерцало от писанія Божественнаго», яка вийшла друком у 1705 р. в друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря і яка була піднесена гетьману Івану Мазепі від нещодавно заснованого Чернігівського колегіуму, викладена історія створення закладу. У ній зазначалося, що під час хіротонії на архієрея покладається обов'язок піклуватися про паству, зокрема, освіту¹. Через занепад та запусніння шкіл Києво-Могилянських Лазар Баранович

1 Зерцало от писанія Божественнаго. Чернігів: Друк. Троїц.-Іллін. монастиря, 1705. Арк.15.

вирішив «потщася воздвигнути оученіе» саме у Чернігові при архієрейському домі, тобто у кафедральному Борисоглібському монастирі. У 50-ті роки XVII ст. Лазар Баранович як ректор Києво-Могилянської колегії, потім як її протектор, будучи місцєблостителем київської митрополії, опікувався нею, насамперед, турбувався про її матеріальне забезпечення, надсилав туди вчителів тощо. Проте у часи Руїни Києво-Могилянська колегія дуже постраждала через військові дії: у 1658–1660 рр. велика пожежа майже знищила її будівлі, а у 1665 р. Братський монастир і школи при ньому було повністю зруйновано². Через занепад Києво-Могилянської колегії Лазар Баранович як місцєблоститель митрополитої кафедри, резиденція якого знаходилася в Чернігові, вирішив у цьому місті заснувати заклад вищого рівня. Мало значення й те, що за Андрусівським перемир'ям (січень 1667 р.) Київ мав відійти до Речі Посполитої. Лазар Баранович пропонував перенести київську православну митрополію до Чернігова. Проте Київ не був переданий Польщі і, як далі зазначалося в «Зерцалі», за короткий час Київський колегіум розквітнув, а в Чернігові школи «малых ради именій, пространства и скудности невозмога разширенны и оутвержденны быти, доселе, многія скудности и явсвенных ради, и всем известных вын препятіе бе ко разширенію оучилищ»³. Як бачимо, у Чернігові, певно, уже існувала школа, яка, можливо, складалася з початкових граматичних класів. Її Лазар Баранович міг перевести в 1672 р. з м. Новгорода-Сіверського, де спочатку знаходилася резиденція чернігівського архієпископа. Переїхавши до Чернігова, Лазар Баранович був змушений заново облаштовувати архієрейську кафедру. Він скаржився, що «архієпископия вся почти с изнова устраивается, нет в ней ни трапезны, ни келий, ни конюшни и церковь требует великихъ расходовъ»⁴. Справа ускладнювалася тим, що маєтності кафедри продовжували належати новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, і минув деякий час, поки згідно з рішенням спеціальної комісії, створеної за узгодженням з гетьманом Іваном Самойловичем, вони були розділені між Спасо-Преображенським та чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирем. До того ж, територія Борисоглібського монастиря, який розташовувався в північно-західній частині Чернігівської фортеці, обмежувалася її щільною забудовою, була тісною. Архієпископ поступово скуповує землі з будинками мешканців фортеці, які межували з монастирем, розширюючи таким чином його територію.

Ще однією причиною, яка неуможливлювала в цей час створення колегіуму, могла бути й та, що московські патріархи, під зверхність яких перейшов чернігівський архієпископ Лазар Баранович 1688 р., були противниками освіти європейського типу, яка ґрунтувалася на латинській мові, звинувачували українське духовенство в ересі, католицьких симпатіях. Московські патріархи забороняли українські книги, у тому числі Лазаря Барановича, знаходячи в них «латинську ересь».

Лазар Баранович розумів, що консервативні патріархи не підтримають його ідею створення в Чернігові колегіуму – закладу європейського типу. Вочевидь, Лазар Баранович не міг і розраховувати на підтримку з боку гетьмана Івана Самойловича, який покровительствував своєму ставленику київському митрополиту Гedeону Четвертинському – супернику чернігівського архієпископа. Гетьман І. Самойлович утискував Лазаря Барановича й забороняв йому писати царям. Правитель Гетьманщини клопотався перед царями Іваном та Петром щодо підтвердження прав саме для київської колегії, яка здавна була під протекцією київських митрополитів⁵. Про привілеї Києво-Могилянської колегії клопотався й гетьман Іван Мазепа, який покровительствував навчальному закладу. Тобто основна увага в цей період і з боку церковної, і з боку світської приділялася зміцненню стану Києво-Могилянської колегії. І вона була відроджена та утверджена у своїх правах. А створення на той час

2 Величко С. Літопис: перекл. з книжкової української мови В.О.Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. Т.2. С.136.

3 Зерцало от писанія Божественнаго. Арк.15.

4 Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е изд., Чернигов: в Типографии Ильинского монастыря, 1865. С. 201.

5 Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань : Издание книжного магазина М.Г. Голубева, 1914. Т.1. С. 405.

в Чернігові ще одного колегіуму, який міг стати конкурентом Києво-Могилянській колегії та підвищити авторитет чернігівського архієпископа Лазаря Барановича на противагу київському митрополиту було, очевидно, не на часі. Київські митрополити були незадоволені високим статусом чернігівських архієпископів, добивалися позбавлення їх архієпископства, зокрема, свого часу київський митрополит Гedeон Четвертинський прагнув залишити їх у ранзі єпископів та підпорядкувати безпосередньо київському митрополиту, а не московському патріарху. Київський митрополит Варлаам Ясинський 1692 р. забрав у чернігівського архієпископа три протопопії: глухівську, борзенську, конотопську, передану Лазарю Барановичу 1658 р. київським митрополитом Діонісієм Балабаном⁶.

З вищеназваних причин Лазарю Барановичу, очевидно, не вдалося створити у Чернігові ще один навчальний заклад вищого рівня з повним комплектом класів та відповідним обсягом предметів.

Плани Лазаря Барановича втілював у життя чернігівський архієпископ Іоанн Максимович (грудень 1651 – 10 червня 1715 рр.), який продовжив курс Лазаря Барановича на вивіщення Чернігова та чернігівської архієпископії, якоюсь мірою й на противагу київській митрополії. Заснування колегіуму в Чернігові мало б підвищити авторитет чернігівських архієпископів. Іоанн Максимович був висвячений у чернігівські архієпископи 1697 р. за підтримки гетьмана Івана Мазепи. У 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи Іоанн Максимович заснував Чернігівський колегіум. Відомо, що гетьман Іван Мазепа надав 10000 тисяч золотих на розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря. У 1701 р. гетьман надав Іоанну Максимовичу підтверджувальний універсал на володіння руднею с. Неданчичі, подарованій кафедрі І. Яхимовичем на «фундуючомуся каменную звонницу»⁷. На дзвіниці була влаштована закладна дошка, яка збереглася до нашого часу з гербом Івана Мазепи, монограмою та записом про пожертвування гетьмана: «Сей храм созданъ Божиимъ Благословеніємъ прещедримъ даєніємъ и іждивеніємъ отъ ясне Вельможнаго Пана Іоанна Мазепы славнаго войскъ Російскихъ Гетмана надтисаща всемъ сотомъ року здат начася, а в второмъ поспешествомъ Божиимъ скончася». Дзвіниця мала церкву, названу на честь патронального святого Івана Мазепи Іоана Предтечі. У Борисоглібському кафедральному монастирі був побудований цілий комплекс приміщень, що складався з монастирської трапезної, дзвіниці та корпусу шкільних приміщень. У збірнику «Зерцало отъ писанія Божественнаго», який був піднесений у 1705 р. Івану Мазепі як патрону колегіуму, повідомлялося, що за допомогою, імовірно всього, самого гетьмана були побудовані приміщення колегіуму: «...оучилищъ каменныхъ шесть за скудость мейсца, подъ единымъ покровомъ»⁸. Це дало можливість відкрити ще один клас риторики: «Живы будемъ в настоящий годъ (тобто в 1705 р. – **О.Т.**) риторическому оученію начало положенно буде»⁹. У вірші про герб Івана Мазепи «Krzysz», вміщеному в «Зерцалі», написаному польською мовою неопоетами закладу, підкреслювалося, що гетьман дав дозвіл на відкриття колегіуму: «Щоб ліцей оцей постав, дозвіл намъ подав був»¹⁰.

Таким чином, гетьман Іван Мазепа офіційно підтвердив заснування Чернігівського колегіуму. Діяльність навчального закладу вищого рівня вимагала юридичного оформлення дозволом з боку державної (світської) та церковної влади. Так, свого часу заснування та статус Києво-Могилянського колегіуму було затверджено привілеєм польського короля Владислава IV 1633 року, царською грамотою 1694 р. та 1701 р. Заснування єзуїтського колегіуму в Новгороді-Сіверському також було підтверджено королівським привілеєм 1635 р.

6 Архив Юго-Западной России. Акты, относящиеся к делу о подчинении киевского митрополита московскому патриарху (1620–1694 гг.). Київ : в Губернской типографии, 1873. Ч.I.T.5. С.336–337, 488.

7 Модзалевский В.Л. Краткий очерк жизни св. Иоанна Максимовича / Подготовка до друку і передмова О.Коваленка // Сіверянський літопис.1998. №5. С.139.

8 Зерцало отъ писанія Божественнаго. Арк.15.

9 Зерцало отъ писанія Божественнаго. Арк.8.

10 Зерцало отъ писанія Божественнаго. Арк.8.

Що стосується підтримки справи організації колегіуму з боку церковної влади, то, як відомо, чернігівські архієпископи перебували під зверхністю московських патріархів, і в ставленій грамоті 10 січня 1697 р. патріарха Адріана Іоан Максимович отримав формальне благословення: «Таже да иматъ...и о школах промышление, яко да учатся божественныхъ писъмен чтению и свободныхъ наук во вразумительное ведрство мнози подщанием его». Але треба зазначити, що Адріан був консервативним патріархом, який не підтримував реформаторської діяльності Петра І. Той йому докоряв, що він не турбується про створення в Росії навчальних закладів, зокрема, європейського типу, і батьки віддають своїх дітей на навчання до іноземців. За часів Адріана Московська академія переживала не найкращі часи, була в занедбаному стані. 16 жовтня 1700 р. патріарх Адріан помер. Перед цим, а саме 7 квітня 1700 р., за наказом Петра І патріарх Адріан висвятив відомого освіченого українця Стефана Яворського митрополитом Рязанським. Він став протектором Московської академії. 7 червня 1701 р. виходить наказ царя «завесь в Академіи ученія латинскія». 16 грудня 1701 р. Стефан Яворський був призначений місцеблюстителем патріаршого престолу і як протектор академії реформував її за зразком Києво-Могилянської й забезпечив московську академію викладацькими кадрами з Києва.

Іоан Максимович, як досвідчений ієрарх, чутливо реагуючи на зміни, які відбувалися в Москві, зрозумів, що це був сприятливий момент для відкриття колегіуму і в Чернігові. Процес становлення Чернігівського колегіуму як навчального закладу розтягнувся на кілька років. Починаючи з 1700 р., відбувалося поступове розширення класів: до 1705 р. упродовж чотирьох років у Чернігівському колегіумі було відкрито чотири класи: три граматичні та, ймовірно, наступний за ними клас поетики, тобто кожного року з переходом учнів до вищого курсу відкривався новий клас. Як свідчить «Зерцало», у 1705 р. гетьмана Івана Мазепу вже вітали три класи, як їх тоді називали «школи» колегіуму: «schola infima, grammatica, syntaxis»¹¹. Вітали гетьмана також неопоети, тобто учні наступного, четвертого класу поетики¹². Відкриття наступного за ним класу риторики надавало навчальному закладу статус колегіуму. Про що й поспішили сповістити в 1705 р. очільнику держави засновник колегіуму чернігівський архієпископ Іоан Максимович та префект колегіуму Антоній Стаховський, присвячуючи йому збірник своїх праць «Зерцало от писанія Божественнаго» від навчального закладу. Збірник прикрашений гравюрами й дві з них – з гербами Івана Мазепи та Іоана Максимовича – більші за формат самої книги з віршами до гербів. Звертає на себе увагу гравюра – «лабіринт», в якій слова «Іоан Мазепа гетман малороской», розміщені в різних напрямках. Як приклад поезії, уміщеної в збірнику, наводимо вірш на пошану Мазепи, який супроводжував гравюру апокаліптичної Богородиці, що стоїть на півмісяці, навколо голови зірки, зображеної на тлі герба Мазепи:

Домъ Мазеповъ издревле, Дева возлюбила,
Небесными знаменами зело прославила.
Звездою от своєю главы оукрошаетъ,
Луною к твореную дель добрыхъ орошаетъ.
Іоанна при кресте приялъ ву вместо сына,
Любитъ и возлюбитъ тя, якъ своего едина,
Возносить Дева мати, твою везде славу.
Венцемъ нетленнымъ в небе увенчает главу¹³.

Таким чином, Чернігівський колегіум був заснований на початку XVIII ст. за ініціативи чернігівських архієпископів. Разом з тим заснування навчального закладу вищого рівня було б неможливе без підтримки державної влади. Ще один навчальний заклад вищого рівня в Гетьманщині – Чернігівський колегіум був створений за підтримки гетьмана Івана Мазепи, який не лише дав дозвіл на його відкриття, але й профінансував будівництво шкільних приміщень.

11 Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 8 зв.–11.

12 Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 11 зв.–12 зв.

13 Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 17 зв.

Володимир Руденок, Тетяна Новик

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТИР ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Чернігівський Троїцький Іллінський монастир посідає особливе місце не тільки в історії чернігівської церковної організації, а й усієї української православної церкви. Заснований у 1069 р.¹, він вважається одним з найдавніших на теренах Київської Русі. З ним пов'язано чимало славетних імен та важливих історичних подій, а його засновник Антоній Печерський шанується як «Батько руського чернецтва». На території монастиря сконцентрована велика кількість унікальних пам'яток історії, археології, мистецтва, архітектури та печерного будівництва різних епох, окрему й дуже важливу групу серед яких становлять археологічні та архітектурні пам'ятки гетьманської доби.

Піднесення Чернігівської церковної організації за часів Гетьманщини значною мірою пов'язане з ім'ям гетьмана Івана Мазепи, державна політика якого була спрямована на підтримку церковного будівництва. Чернігівські архієпископи, починаючи з Лазаря Барановича, прагнули перетворити свою єпархію на провідний культурний осередок усього Лівобережжя України. Така спрямованість архіпастирів знайшла підтримку в особі гетьмана Мазепи, відомого своїм меценатством.

Період Гетьманщини є винятково важливим періодом в історії монастиря. Саме в ці часи відроджена в 1649 р. ігуменом Зосимом Тишкевичем та старшим сотником Степаном Подобайлом стародавня чернеча обитель перетворюється на чудовий архітектурний ансамбль, духовний і культурний центр величезного регіону². Зараз мало кому відомо, що коли за Андрусівським перемир'ям 1667 р. Київ повинен був відійти до Польщі, планувалося перенести центр українського православ'я до Чернігова, а Іллінський монастир мав стати резиденцією митрополита. Про це чернігівський архієпископ Лазар Баранович відкрито наполягав на Глухівській раді 1669 р.³ Розпочаті у середині XVII ст. відновлювальні, а згодом і будівельні роботи, охопили всю територію монастиря. Але, якщо про будівництво нової (верхньої) монастирської садиби більш-менш залишилася інформація, то відносно того, що відбувалося наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на старій (нижній) його території довгий час було невідомо. У розпорядженні дослідників був лише коротенький опис споруд, які містилися на східному схилі яру та біля підніжжя гори поблизу Іллінської церкви, і згадка про галерею, що поєднувала стару та нову монастирські садиби за допомогою перекинутого через яр мосту на цегляних арках. Про будівлі на західному схилі яру не було навіть згадки⁴.

Таким чином, єдиним джерелом інформації про те, що відбувалося на цій території, стали археологічні дослідження, які тривають уже більше трьох десятиліть. Унаслідок проведених розкопок було зафіксовано та досліджено певну кількість раніше не відомих пам'яток археології та архітектури, що дозволило реконструювати історичну топографію монастиря другої половини XVII – XVIII ст. та переосмислити окремі погляди на історію пам'яток.

1 Літопис Руський. Київ, 1990. С. 118.

2 (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Ильинский монастырь. Чернигов, 1873. Т. 2.: Ильинский монастырь. С. 6–7.

3 Там само. С. 38.

4 Там само. С. 11.

Одним з найцікавіших археологічних об'єктів є залишки будинку, в якому деякий час була розташована монастирська друкарня. Довгий час у краєзнавчій літературі панувала думка, що на першому етапі свого існування друкарня розміщувалася у дво-поверховій цегляній прибудові до так званої Іллінської брами, на східній стіні якої в наш час був навіть укріплений охоронний знак. Але таке твердження виявилось хибним. По-перше, зазначеної споруди в 1679–1685 рр. ще не існувало. По-друге, друкарська справа – складний технологічний процес, який поділяється на кілька окремих етапів і потребує чималої кількості різноманітного обладнання та матеріалів і, безумовно, значної за площею території для розміщення виробничих та складських приміщень. Тому маловірогідно, що така кількість будівель та виробництво, пов'язане з відливанням літер, тобто з вогнем, були розміщені поблизу Троїцького собору, тим більше, що в цей час у храмі ще тривали будівельні роботи.

Інша справа – стара територія Іллінського монастиря. По-перше, вона віддалена від головної монастирської садиби. По-друге, поруч існують джерела води (струмок та криниця). І, нарешті, головне – після зведення в 1679 р. нової трапезної Введенської церкви та господарчих і житлових споруд у верхній садибі звільнилися будівлі, розташовані біля Іллінської церкви, які були цілком придатні для розміщення друкарні.

Для того, щоб спростувати чи підтвердити таку думку, необхідно було провести археологічні дослідження. Увагу привернула простора тераса в гирлі яру із західного його боку, як найпридатніша для будівництва. Археологічні дослідження цієї ділянки розпочалися в 1987–1992 рр. Тоді зафіксували залишки цегляної підлоги, опалювальної печі та зібрали велику колекцію кахлів різноманітної форми та орнаментативної другої половини XVII – початку XVIII ст. На підставі цих досліджень пам'ятка була інтерпретована як трапезна чи будинок ігумена⁵.

Дослідження пам'ятки були продовжені в 2001 р., площа розкопу сягала 160 кв. м. Було з'ясовано, що тут був розташований комплекс житлових та виробничих споруд другої половини XVII – початку XVIII ст., який складався з великого дерев'яного будинку, виробничих та господарських приміщень⁶.

З огляду на внутрішнє планування будинку, вірогідно, спочатку міг являти собою помешкання ігумена монастиря, в якому була влаштована невеличка домово церква. План об'єкта реконструюється як блок зрубів з дворядовим розташуванням приміщень та бічною прибудовою. У центрі будинку була розташована простора зала. З північного боку знаходилися дві теплі кімнати, до західної стіни яких прибудоване дерев'яне неопалюване господарче приміщення з цегляною підлогою. З південного боку до сіней прилягала ще одна велика, теж тепла кімната, з півдня та заходу від якої існували ще по два невеличких приміщення, які не опалювалися. Два південних приміщення теж не мали опалення і як житлові не використовувалися. У західному з них зафіксували цікаву цегляну конструкцію, яка в плані має форму півкола. Призначення конструкції остаточно не з'ясоване. Опалювальні печі розміщувалися в центрі споруди таким чином, що їх щелепи виходили безпосередньо до центрального приміщення, а самі печі знаходилися в бічних кімнатах⁷.

Отриманий під час досліджень речовий матеріал дав підстави зробити висновок, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. цей будинок було використано для розміщення друкарні, перенесеної Лазарем Барановичем з Новгорода-Сіверського до Чернігова. Це уламки мідних кліше для книжкових гравюр, зокрема із зображенням ікони Іллінської Божої Матері, частини композиції з фігурою євангеліста Св. Миколая, личина замка, виготовлена з кліше, залізний різець, керамічне сопло, ножиці, металеві шлаки, дерев'яний гвинт від друкарського преса, а також злитки свинцю та олова, які викорис-

5 Руденок В.Я. Отчет об археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1992 г. Чернигов, 1993. С. 1–10.

6 Руденок В.Я. Отчет об археологических исследованиях на территории бывшего Ильинского монастыря в городе Чернигове в 2001 г. Чернигов, 2002. С. 1–11.

7 Руденок В.Я., Ігнатенко І.М. Нові дані про чернігівське друкарство часів Лазаря Барановича // Могилянські читання. Київ, 2002. С. 173–179; Руденок В. Нове про друкарню Чернігівського Іллінського монастиря (за результатами археологічних досліджень 2001 року). // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Матеріали наукової конференції. Чернігів, 2002. С. 44–47.

товувалися в процесі виготовлення гарту – металевого сплаву, з якого відливали літери. Було виявлено також залишки чотирьох печей для відливки літер. Вони розташовані з південно-західного боку будинку на місці розібраних господарчих приміщень. Крім того, у центральній кімнаті зафіксували прямокутне вдавлення в цегляній підлозі, що дає підстави припустити, що на цьому місці стояв друкарський прес.

Про побутове використання будинку свідчить набір посуду, знайдений під час розкопок. Він складається з келихів, скляних чарок, а також олов'яного штофу, прикрашеного різьбленими зображеннями чоловічої та жіночої постатей і рослинним орнаментом. Різьблення могло бути виконане граверами, які працювали в друкарні. Крім того, під час розкопок була зібрана велика колекція пічних кахлів різноманітної форми⁸ та ливарні тиглі, знайдені під час розкопок залишків цегляних опор мосту XVII – початку XVIII ст. через яр у 2010 році⁹.

У 2017 р. археологічні свідчення отримали й документальне підтвердження. Співробітниця НАІЗ «Чернігів стародавній», к. і. н. О. Травкіна знайшла в Державному архіві Чернігівської області донесення чернігівського єпископа Іраклія Комаровського до Синоду від 8 січня 1761 р., в якому наданий опис споруд Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, де вказано, що в південно-західному напрямку від Іллінської церкви та Антонієвих печер знаходяться два дерев'яні двори: один економічний, інший друкарський, з трьома пресами для друку¹⁰.

Під час досліджень західного схилу яру знайшли кілька підземних споруд: у 1968 р. напівзруйнований підземний хід завдовжки 12 м, який отримав умовну назву «Дванадцятиметрівка». Після землетрусу 1979 р. відкрилося ще одне відгалуження цього підземелля, у стінах якого були вирубані ніші. У 1991 р. знайдена ще одна печера, яка отримала назву «Новоантонієва». Підземелля починається цегляною аркою й складається з неукріплених цеглою привхідного приміщення та двох бічних галерей. Перша прямує на північний захід і через 10 м переривається обвалом. Друга, завдовжки 17 м, спрямована під прямим кутом від першої у правий бік і завершується материковою стіною. Від цієї галереї у правий бік відходить третя, завдовжки 9 м. У стінах усіх трьох коридорів улаштовані ніші, переважно поховального призначення. Загальна обстежена довжина споруди становить близько 40 м¹¹. Біля входу до неї зафіксовані залишки цегляної каплиці та підпірних мурів кінця XVII – початку XVIII ст.

Під час археологічних досліджень на цій ділянці монастирського комплексу були зафіксовані та досліджені залишки інших житлових і господарчих будівель доби Гетьманщини. Це надало можливість здійснити історичну реконструкцію архітектурного комплексу Іллінського монастиря відносно XVII–XVIII ст. Згідно з нею у зазначений час з обох боків Іллінського яру сформувався невеликий за розмірами, але оригінальний архітектурний ансамбль, тісно пов'язаний з ландшафтом. В обох його схилах існували штучні печери. На терасах східного схилу знаходилися Іллінська церква та дерев'яні келії. Комплекс споруд із західного боку яру складався з печер, мурованих підпірних стін та каплиці біля входу до них, друкарського комплексу, головна будівля якого була розташована на терасі навпроти Іллінської церкви й у гармонії з нею архітектурно оформлювала вхід до монастиря. Споруди, розташовані на обох схилах, поєднувалися галереєю та мостом, перекинутим через яр, і сприймалися як єдиний архітектурний ансамбль.

DOI: 10.5281/zenodo.3253782

8 Руденок В.Я. Нові відомості до історії Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря у XVII – XVIII ст. // Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном. Тези наукової конференції. Чернігів – перлина української культури. Київ, 1992. №2. С.8–86.

9 Руденок В.Я., Новик Т.Г. Археологічні дослідження на території колишнього Іллінського монастиря в Чернігові у 2010–2011 рр. // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 году. Международный научный ежегодник. Чернигов. 2012. С. 84–87.

10 Травкіна О. До історії чернігівських Єлецького, Троїцько-Іллінського та Любецького Антоніївських монастирів у кін. XVII – сер. XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2017. № 4 (136). С. 59–71.

11 Руденок В. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-східної Європи / [ред. А.Б. Коваленко]. Чернігів «Деснянська правда», 2007. С. 221.

ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

У статті на основі нововиявлених джерел проаналізовано політику гетьмана Івана Мазепи, спрямовану на відокремлення Київської митрополії з-під влади Московського патріарха та схарактеризовано комплекс заходів щодо укріплення її статусу та застосування в Батурині осідку митрополичого намісника Никодима.

Ключові слова: Київська митрополія наприкінці XVII ст., церковна політика гетьмана І. Мазепи, Батурин, митрополичий намісник Никодим.

Політику гетьмана І. Мазепи щодо православної церкви досліджували переважно історики діаспори, оскільки вітчизняним дослідникам були недоступні архіви Східних патріархів та публікації документів XIX – початку XX ст., а особа очільника Гетьманщини в радянські часи висвітлювалася заангажовано та суб'єктивно. Тож найбільшу увагу церковній політиці гетьмана приділили у своїх працях О. Оглоблін та І. Власовський¹. Останні два десятиліття суттєво змінилася ситуація з джерельною базою: світ побачили ґрунтовні видання універсалів та листів гетьмана І. С. Мазепи², чимало документів стали доступними в мережі Інтернет, активно переосмислюється внесок І. Мазепи у справу творення заможної та самостійної Української православної церкви³.

На момент приходу гетьмана Івана Мазепи до влади статус Української православної церкви (далі – УПЦ) зазнав суттєвих негативних змін. Ще за гетьмана Івана Самойловича впродовж 1685–1686 рр. Київська митрополія опинилася в залежності від патріарха московського. Унаслідок колоніальної політики Москви йшов потужний наступ на автономію УПЦ, яка швидко танула в системних порушеннях попередніх договорів та домовленостей.

Аналізуючи опубліковану на сьогодні документальну спадщину, можна дійти висновку, що стратегічною лінією церковної політики Івана Мазепи, яка звучала в унісон з його загальнодержавною, було прагнення зберегти наскільки можливо автономію УПЦ й навіть розширити її. Прагнув гетьман і до повернення Київської митрополії під омофор Вселенського патріарха. Слід врахувати, що відкрито добиватися цього в умовах підколоніального існування Гетьманщини він не міг. Однак поява в першому пункті Конституції Пилипа Орлика чітко сформульованої мети церковної політики красномовно свідчить про орієнтири І. Мазепи: *«Докладати всіх зусиль, щоб одна віра православна східного сповідання, під послушенством святішого Апостольського трону Константинопольського, навіки стверджена була... А для ще більшої ваги первісного в Малій Росії престолу митрополитського Київського та для зручнішого управління справами духовними ясновельможний гетьман після звільнення Вітчизни від іґа московського має здобути у столиці Апостольській Константинопольській священноначальницьку первісну владу, щоб через неї відновились реляції та послух синівський до згаданого*

1 Власовський І. Нарис історії української православної церкви. Репринтне видання. Київ, 1997. Т. 3. С. 8–37; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. URL : <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm> Частина 1. Розділ IV.

2 Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Київ-Львів, 2002. 757 с.; 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. Київ, 1996. 192 с.; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ : Вид. дім «КМ академія», 2004. 602 с.

3 Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної церкви. URL : <http://www.mazepa.name/history/mytyzk.html>.

Апостольського Константинопольського трону, від якого проповіддю євангельської віри вселенської святої та влада удостоїлася зміцнення»⁴.

На 1685 р. УПЦ користувалася автономними правами церковної області Московської патріархії. До її складу входили шість єпархій: Київська митрополіча, Чернігівська, Луцька, Львівська й Перемишльська та Могилівсько-Мстиславська. З 1667 р. на території Слобідської України була створена окрема Білгородська єпархія, але підпорядкована вона була безпосередньо Московському патріарху. Закордонні українські єпархії, тобто ті, що знаходилися з 1686 р. під польською владою – Львівська, Перемишльська та Луцька, на початок XVIII ст. поступово відпали не тільки від Київської митрополії, але й взагалі від православ'я.

Крім того, ще у 1688 р. Чернігівська єпархія була вилучена зі складу Київської митрополії та підпорядкована безпосередньо Московській патріархії з правом іменуватися першою серед усіх російських архієпископій. На додаток до від'єднання Чернігівської єпархії майже в той же рік отримали ставропігію два найбільші київські монастирі: у 1687 р. – Києво-Межигірський, а у 1688 р. – Києво-Печерський. З 1700 р. єпископ Йосип Шумлянський перевів Львівську єпархію у греко-католицизм, а у 1712 р. остаточно відпала від Київської митрополії й православна єпархія Луцька. Українські єпархії виходили з-під влади Києва заходами самої ж української ієрархії. Тож з того часу в підпорядкуванні Київського митрополита в межах Гетьманської України не залишилися жодного архієрея. В якості оцінки таких прикрих фактів можна навести хіба що слова з вірша, приписуваного самому гетьманові І. Мазепі: «зжалься, Боже, України, що не вкупі має сини».

Тож логічно, що в таких умовах гетьманом була намічена важлива стратегічна лінія церковної та державної політики, скерована на зміцнення УПЦ як державної церкви Гетьманщини. Зробити це можна було шляхом обґрунтування перед Східними патріархами неканонічності переходу Київської митрополії під зверхність Московського патріарха в 1686 р. та проведенням виборів нового митрополита, який би беззаперечно підтримував курс гетьмана на відновлення незалежної церкви.

Задля реалізації першої умови гетьман І. Мазепа активізував зносини з Православним Сходом: надавав істотну підтримку патріархам Константинопольському, Олександрійському, Антіохійському, Єрусалимському, жертвував великі кошти (50 тис. золотих і 30 тис. дукатів) на відновлення Великої Лаври преподобного Сави Освяченого в Єрусалимі, видав 1708 р. своїм коштом Євангеліє арабською мовою в Алеппо, подарував золоту чашу, лампаду, срібний вівтар до храму Гробу Господнього (вартістю 20 тис. золотих). Остання реліквія – єдиний із зовнішніх жертводавчих вкладів Мазепи, що, на диво, зберігся до сьогодні у храмах поза межами України. Крім того, добре знайий у європейській політиці, маючи досвід дипломатичних відносин з Туреччиною, Кримським ханством, гетьман визначає як пріоритетні відносини з православними румунськими князівствами Молдовою та Волощиною, а також Сербським патріархом. Тож за певних обставин тісна співпраця І. Мазепи та вищих українських ієрархів із православним Сходом могла принести конкретні позитивні результати.

Стосовно усунення від влади митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського як неканонічно висвяченого на церковному соборі без участі єпископату гетьман робив кроки, покликані скомпрометувати особу ієрарха. І. Мазепа писав у Москву, що Гедеон «людина зловна та мстива і від нього можна чекати всяких підступів»⁵. У 1690 р. Гедеон Четвертинський помер, а на його місце за активної підтримки І. Мазепи було обрано соратника та давнього друга Варлаама Ясинського (1690–1707). Перший візит новопоставленого митрополита наприкінці жовтня 1690 р. був у Батурин до гетьмана⁶.

Український еміграційний історик Д. Оляничин стверджував, що Мазепа мав тісні контакти з особистим посланцем та небожем Єрусалимського патріарха Досифея архімандритом Хрисантом (Нотара)⁷. Останній бував в Україні кілька разів: 1691 р.,

4 Текст Конституції Пилипа Орлика. URL : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

5 Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы: историческая монография. Санкт-Петербург, 1885. С. 19.

6 Дневные записки //Сочинения святого Димитрия митрополита Ростовского. Москва, 1839. Т. 1. С.493. URL : <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23528/23528-Том-I.pdf>.

7 Оляничин Д. До зв'язків гетьмана Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Єрусалимським патріархом Хрисантом //Ковалевська О. Збірник «Мазепа» реконструкція видавничого проекту 1939–1949

1693 р. та 1701 р. У квітні 1691 р. Христант привіз від патріарха Досифея рекомендаційні листи до Київського митрополита Варлаама Ясинського та викладачів московської слов'яно-греко-латинської академії братів Ліхудів. Відомості про привітну зустріч патріаршого посланця Варлаама Ясинського і гетьмана Мазепи знаходимо в літописі Самійла Величка. Метою поїздки було збирання пожертв на християнські святині Єрусалиму та делікатне доручення розшукати та повернути особисті речі Газького митрополита Паїсія Лигарида (цінні срібні речі, книги та мощі святих), які після смерті останнього в Києві 1678 р. «архиепископ Лазарь сам восхитити, едины даровал, другие же остави, и хто хотел з тих речей себе урвал»⁸.

У травні 1694 р. Христант на зворотньому шляху з Москви знову побував у Батурині. «Тут він бачився з гетьманом Мазепою, і не одну годину вони інтимно розмовляли між собою на питання політично-церковні. Мазепа дуже хотів, щоб архимандрит скоріше прибув до Константинополя та повідомив його про стан справ у турецькій столиці». На початку червня 1694 р. Христант був у Чернігові. Він привіз архієпископу Феодосію Углицькому в дарунок від Досифея «Jus graeco-romanum» Леунклавія й зробив на звороті «начального переплетного листа» власноручний напис: «Сія книга церковных и гражданских узаконений в знак любви и благословения от святого и животворящего гроба Господня в Иерусалиме и от святейшого патриарха Иерусалимского, Досифея, поднесена преосвященнейшему Феодосию Углицкому, архиепископу черниговскому и северскому и моему пречестнейшему во Христе отцу, мною Хрисанфом, архимандритом святого и животворящего гроба. В Чернигове 1694 года 8 июня»⁹. З напису зрозуміло, що Феодосій був знайомий з патріархом Досифеєм особисто. Книга ця зберігалася в середині XIX ст. в бібліотеці Чернігівської духовної семінарії та, за спостереженням її дослідника, дуже цінувалася своїм господарем та довго використовувалася чернігівськими єпископами як посібник у справах церковного управління.

За розпорядженням архієпископа Феодосія Углицького архимандриту Христанту було видано з архиєрейської скарбниці 100 червінців на користь св. Гробу, про що свідчить також його власноручна розписка цікавого для нас змісту: «Я нижеподписавшийся, про заведение блаженной памяти Пахомия Почеки получил его пожертвование на святой гроб Христов в Иерусалиме, а именно – сто имперялов, выданных из казнохранилища черниговской кафедры, по распоряжению преосвященнейшего и пречестнейшего во Христе отца Феодосия Углицкого архиепископа черниговского, новгородского и всей северской земли; в удостоверение чего и даю сию собственноручную росписку. В Чернигове. Лета Господня 1691, 8 июня. Я Хрисанф, архимандрит святого гроба, получил вышепрописанное». Дослідник цієї книги, священник М. Копьєв, у посиланні до статті розширює дані про загадкового архиєрея Пахомія Почеку: він називає його сербським митрополитом з міста Пека в Поречській Кахії й, користуючись опублікованим листуванням, стверджує, що в 1676 та 1680 рр. за гетьмана І. Самойловича цей сербський митрополит перебував у Батурині. У «Дневных записках» Дмитра Туптала знаходимо повідомлення про освячення митрополитом сербським Почекою в 1681 р. Миколаївського соборного храму Батуринського Крупицького монастиря¹⁰. У 1683 р. Пахомій Почека проживав у с. Береза Глухівського повіту (за 4 км від Глухова) та навіть висвячував там священників без відома чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, через що «отношения его к Лазарю, как видно, были неприятны. Так же не хорошо относился к Лазарю и покровитель Пахомия – Самойлович»¹¹. Ім'я цього ієрарха згадується й у «Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр.».

Тож цілком можна погодитися з припущенням Д. Оляничина, що «інтимні довірочні розмови архимандрита Христанта з гетьманом Мазепою, обмін між ними думками, які

років. К., 2011. С. 82–86.

8 Летопись Самоила Величка. Издана Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1855. С. 96–99.

9 Копьев М. Надпись на книге, принадлежащей Черниговскому святителю Феодосию Углицкому // Черниговские епархиальные известия. Прибавления. 1867. 1 марта. С. 226.

10 Дневные записки // Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. Москва, 1839. Т. 1. С. 476. URL : <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23528/23528-Том-I.pdf>.

11 Копьев М. Надпись на книге. С. 227.

боялися викласти на папері, досить промовляють про якісь таємниці, без сумніву політичного характеру». Після обрання Хрисанта Єрусалимським патріархом (1707–1731) він не змінив своєї політики щодо української церкви, активно підтримуючи намагання П. Орлика у справі підпорядкування УПЦ Константинопольському патріарху. Більше того, згідно з твердженням російського історика С. Соловйова є підстави стверджувати, що «московський уряд не довіряв патріарху, бо він турецький приятель та вже був призначений [у 1711 р.] козацьким патріархом»¹².

Не є випадковим розлоге листування, датоване 1690–1693 рр., з приводу незаконного поставлення нових єпископів на території, підвладні Київському митрополиту. У грамотах Єрусалимського патріарха Досифея московському колезі Адріану від березня 1691 р., серпня 1692 р. та листах московського патріарха Адріана Київському митрополиту Варлааму Ясинському та гетьману І. Мазепі, датованих 1693 – груднем 1694 рр., зустрічаємо численні відомості про існування в складі Київської митрополії підпорядкованої єпархії або навіть кількох єпархій, архієреї яких не були висвячені ані Московським, ані Константинопольським патріархами, та їх з цього приводу незадоволення: *«В Малороссии греческие архиереи много у вас творят самочинно, и служат везде никем возбраняемы, и величаются церковне именами титл своих во актиниях, где кто придет или при которой церкви живет, а Мелетий ахридонский зовется патриархом. Откуда сие взя такую честь и кто ему когда даде?»*¹³.

Для подолання нестачі єпископів та ієреїв для України патріарх Досифей, вітаючи московського патріарха Адріана з поставленням, у серпні 1692 р. настирливо радить йому вирішити цю проблему швидше: *«И еще многи города суть и веси и место многое и епископи не успевают хиротонисати, доносит е божественной высоте, и повелением высокости их божественная назрите со изрядными священного синклита управители боляры и избранными святых архиереев, описующе колики грады суть и городки на Украине, и определите в прибавку поставитися и иным епископом, еже бы довольным быти и законно хиротонисати иереи, и народ учить благопотребным»*¹⁴.

Грамота 1693 р. московського патріарха Адріана до гетьмана Мазепи засуджує діяльність в Україні Охридського архієпископа Мелетія, який називає себе патріархом та *«ходищих в стране малые России архиереев греческих и сербских, и незнатно и то, откуда ездяще, без всякого возбранения по градом и весям поставляют во иереи и диаконы ни к церквам, ниже в монастыри»* та вимагає від гетьмана у співпраці з київським митрополитом припинити це неподобство: *«а еще ли требно, чтобы в коем граде osobного епископа устроить?»*¹⁵.

До речі, з листа дізнаємося ще одну цікаву деталь: Охридський архієпископ Мелетій довгий час жив у Ніжині *«по милости гетьманской имея от него пропитание»*. Прожив Мелетій у Ніжині понад двадцять років (1675–1695 рр.), висвячував нових священників, у тому числі на прохання старого та німецького чернігівського архієпископа Лазаря Барановича¹⁶. У 1930 р. в бібліотеці Красінських у Варшаві В. Січинським було виявлено портрет св. Мелетія Антіохійського архієпископа роботи О. Тарасевича з присвятою генеральному суді М. Вуяховичеві, тоді вже намісникові Лаври. На гравюрі є підпис гравера та дата створення: *«Przez najwyższego ługa, Antoniego Tarasewicza, teyże S-tey Lawry zakonnika. Anno 1693, Febr. 12»*¹⁷. Вірогідно, висвячення Михайла (Мелетія) Вуяхевича на архімандрита Києво-Печерської лаври було здійснене саме Охридським архімандритом Мелетієм, на що була дуже бурхлива негативна реакція Москви¹⁸.

Ці роки були кризовими для Київської митрополії. 20 лютого 1691 р. митрополит

12 Соловьев С. Сочинения. Москва : Мысль, 1993. Кн. VIII. Т. 16. С. 368.

13 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для раздора древних актов. (Далі – АЮЗР). Ч. 1. Т. V. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694 гг.). Киев : губернская типография, 1872. С. 411.

14 Кантєрев Н. Сношения Иерусалимскаго патриарха Досифея с Русским правительством. (1669–1707 г.) Москва : типография Снегирёвой, 1891. С. 68, 179–189. URL : http://www.odinblago.ru/patr_dosifei_s_russk/.

15 АЮЗР. С. 409–411.

16 АЮЗР. С. 411–416.

17 Січинський В. Українське гравєрство доби гетьмана Івана Мазепи // Ковалевська О. Збірник «Мазепа» реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. Київ, 2011. С. 91.

18 АЮЗР. С. 296–298, 311–317, 323–330, 364–367.

Варлаам писав, що Львівський єпископ Й. Шумлянський всупереч умовам Вічного миру 1686 р. продовжує звати себе «Київським блюстителем», печерським архимандритом і володіє маєтностями митрополії майже під самим Києвом та має намір роздвоїти митрополію й стати митрополитом. 23 червня 1691 р. відкрито проголосив себе уніятим у Варшаві Інокентій Винницький, єпископ Перемишльський.

Тож зволікати було ніколи. Перший крок у напрямку збільшення територій, підвладних Києву, був зроблений у 1690 р., коли Київську митрополію було розширено завдяки переведенню в її підпорядкування частини сусідньої Чернігівської єпархії в складі трьох протопопій: Батуринської, Глухівської та Конотопської. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович через такі дії Київського митрополита підняв справжній скандал. Патріарх Адріан відповів Лазарю Барановичу, що не має в своєму розпорядженні жодного документального підтвердження стосовно кордонів між Київською та Чернігівською єпархіями, а значить його претензії безпідставні. Крім того, патріарх недвозначно нагадав, що пішов назустріч чернігівському архієпископу в його проханні про призначення помічником Феодосія Углицького при ще живому владиці – тож конфлікт було залагоджено компромісом¹⁹.

У рамках реалізації планів гетьмана можна розглядати й красномовний, але мало висвітлений в історіографії епізод призначення до гетьманської столиці Батурина особливого намісника Київського митрополита. Метою висвячення окремого ієрарха високого рівня могло бути настирливе прагнення гетьмана І. Мазепи за сприятливих умов змінити залежний стан української церкви, повернувши їй втрачену самостійність, зміцнивши тим самим автономний статус самої Гетьманщини.

У листі київського митрополита Варлаама Ясинського до гетьмана І. Мазепи, переданого 29 квітня 1692 р. через ігумена Київського Кирилівського монастиря Інокентія Монастирського ігумену Батуринського Крупицького Миколаївського монастиря Дмитру Тупталу, надійшла пропозиція: *«предложи ясновельможному благодетелю желания митрополита, дабы в столичном гетманском городе Батурина был особый протопоп при церкви Святых Живоначальная Троицы, содержащий наместничество от митрополита Киевского, и был степенью первый по Киевском протопопе, чести ради гетманской, якоже и киевский первый, чести ради столицы первобытной самодержавцев Российских. Также дабы и в монастыре Батуринском был архимандрит, а именно: той же пречестный отец Димитрий; а как к архимандрии обычно принадлежат и другие монастыри, то владел бы архимандрит Батуринский Глуховским монастырем и Макаковским и еще, если есть, к оному ближайший»*²⁰. Текст цього листа, скопійованого в «Дневных записках» Дмитром Тупталом, пізнішими дослідниками передавався у вільній інтерпретації²¹.

Дмитро Туптало, посилаючись на зайнятість у справі написання «Четій Міней», відмовився від очільництва Батуринським монастирем, оселившись у віддаленому скиту для заглиблення в роботу над книгою, яку вважав справою свого життя. Архімандритом монастиря був висвячений Пахомій Ходорович, а пізніше наближений до І. Мазепи Гедеон Одорський²².

У списку єпископів українських, укладеним А. Орнатським 1805 р. на основі опрацювання джерел синодального архіву, знаходимо запис: «Никодим, грек, митрополит бывший около 1693 г., именовался Украинским-Батуринским»²³.

Факт заснування в Батурині єпископської кафедри знаходить також підтвердження в «Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр.». З опису про власників села Велике Устя та слободи Бутище Сосницької сотні дізнаємося, що *«оное село належало епископам батуринским Почеци, а по нем епископу Никодиму, и оные*

19 АЮЗР. С. 319–322, 330–332, 336–337, 338–342.

20 Дневные записки // Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. Москва, 1839. Т. 1. С. 499. URL : <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/23528/23528-Том-I.pdf>.

21 Белоусович Л. Николаевский Крупицкий Батуринский монастырь. Чернигов: типография губернского правления, 1859. С. 11; Закревский Н. Описание города Киева. Москва, 1868. Т. 1. С. 353; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов : типография губернского правления, 1874. Т. 6. С. 336; Огієнко І. Життєписи великих українців. Київ, 1999. С. 270.

22 Крупицкий монастырь святого Николая. Чернигов: Ильинская типография, 1862. С. 26–27.

23 Орнатский Амвросій. История российской иерархии. Москва, 1807. Ч. 1. С. 250.

єпископи, один по другому владели тем селом, як при гетьманстві Поповичевом²⁴, так и при Мазепином до смерти своей, по гетьманство Скоропадского²⁵ та далі «слободы Бутищ жители сказкою показали, что при гетманстве Мазепы козак сотни вольнской Яким Бедный запруживал на реке Убеди греблю и, не могуци сам оной запрудить, просил о помощи епископа Никодима, который в монастыру Макошинском Никольском начальствовал и по уговору с ним, запрудивши греблю и устроивши мельницу, владели пополам»²⁶.

Додаткові відомості про митрополита Никодима зберігає запис на звороті титульного аркуша «Мінеї службової» за лютий місяць 1690 р., що зберігається у Фондах Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, а саме: «сия книга глаголемая месяц февраль преосвященного Никодима митрополита Призринского²⁷ куплена ценою талларей три року 1694 марта 17». Інформацію дублюють записи на титульному аркуші іншої «Мінеї загальної» 1678 р. видання, що належала Макошинському Свято-Миколаївському монастирю: «Никодим митрополит» та на звороті титульного аркуша «Сию книгу глаголемую Миняя общая юже мне святыи архимандрит Михаил Лежайский²⁸ на благословение даровал року 1699 месяца генваря 29», на звороті 70 аркуша «Никодим митрополит Сербския земли Призринский»²⁹.

Цікаве формулювання щодо особи митрополита Никодима міститься у відповіді митрополита Варлаама Ясинського московському патріарху Адріану від лютого 1695 р. «о количестве же ныне у нас обретающихся иностранных архиереев извещаю: ахридонский Мелетий представился, сербский же митрополит Никодим, мню яко он ныне в царствующем граде – той сам о себе царскому святейшеству известит»³⁰. Ймовірно, митрополит Никодим перебував на час написання листа в Москві з дипломатичною місією. Ця думка знаходить підтвердження й у І. Огієнка, який зазначав, що в гетьмана І. Мазепи на дипломатичній службі був архієрей (болгарський чи сербський), що втратив свою єпархію. Він виконував різні церковно-політичні доручення: вів таємні переговори 1707 р. з польським королем С. Лещинським, а 1708 р. – зі шведським королем Карлом XII.

Таким чином, на основі аналізу поданих вище джерел можна зробити деякі узагальнення. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи була направлена на відокремлення Київської митрополії від Московського патріархату. За часів гетьманування Івана Самойловича та Івана Мазепи діяла Батуринська єпархія у складі Конотопської, Глухівської та Батуринської протопопій. Нам відомо два імені її очільників, що цікаво – обидва йменувалися сербськими митрополитами – Пахомій Почека та Никодим. Обидва були ієрархами Сербської Православної Церкви, яка з 1557 по 1766 рр. була автокефальною та управлялася Печським патріархом³¹.

Наведені дані дають можливість стверджувати, що висвячення митрополичого намісника Никодима відбувалося за згодою митрополита Київського Варлаама Ясинського та при безпосередній підтримці гетьмана І. Мазепи. Осідком намісника був побудований коштом І. Мазепи в центрі Батурина Троїцький собор. Батуринський монастир паралельно з цими заходами отримував статус архимандрії з приписанням до нього Глухівського Петро-Павлівського, Максаківського Свято-Преображенського та Новомлинського Успенського дівочого монастирів Чернігівської єпархії.

Ймовірно, задля підвищення представництва єпископа Никодима в очах Східних патріархів та закордонних володарів, йому було надано титул митрополита, хоча Батуринська єпархія не мала в підпорядкуванні інших єпархій, а Никодим був лише титулярним митрополитом без митрополії. Наскільки дієвою була церковно-політична

24 Гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 рр.)

25 Гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722 рр.)

26 Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 г. Чернигов : Типография губернского правления, 1908. С. 126, 131.

27 Ймовірно, назва єпархії Сербської Православної Церкви.

28 Михайло Лежайський – архимандрит Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

29 Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог / С.О. Половникова, І.М. Ситий. Відпов. ред. О.Б. Коваленко. Київ, 1998. С. 89–90, 124–125.

30 АЮЗР. С. 413.

31 Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ : Світ знань, 2004. С. 503–504.

діяльність митрополита Никодима, впевнено сказати важко. Плутанина в джерелах з його титулуванням (митрополит, митрополичий намісник, єпископ) пов'язана, скоріше за все, з невизначеністю статусу архієрея та свідомим намаганням гетьмана приховати від ока Москви плани щодо зміни статусу української церкви.

Надалі гетьманом було здійснено наступні кроки. Окрім Батуринської, іще з лютого 1695 р. велися переговори про відновлення Переяславської єпархії (на посаду очільника пропонувалася кандидатура майбутнього київського митрополита Іоасафа Кроковського)³². Але її відкриття затягнулося аж до вересня 1700 р., коли гетьман Мазепа видав універсал про відновлення Переяславського єпископства, яким став керувати його приятель Захарія (Корнилович). Своїм наступним універсалом від 1701 р. гетьман підтвердив привілеї Переяславської кафедри й підпорядкував їй два правобережних монастирі – Трахтемирівський та Канівський. На фундацію новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем гетьман надав величезну суму (понад 300 тис. золотих). Цікаво, що йому ж він у 1701 р. передав зі своєї бібліотеки унікальну пам'ятку – славнозвісне Пересопницьке Євангеліє XVI ст. Не випадково, у подальшому саме ця єпархія (Переяславсько-Баришпольська) буде контролювати всі православні парафії на Правобережній Україні. Більше того, О. Оглоблін стверджував, що І. Мазепа прагнув перепідпорядкувати Київській митрополії й Чернігівську кафедру, особливо після смерті в 1693 р. амбітного архієпископа Лазаря Барановича. Цікаво, до речі, що Феодосій Углицький відразу після свого призначення на посаду єпископа Чернігівського заїжджав у грудні 1692 р. до гетьмана в Батурин на зворотному шляху з Москви³³.

В ідеалі Мазепа тяжів до відродження Київської митрополії в кордонах 1448 р. та надання їй автокефального статусу, на що вказує його увага також до західноукраїнських та білоруських православних церков і монастирів, включно з віленськими, і значна для них матеріальна допомога.

References

Архивъ в Yugo-Zapadnoj Rosy y y zdavaemyj Vremennoyu komysseyu dlya razbora drevnyx aktov. (1872). Ch. 1. T. V. Акты, odnosyashhiesya k delu o podchy neny y Kyevskoj mytropoly y Moskovskomu patryarxatu (1620-1694 gg.) K.: gubernskaya ty pografy ya. 666 s.

Belousovy ch L. (1859) Nykolaevsky j Krupy czky j Batury nsky j monasty r. Cherny gov: ty pografy ya gubernskogo pravleny ya. 50 s.

Vasy lenko N.P. (1908) General'noe sledstvy e o maetnostyax Cherny govskogo polka 1729 – 1730 g. Cherny gov: ty pografy ya gubernskogo pravleny ya. 708 s.

Vlasovs ky j I. (1997) Nary s istoriyi ukrayins'koyi pravoslavnoyi cerkvy. – Repry ntne vy dannya. K. T. 3. 294 s.

Sochy neny ya svyatogo Dy my try ya my tropoly ta Rostovskogo (1839) M. T. 1. S. 466-525.

Zakrevs ky j N. (1868) Opy sany e goroda Ky eva. M. T. 1. 455 s.

Y story ko-staty sty cheskoe opy sany e Cherny govskoj eparxy y (1874) Cherny gov: ty pografy ya gubernskogo pravleny ya. T. 6. 541 s.

Kaptev N. (1891) Snosheny ya Y erusaly mskogo patry arxa Dosy feya s Russky m prav y tel stvom. (1669-1707 g.) M., ty pografy ya Snegy revoj.

Ky ry ly chni starodruky Chernigivs kogo istor y chnogo muzeyu. Katalog (1998) / S.O. Polovny kova, I.M. Sy ty j. Vidpov. red. O.B. Kovalenko. K. 208 s.

Kop ev M. (1867) Nadpy s na kny ge, pry nadlezhashhej Cherny govskomu svyaty telyu Feodosy yu Ugly czkomu // Cherny govsky e eparxy al nye y zvesty ya. Pry bavleny ya. 1 marta. S. 223-229.

Kostomarov N. (1885) Mazepa y mazepy nczy: y story cheskaya monografy ya. – Spb. 335 s.

32 АЮЗР. С. 414, 423–428.

33 Дневные записки // Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. Москва, 1839. Т. 1. С. 500. URL : <http://azbyka.ru/otechnik/books/original/23528/23528-Том-I.pdf>.

Krupy`czky`j monasty`r svyatogo Ny`kolaya (1862) Cherny`gov: Y`l`y`nskaya ty`pografy`ya. 54 s.

Letopy`s` Samoy`la Vely`chka (1855). Y`zdana Vremennoj komy`ssy`ej dlya razbora drevny`x aktov. K. 551 s.

Ogiyenko I. (1999) Zhy`ttyepy`sy` vely`ky`x ukrayinciv. K. 672 s.

Ogloblin O. (2001) Get`man Ivan Mazepa ta jogo doba. N`yu-Jork, Ky`yiv, L`viv, Pary`zh, Toronto. Chasty`na 1. Rozdil IV.

Olyanchy`n D. (2011) Do zv`yazkiv get`mana Ivana Mazepy` ta Py`ly`pa Orly`ka z Yerusaly`ms`ky`m patriarxom Xry`santom //Kovalevs`ka O. Zbirny`k «Mazepa» rekonstrukciya vy`davny`chogo proektu 1939-1949 rokiv. K. S. 82-86.

Ornatsky`j A. (1807) Y`story`ya rossy`jskoj y`erarchy`y`. M. Ch. 1. 675 s.

Sichy`ns`ky`j V. (2011) Ukrayins`ke graverstvo doby` get`mana Ivana Mazepy` //Kovalevs`ka O. Zbirny`k «Mazepa» rekonstrukciya vy`davny`chogo proektu 1939-1949 rokiv. K.

Solov`ev S. (1993) Sochy`neny`ya. M.: «Mysl`». Kn. VIII. T. 16. 671 s.

Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, 14013, Чернігівська область, м. Чернігів, Деснянський район, вул. Гетьмана Полуботка, буд. 53, HELGA2102@ukr.net.

Heyda Olga Sergeevna – candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Ukraine of T.G.Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», 14013, Chernihiv region, Chernihiv, Desnianskyi district, Hetmana Polubotka St., 53.

Heyda Olga

Church policy of Hetman I. Mazepa

The article, based on newly discovered sources, analyzes the policy of Hetman Ivan Mazepa directed to separating the Kyiv metropolis from the power of the Moscow Patriarch and describes a set of measures to strengthen its status and to establish the seat of Metropolitan vicar Nicodemus in Baturyn.

Key words: Kyiv metropolis at the end of the eighteenth century, Hetman I. Mazepa church policy, Baturyn, Metropolitan vicar Nicodemus.

Analyzing the documentary heritage published today, we can conclude that the strategic line of Hetman I. Mazepa's church policy, which sounded in unison with his nationwide line, was the desire to save as much as possible the autonomy of the Ukrainian Orthodox Church and even expand it. Mazepa want to return the Kiev metropolis to the Omophorion of the Ecumenical Patriarch. It was possible to do this by way of justification to the Eastern Patriarchs of the non-canonical transition of the Kyiv metropolis to the Moscow Patriarchate in 1686 and the election of a new Metropolitan who would unconditionally support the Hetman's course for the restoration of an independent church.

In order to implement the first condition, Hetman I. Mazepa activated relations with the Orthodox East. Regarding the removal from the power of Metropolitan G. Svyatopolk-Chetvertynsky, as not canonically consecrated at the church cathedral without the participation of the episcopate, the Hetman took steps designed to compromise the person of the metropolitan. In 1690, G. Chetvertynsky died, and his associate and longtime friend Hetman Barlaam Yasinsky (1690 - 1707) was elected to his place with the active support of I. Mazepa.

In the framework of realizing Hetman's plans one can consider eloquent, but little illuminated in historiography episode of appointment to the Hetman capital of Baturyn, a special vicar of the Kyiv Metropolitan, is illuminated. The purpose of the ordination of a separate high-level hierarchy could be the persistent desire of Hetman I. Mazepa, under favorable conditions, to change the dependent state of the Ukrainian church, returning its lost autonomy, thus strengthening the autonomous status of the Hetmanate itself.

Дата подання: 03.04. 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253792

САДИБА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ У БАТУРИНІ

Найбільшого економічного, культурного і політичного розвитку Батурин досяг за гетьманування І. Мазепи (1687–1709 рр.). У цей час місто складалося з Цитаделі, Фортеці, відкритих посадів, заміських садиб та монастирів. На південній околиці Батурина, в урочищі Гончарівка, була збудована укріплена садиба І. Мазепи. Окремі згадки про об'єкти її забудови потрапили на сторінки літопису Самійла Величка. Залишки споруд помічали над поверхнею землі ще у XIX ст. Їх оглядали не тільки мандрівники, а й окремі історики, які залишили короткі згадки про стан пам'яток.

Перші широкомасштабні археологічні роботи на Гончарівці були проведені експедицією Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інститутом археології НАН України у 1995 р., і з перервами вони продовжуються до сьогодні.

На високому 12-ти метровому березі р. Сейм існують залишки полігональних, трикутних у плані укріплень (Рис. 1). Про це будівництво згадував у доносі В. Кочубей: *«А подворок свой на Гончаровке обнести велел знатним валом для якоисъ неведомои причини»*. Вал мав висоту 2 м і ширину до 8–9 м. Глибина рову становила 2 м, а ширина до 5 м. Між ровом і валом знаходилася півтораметрова берма. У тілі валу та у насипу бастіону відсутні будь-які дерев'яні конструкції. По периметру фортеці з напільного південного боку було насипано 5 бастіонів. Уздовж краю тераси (з боку заплави) рештки укріплень на поверхні не фіксуються, але виявлені в районі палацу під час археологічних досліджень у вигляді канавки під огорожу. Канавка проходила паралельно краю тераси й дотикалася до середини ширини палацу І. Мазепи.

Скоріше за все, на думку О. Бондаря, ці укріплення можна віднести до класичної «голландської» школи фортифікації. Найімовірніше, початок будівництва садиби припадає на кінець 80-х – другу половину 90-х рр. XVII ст. Опис Батурина фіксує такий стан садиби на 1726 р.: *«Дворъ с садомъ на Гончаровке, ... в оном дворе каменные полаты пустые и розбитые, там же церковь деревянная с некоторою частью иконостаса. В оном дворе гай березовой и около ево поле пахотное»*.

Центральною спорудою садиби був «столовий гетьманський дім на Гончарівці», що згадується у літопису Самійла Величка (1700 р.). Рештки будинку знаходяться за 100 м на південний захід від краю мису та за 9–11 м від краю тераси й мають вигляд западини від котловану палацу І. Мазепи.

Територія Мазепиної резиденції на Гончарівці була прошурфована для виявлення інших об'єктів забудови. Шурфування показало, що заселеною у XVII – на початку XVIII ст. була лише незначна (близько 2 з 9,1 га) частина території у радіусі близько 100 м від решток палацу І. Мазепи.

Тривала наукова дискусія розгорнулася щодо зовнішнього вигляду будівлі. Дослідники В. Мезенцев та В. Ленченко, базуючись на малюнку Ф. Берхольца, нібито зробленому в Батурині, відстоюють думку, що палац мав вигляд компактної, центричної, триповерхової будівлі, побудованої у стилі італійського бароко. Протилежної точки зору дотримується автор, який, на основі аналізу плану споруди, товщини фундаментів, розташування підвального поверху та знайдених у котловані палацу декоративних керамічних деталей, дійшов висновку, що заміська резиденція І. Мазепи, скоріше за все, була одноповерховою, з великим підземним поверхом.

Планова структура, виявлена у котловані, була схожа на планування будинку Я. Лизогуба в Чернігові. Окремо зазначимо, що ці муровані споруди будувалися приблизно одночасно.

Згідно з проведеними дослідженнями, південно-західна стіна палацу І. Мазепи поділялася на три складові: частина з дверима в підвал, середня частина й частина з ганком на перший поверх. Цей поділ південно-західної стіни палацу пов'язаний з його внутрішнім плануванням (зафіксованим на рівні підземної частини будівлі). Наземна частина палацу І. Мазепи відповідала поділу його підвальних приміщень. Будинок на рівні першого поверху мав площу 290 м² та 6 кімнат.

Зовнішні стіни будинку були прикрашені декоративною керамікою: круглими розетками кількох типів з нанесеною поливою та прямокутними кахлями значних розмірів, що розміщувалися у спеціальних нішах, зроблених у кладці стін палацу. Серед прямокутних кахлів зовнішнього оформлення є кахля з гербом І. Мазепи. За спостереженнями В. Мезенцева, будівля спочатку була пофарбована в стилі наришкінського бароко, а згодом стіни були потиньковані й побілені у традиціях української архітектури.

Зали тогочасних палаців опалювалися кахляними печами. Останні були відображенням не лише соціального статусу власника, а й уподобань, оскільки виготовлялися винятково за особистим замовленням. Проста кахляна піч, прикрашена зеленою поливою та кахлею з гербом «Бойч», вірогідніше за все, розташовувалася в опочивальні гетьмана, в той час, як вишукані поліхромні печі були прикрасами парадних зал.

Серед будівельних матеріалів є велика кількість плитки з різноманітними поливами. Статистична обробка матеріалу, проведена Л. Мироненко, показала, що існувало 4 різновиди вимостки підлоги у палаці І. Мазепи.

Функціональне призначення плиток не завжди обмежувалося покриттям підлоги. В архітектурі відомі випадки, коли квадратні плитки використовувалися для покриття даху. За роки досліджень у котловані гетьманського палацу та на території садиби на

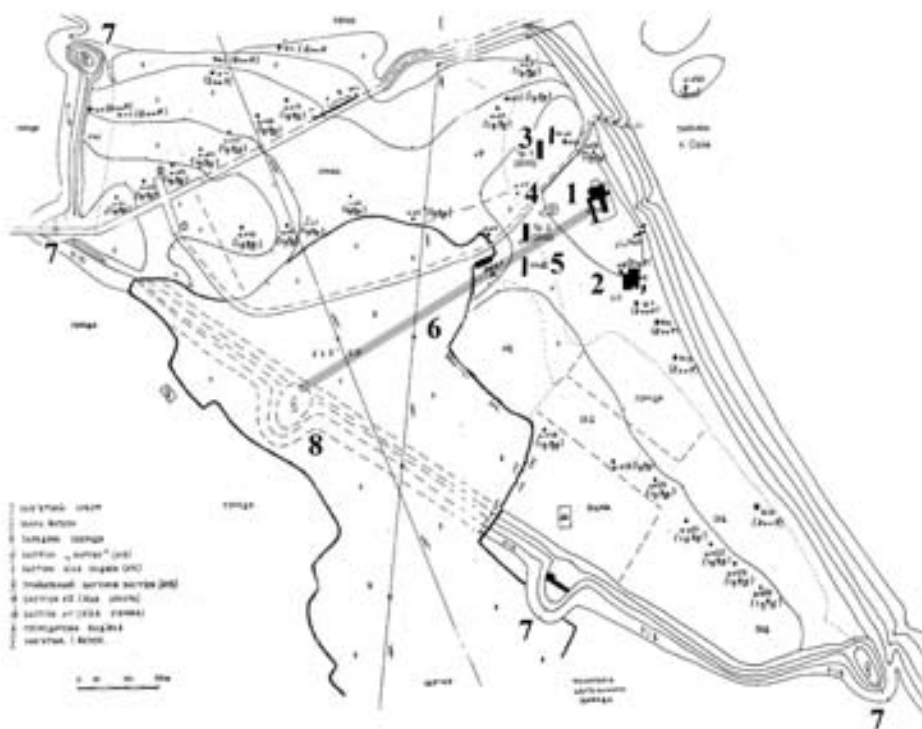

Рис. 1. Планування садиби І. Мазепи на Гончарівці: 1 – палац, 2 – флігель, 3 – церква, 4 – колодязь, 5 – вартівня, 6 – дорога на подвір'я, 7 – бастіони, 8 – бастіон з воротами.

Гончарівці не було виявлено жодних покрівельних матеріалів, у той час, як черепиця фіксується при розкопках Батуринського Крупицького монастиря, будинку В. Кочубея та гетьманського дому на Цитаделі. Це дозволяє припустити, що дах палацу міг покриватися залізом (не виявлено жодного фрагмента) або тонкими і легкими плитками товщиною 0,8–1,3 см. Однак відсутність на поверхні плиток вапнякового розчину ставить під сумнів належність даної групи виробів до покриття даху.

У процесі робіт на Гончарівці здійснювався обмір знайденої цегли. Переважна більшість цеглин мала товщину 5–6 см та ширину 14–18 см. Вказані параметри відповідають стандартам цегли «київського» типу (5–6 x 16–18,5 см) та умовної групи «1» (4,5–6,5 x 14–15,9 см). Серед цегли є уламки, які можна віднести до «московського» стандарту кінця XVII ст. (7,0 x 14,0 x 28,0 см). Обмір цілих цеглин показав, що за параметрами «ширина – товщина» 3 з 7 екземплярів відповідають «київському» стандарту, їхня довжина 30,5–31 см. Згідно з підрахунками, «київський» та «московський» стандарти разом становлять лише біля третини усієї цегли.

Риси архітектурних форм, використання кахлів для зовнішнього оздоблення споруди та наявність цегли «московського» стандарту свідчить про участь російських майстрів у розплануванні та будівництві палацу на Гончарівці.

Під час першого обстеження території садиби біля западини котловану палацу був зафіксований котлован 8-подібної форми, розташований за 19 м на південний захід від палацу. Розташування котловану перед лицевою стороною палацу, його значна глибина могло однозначно вказувати на той факт, що ми маємо справу із залишками колодязя. У сезоні 2017 р., поряд з котлованом колодязя, було виявлено підквадратний фундамент. Розміри та потужність фундаменту можуть указувати на його призначення – опора для розміщення колони. Якщо таких фундаментів для колон навколо западини колодязя буде виявлено кілька, то колони можуть бути інтерпретовані як основа для перекриття, зробленого над колодязем.

На подвір'ї садиби також було виявлено новий котлован, розташований за 36 м на південь від палацу І. Мазепи. Дослідження з'ясували, що під будівлею існував підкліт із дерев'яним зрубом всередині для зберігання припасів. Пляма на місці котловану мала розміри 10,5 x 10,0 м. По мірі заглиблення він суттєво звужувався, а на дні фіксувався прямокутник розмірами 7,25 x 7,7 м (від встановленого в котлован дерев'яного зрубу). Подібні споруди з підклітами існували і на подвір'ї садиби І. Мазепи на Любецькому замку (Мазепина гора), що зафіксовано в звітах Б. Рибаківа за 1957–1960 рр.

У документах XVII ст. згадується «хата покоїва», розташована на території садиби.

На північний захід від палацу у культурному шарі зафіксовані залишки западини, що утворилася на місці розташування дворової церкви. Від підлоги церкви фіксувалися стовпові ямки від її опор. Кріплення елементів конструкції відбувалося за допомогою чисельних залізних цвяхів, виявлених у розкопках. Відсутність розвалу опаловального пристрою, незначна кількість матеріалів у западині від наземного об'єкта вказують на його нежитловий характер. Розмір западини від церкви (21 x 13 м) може відповідати розміру її конструкції на рівні нижнього вінця та вказувати на орієнтацію її осі по лінії південний захід – північний схід.

Якщо наше припущення щодо складного виступу з північно-східного боку було правильне, то за планом об'єкт, скоріше за все, є залишком дерев'яної одноапсидної зрубною церкви, зведеної з північно-західного боку від гетьманського палацу.

На ділянці на захід від палацу були проведені дослідження, які виявили залишки ще однієї споруди. Планіграфічні, стратиграфічні спостереження та накопичений матеріал, зібраний за чотири роки археологічних робіт, дозволили з'ясувати характер, конструкцію та приблизні розміри об'єкта. Основна концентрація масового матеріалу та знахідок зосереджена між рівчакми і відноситься до заповнення споруди. Споруда була наземна, дерев'яна, прямокутної видовженої форми шириною близько 5 м та довжиною понад 14 м, орієнтована по осі північ-південь уздовж вулиці, короткою стороною у бік палацу. Характер індивідуальних знахідок, а саме велика кількість предметів зброї, оздоблення мундира, поясні набори та люльки, вказують на те, що у

споруді тимчасово чи постійно могли знаходитися військові. На думку Л. Мироненко, представлена будівля є ніщо інше, як курінь-вартівня, де перебувала охорона гетьмана.

Обкопана ровом та захищена невисоким земляним валом значна площа садиби (9,1 гектара) мала забудову, розташовану вглибині захищеної території. Вздовж краю тераси розташовувалися мурований з цегли гетьманський палац, дерев'яні – дворова церква та «хата покоїва». На садибі фіксується колодязь та вартівня, у якій знаходилася особиста варта гетьмана. Обстріл із зовнішнього напільного боку укріплень по спорудах забудови значною мірою був малоефективним зважаючи на відстань між укріпленнями та забудовою та на той факт, що противника ніхто і не міг підпустити впритул до укріплень. Аналіз розташування виявлених залишків споруд указує на існування головної вісі, якій підпорядковувалася забудова. Це край тераси. Три основні виявлені споруди розташовані в ряд до цієї природної лінії. Розташування колодязя та вартівні вказує на існування другої осі – перпендикулярної до краю тераси. Цей другий напрям розпочинався від ганку палацу, проходив біля колодязя, з боку від будівлі вартівні (довга вісь якої має саме таку орієнтацію) і продовжувався до місця розташування знищеного кар'єром бастиону. Саме цей бастион, що прикривався гарматним вогнем з розташованих з боків двох сусідніх бастионів, і містив ворота на садибу.

Садиба на Гончарівці була пограбована і частково спалена під час подій 1708 р. Скоріш за все, Іван Мазепа, йдучи на з'єднання з військом Карла XII, взяв із собою гармати, що знаходилися на укріпленнях його садиби. Перед гетьманом стояв вибір – забирати гармати зі стін фортеці в центрі міста і відповідно наражати його мешканців на небезпеку чи залишити споруди власної садиби без засобів оборони. Гетьман зробив вибір – пожертвував особистим майном заради стратегічних державних цілей.

ТРИ НЕВІДОМИХ УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

«Від Богдана до Івана не було гетьмана». У цьому прислів'ї український народ дав високу позитивну оцінку цим вірним синам України, видатним державним діячам. Зокрема, Іван Мазепа 22 роки (1687–1709) обіймав посаду гетьмана, встановивши свого роду рекорд, бо тримати булаву в тяжку для України добу Руїни та її наслідків було дуже непросто. Природно, що за цей найдовший період гетьманату Мазепи його документальна спадщина була найбільшою. В Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України в часи державної незалежності здійснюється проект «Український дипломатарій XVI–XVIII ст.», який належить до числа пріоритних і передбачає, зокрема, публікацію документальної спадщини всіх гетьманів України. І на сьогодні в основному видані універсали гетьманів з XVI ст. по гетьманат Івана Скоропадського (універсали останнього, а також Данила Апостола підготовлені до друку і тільки брак фінансування не дає змоги їх видати). Завдяки зусиллям відомого історика Іван Бутича були опубліковані два томи універсалів Івана Мазепи (понад 870 документів) [1]. Це був справжній науковий подвиг, бо документи цього гетьмана майже не друкувалися через жорстоку цензуру царської і совєцької влади. Двотомник усе ж не був вичерпним і до того він не включав колосальний масив листів Мазепи. Однак потроху ця справа рухається, і, зокрема, нам вдалося збагатити цей комплекс понад 150 документами.

Цього разу наші кверенди – пошуки в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАУК) – дали деякий результат. Перший з універсалів (1688 р.) нам вдалося виявити у рукописному збірнику, який містить важливі документи гетьманів і полковників щодо збудування Успенської церкви в Новгороді-Сіверському. Це будівництво тяглося майже 150 років з середини XVII по XVIII ст. До речі, всупереч поширеній думці Успенська церква існувала ще в середині XVII ст., і видно вже тоді замість дерев'яного почав будуватись кам'яний храм. Уже сподвижник Богдана Хмельницького, ніжинський полковник Григорій Гуляницький у січні 1657 р. надав Успенському храму Путивльський перевіз на р. Десні в селі Пирогівці. Потім надання робили ніжинський полковник Василь Золотаренко (1663 р.), чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний (1668 р.), стародубський полковник Петро Рославець (1673 р.), врешті гетьман Іван Мазепа, політику якого щодо Церкви продовжили Іван Скоропадський та Данило Апостол. Успенському храму Мазепа не тільки підтвердив Путивльський перевіз, але й надав млин у тому ж селі на р. Шостці. Універсал був адресований стародубському полковнику Тимофію Жоравці як першій особі в Стародубському полку (місто Новгород-Сіверський і однойменна сотня входили до його складу).

Другий універсал грудня 1704 р. адресувався в першу чергу чернігівському полковнику, вірогідно Юрію Затиркевичу, та любецькому сотнику Василю Полуницькому (сотникував у 1701–1708 рр. з перервами). Універсал стосувався слюсаря Олексія Лопати, жителя с. Кезі (суч. Ріпкинського району), який «потребен до двору нашого». Але історія мала своє продовження. Виник конфлікт між Лопатою та Полуницьким, і обидві сторони звинувачували одна одну. Полуницький, здається, був винний більше, оскільки оволодів землями Лопати і ще й писав про прихильність до себе Мазепиною старости Любеча: нібито коли Полуницький був у поході зі своєю сотнею у Польщі, то Лопата разом з козаком Чернігівського полку Богдановичем пограбували підданого сотника Миколу Позняка і віддали його в ув'язнення «немиловитому» Струтинському, «старості мазепинському любецькому». Конфлікт

не припинявся і в подальшому (вже при гетьмані Апостолі). Лопата продовжував виконувати обов'язки придворного слюсара, а бунчуковий товариш Полуніцький, видно, відійшов від активної діяльності і проживав у своїй маєтності – с. Домашлині і мав ще три слободи: Бреч, Верхолісся й Тютюнницю (всі села суч. Корюківського району). Ще в 1723 р. генеральна військова канцелярія за скаргою Лопати звеліла провести судове слідство і поставити, якщо факти підтвердяться, крапку в цій справі. Полуніцький «відзначився» не тільки в справі з Лопатою. Вкажемо на Івана Скоробогатого, який був дяком в церквах маєтності Полуніцького і вивчив його сина грамоті, але той не заплатив йому і погрожував побити, що змусило Скоробогатого навіть тікати з села.

Цікавий і третій універсал до наказного переяславського полковника.

Урешті нам вдалося виявити серед матеріалів глухівської ратуші п'ять купчих 1681–1684 рр. У них ішлося про придбання гетьманом Іваном Самойловичем нерухомості, зокрема, млина під Глуховом на р. Єсмані. При цій купівлі 1681 р. свідком був й Іван Мазепа (його посада не згадана). У 1684 р. Мазепа вже як генеральний осавул купив млин на р. Клевень і хутір біля нього тощо. На наш погляд, купівля Мазепою нерухомості поблизу маєтностей гетьмана Івана Самойловича була не випадковою. Ці купчі дають також уявлення про склад міської верхівки тогочасного Глухова.

Таким чином, наведені джерела доповнюють документальну спадщину гетьмана Івана Мазепи і проливають трохи світла на його діяльність.

№ 1

1688, червня 22 (12). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Іван Мазепа, гетман, з Войском их царского пресвітлого величества Запорожским.

Ознаймуем сим ншим писанием пану полковникови стародубовскому и кому о том відати належит, иж як за прошлого антецессора ншого бывшего гетмана надано было, так и мы з побожности ншой зичачи, абы хвала Бжяя яко всюда, так и в церквях Новгородка Сіверского міла свое помножене, ствержаем и заховуем в дозорі старшины новгородской и ктиторов церкви тамошних перевоз Пироговский и млин в селі Пироговці на річці Шостці стоячий, один камень и валюши в собі маючий, якого то перевозу и млина и перед сим они старшина и ктитори на оздобу церковную заживали. Яко теди з перевозу доходы, так и з млина на оногo розміровие, опроч мелницкое, части, пожитки мают они, старшина и ктиторове, на подпору церквей Бжих через своїх вірних дозорцов спокойне до далшее ншое войсковое волі отбирати, в чом абы оним жаден з старшины и черны войсковое наименшее не важилься чинити перешкоды, міти хочем и приказуем.

Дан в Батурині 12 д. иуня року 1688.

В подленом подписано:

Звиш менований гетман рукою власною.

На перевоз Пироговский и на млин, в селі Пироговці на річці Шостці стоячий, один камен и валюши в собі маючий.

С подлинним читал канцелярист Григорий Юркевич.

Таковой подлений універсал ктитори церкви Успенской новгородской к собі взяли, а к сей копії по їх прошенію тоей же церкви презвитер Андрей Заруцкий рук приложил».

(ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. № 527. Арк. 14. Копія 30-х рр. XVIII ст.)

№ 2

1704, грудня 13(2). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Копія.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа.

Пну полковникові тепер наказному, а впред и совершенному черніговскому, старшині полковой тамошней, а особливе п. сотникові любецкому і кому колвек о том відати надлежит, ознаймуем, иж мы Алексія Лопату, слюсара, жителя кезиовского, уваживши, же здається и потребен до двору нашего на діла слюсарним ремеслом споражаючися, берем его под нашу гетманскую оборону защищаючи, абы кромі двору

нашого ні до кого з старшини полкової сотенної і городовий не належал, а нікому крім нас не отдавал повинности и тяглости. Также в приключаящихся делах у суду войскового енерального расправлялся, а не перед иным яким урядом, о которой волі нашої кожний з старшини полкової чернігівської, а особливо пн. сотник лубецкий, відаючи, абы ему, Лопаті, жадной не накладал посполитой тяглости и найменшого не міл интересу в делах и всяких подающихся оказиях до него, пилно міти хочем и приказуем, поневаж он до двору нашего будучи тепер прилеглим, указание ему мій діла отбывати.

Дан в Батурині 3 д. декаврия року 1704.

У подленном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною».

(ЦДІАУК. Ф. 51. Оп.3. № 99. Арк. 16. Тогочасна копія. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано «місто печати»)

№ 3

1706, липня 12(1). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Его црского пресвітлого влчства Войск Запорозких гетман и кавалер Иоан Мазепа.

Пну полковнику переяславскому тепер наказному, а впред совершенному, з старшиною полковою, сотником, а особливе п. дозорці ншему каневскому, и комуколле о том відати надежит, сим ншим писанием ознаймуем, иж превелебному в Бгу отцу игуменови мнастира Мгарского лубенского позволилисмо на ріці Дніпрі в Домонтові липу держати для переїзду братії мнастирской и инних річей, посилающихся до сел на том боку Дніпра, сотні Мошенской будучих. Тилко докладает тое, абы отц игумен не позволял тоею липою прочан, отселя на тую сторону уходящих, перевозжувати, его всего повинна тамошня старшина домонтовская постерігати.

Дан в Батурині июля 1 року 1706.

В подлинном таков подпис:

Звишменованный гетман, рукою власною».

(ЦДІАУК. Ф. 137. Оп.1. № 127. Арк. 75 зв.–76. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати рейментарской». Запис копіїста перед текстом документа: «Івана Мазепи, гетмана, універсал, в котором позволяет липу в Домонтові держати для переїзду на тот бок»).

№ 4

1681, грудня 1 (листопада 21). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис з книг глуховских.

Літа от нарожения сна Бжия первая тысяча шистсот осъмдесят первого мсця новебря двадцят первого дня.

На врьді нашом перед нами Михайлом Миклашевским, асаулом полковим ніжинским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим Мартином Василиевичом, войтом Марком Хоминичом и Иваном Афанасовичом, бурмистрами, тудеж при битности товариства войскового Есифа Мартиновича, хорунжого Андрея Росцини, есаула сотні Глуховской, Алексія Заруцкого, Стефана Висоцкого, Кондрата Гридяки, Котя Федоровича, Пархома Реви и иних многих зацних и значних людей немало било.

Персоналитер постановившися перед нами урожоний п. Василий Федорович, сотник на сей час глуховский, чинил нам звишъписанным особам свое оповідание и сознавал явне, ясне и доброволне в таковие слови, иж мовит, не будучи ні от кого примушоним з доброй волі моеї продаем млин, мні власному служачий, и в диспозиції своїй міючий вічистой нікому ні в чом не заведений и не пенний, стоячий под містом Глуховом, на той же к місту идучой греблі на реци Есмани, клітку и в той клітці о трох каменях мучних, яком з него приходячих пожитков уживал, так власне и продал ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войска его царського пресвітлого величества Запорожского, за суму певное личби полское монети доброе три тысячи золотих. Которую то суму всю сполна, рукама

моїма одлічивши, отобралем и юж яком при доброволном сознанию описал тот млин так власне и продавши в моц в посессию и вічне владініе самому ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск Запорозких, велможной пней малжонци, так теж вельможним их млстей потомком, вручаю, же иж волно, як хотя оним млином на свой пожиток оборочаючи, диспонуват тепер и на потомніе часи. А я, юж предреченний Василий Федорович, малженка моя, потомки же и приятелі, близкие и далекие, и ніхто инший вічисте права свого вирекаємся и в том проданю млиновом, яком з доброй волі продал, не повинен жадною мірою интересоватис и ніякою найменшою бити перешкодою под [о]бовязком и варунком правним шест тысяч золотих. Которая продажа и купля при вишей виражених особах учинилас, при которых и сей вікуистий запис ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск его царского пресвітлого величества Запорозского, активован до книг, с которых потребующей стороні екстракт виняти и с подписом рук нижей подписанных поданных.

В Глухові року и дня звищъписанного

Сия звищпомянутая млиновая купля при битности столника и полковника Максима Леонтиевича Лупандина их млстей Сави Прокоповича, писаря енерального, Костантия Голуба, бунчужного енерального, Михайла Вуяхевича, Иоана Мазепи, Ивана Ломиковского».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 1. Арк. 2 зв.–3. Тогочасна копія)

№ 5

1684, жовтня 30 (20). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис з книг глуховских.

Літа от нарождения сна Бжия тысяча шистсот вісімдесят четвертого місяця октоврия двадцятаго дня.

За відомостю его млсти пна Михаила Миклашевского, асаула енерального Войска их прского пресвітлого величества Запорозского.

Пред нами Алексієм Михайловичом Турянским, сотником наказним глуховским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим Мартином Василевичом, войтом Яремою Михайловичом, Демяном Соляником, бурмистрами, при битности Федора, атамана веригинского, Андрея Росчини, Василя Вилчика и многих у судовом дворі немало било.

Персоналитер постановивши ся перед нами урожоний Матвій Захариевич з отцем своїм постарілим Захарием Костянтиновичом, козаки и обиватели глуховские, сознавали явне, ясне и доброволне в таковие слова, иж, мовят з доброй волі нашої, ані от кого не будучи примушоніе, міючи нам греблю през ншу власную працю и кошт вложений и уфундованую, лежачую на реци Клевени против села Куперовий з одной стороны, з другой до московского берега прилеглую, против Локтя (любо тепер спустілую) и на той греблі клітка млиновая и ступная со всіми ставидлами, якосмо заживали и владіли, к тому млину и греблі хуторецъ и сіножат к ставу прилеглий, все тое так и продали шляхетне урожоному его млсти пну Иоану Мазепі, асаулови Войска их прского пресвітлого величества Запорозского енеральному, за суму певную личби полской монети доброе золотих чотириста. Которую суму всю сполна до рук наших принявши, в моц, в посессию и вічне владініе туую греблю со всіми пожитками вручаем, аж волно як хотя самому его млсти, пну Мазепі, самой паней и потомкам их млстей владіючи, диспонуват тепер и на потомніе часи. А ми, юж предречение Матвій Захаревич, отц мой Захарий Костантиевич, малжонки нши, потомком, приятелі близкие и далекие, и ніхто инший не повини до тоей греблі, млинов, хуторца, сіножати жадного уступу міти, вичисте права свого вирекаємся под обовязком и варунком правним тысячу золотих и для такой причини для умоцованя викуистого сознатыя в продажи по прошению нашому до книг міських глуховских записалисмо.

В ратушу року и дня звищъписаного».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 1. Арк. 5–5зв. Тогочасна копія)

DOI: 10.5281/zenodo.3253807

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Подлевський С. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII століть. Монографія. Чернівці: *SCRIPTORIUM*, 2018. 276 с., іл.

Восени 2018 року в чернігівському видавництві «SCRIPTORIUM» побачила світ книга кандидата історичних наук Святослава Подлевського «Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII століть». Монографія є плодом багаторічної роботи над дисертаційним дослідженням і вперше зібраними під одною обкладинкою відомостями про всі графіті, які вдалося виявити в Чернігівському регіоні.

Перший розділ роботи присвячено опису джерел та методології. Автор широко залучає дослідження як українських, так і зарубіжних авторів, у тому числі класичні археологічні та історико-лінгвістичні праці XIX–XXI ст. Ця частина роботи має значення з погляду теорії вивчення древніх написів.

Другий розділ є, мабуть, найцікавішим в монографії, оскільки в ньому розглядаються всі ті кириличні графіті, які виявлено в Чернігівському регіоні. С. Подлевський пропонує ті чи інші прочитання досліджуваних графіті, описує особливості їхнього накреслення, подає в додатках таблиці приблизного датування графіті. Так, тут розглядаються написи з Успенського собору Єлецького монастиря, Спасо-Преображенського собору та храму-усипальниці, Іллінської церкви та розкопок біля неї, Борисоглібського собору в Чернігові, Михайлівської церкви в м. Остер, Спасо-Преображенського собору та «Княжого терему» в Новгороді-Сіверському, а також – написи на гирьках і прясельцях, прикрасах та інших предметах, знайдених під час розкопок у Чернігівському регіоні.

У третьому розділі монографії автор аналізує некириличні графіті, зокрема, грецькі та латинські написи, а також різні значки, малюнки та подряпини, які в різний час приймалися різними дослідниками за написи.

Цінність монографії Святослава Подлевського полягає також у тому, що книга забезпечена кольоровими фотографіями графіті, поруч з якими автор подає промальовування накреслень, що дозволяє читачеві самостійно розглянути написи й зробити власний висновок про можливе розшифрування.

Пропонуючи своє прочитання графіті, автор розмірковує над особливостями епохи, ставлення середньовічної людини до епіграфіки й до слова взагалі, його символічним значенням. Це є перевагою монографії, що допомагає осмислити особливості соціокультурного простору епохи середньовіччя й українського бароко.

Книга написана лаконічною, науковою мовою і являє собою своєрідний путівник по пам'ятках епіграфіки Чернігівського регіону. Вона представляє особливий інтерес для лінгвістів як збірник матеріалів для дослідження і за короткий час після свого виходу з друку вже привернула увагу істориків-дослідників мови. Незважаючи на те, що деякі пропонувані автором прочитання є спірними й не остаточними, монографія дає можливість продовжити роздуми над їхнім можливим розшифруванням та заохочує до цього істориків і філологів.

Можна з упевненістю сказати, що робота С. Подлевського є важливим етапом у вивченні історії, культури та мови нашого регіону й України взагалі.

Світлана ШУМІЛО

DOI: 10.5281/zenodo.3253816

Силка О.З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя). Черкаси, 2016. 574 с.

У монографії О. З. Силки подається стан наукової розробки проблеми, характеристика джерельної бази, методи та принципи наукового пошуку. Розглянуті етапи розвитку й специфіка діяльності сільських громадських об'єднань на лівобережних українських землях, які у вказаний період входили до складу Російської імперії. Процес формування сільських громадських товариств, як складової загальноросійського статутного руху, висвітлено крізь призму низки чинників: організаційних, соціально-економічних, агрокультурних та ін. Розкриті тенденції впливу сільського статутного руху на суспільне, культурно-освітнє та національно-духовне життя українського суспільства. Показано позитивне значення збільшення кількості сільських громадських товариств у покращенні агрокультури сільського господарства, благоустрою території, організації протипожежної охорони, підтримання традицій соціальної опіки, благодійності та просвітництва. Структурно монографія складається з шести розділів і сімнадцяти підрозділів, кожен з яких, доповнюючи попередній, розкриває форму й зміст визначеної проблеми.

Так, у першому розділі «Історіографія, характеристика джерел та методи дослідження» йдеться про те, що тема монографії не стала предметом повного й об'єктивного вивчення науковцями попереднього часу. Дане дослідження є одночасно інформативною основою для проведення наступних досліджень та показником рівня вивчення проблеми. Використана джерельна база дала можливість поглиблено й різнобічно дослідити особливості наукової теми. Теоретико-методологічну основу монографії становить сукупність принципів і методів пізнання, що були спрямовані на об'єктивне та всебічне визначення історичних подій, фактів та соціальних явищ.

Другий розділ монографії «Теоретико-концептуальні основи дослідження сільських громадських об'єднань» складається з окремих проблем – поняття та спектр сільських добровільних статутних об'єднань та законодавства й державної регламентації сільських громадських товариств. У розділі зазначається, що громадськими товариствами були добровільні об'єднання громадян, які створювалися як результат волевиявлення громадян для забезпечення й захисту своїх соціальних, економічних та культурних інтересів. Держава, у визначений законом спосіб, надала можливість реєструвати та організовувати функціонування громадських товариств. Поряд з цим вона проводила політику регулювання та контролю за їхньою діяльністю, запобігаючи втручанням в політичну сферу. У монографії наголошується, що сільські громадські товариства зробили спробу допомогти окремому селянинові як особистості, яка прагнула покращити умови свого життя, стимулюючи приватну ініціативу та віру у власні сили, саморозвиток та підприємливість.

«Громадські сільськогосподарські товариства» – третій розділ монографії, в якому розглядаються сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії; сільськогосподарські товариства Полтавської губернії; основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств та вектори взаємодії повітових земств із сільськогосподарськими товариствами. У монографії зазначається, що перші сільськогосподарські товариства в Чернігівській губернії з'явилися в 1900 р. (с. 148), а Типовий статут для місцевих сільськогосподарських товариств було затверджено в 1898 р. Отож з 15 повітів губернії джерелами підтверджено існування їх у 14, окрім Новгород-Сіверського. На сільському адміністративно-територіальному рівні губернії діяло 97 товариств. Незважаючи на недостатнє охоплення сільського населення мережею СГТ, є всі підстави вважати, що діяльність їх була ефективною, здійснювалася позитивна динаміка збільшення кількості їхніх показників. У Полтавській губернії із 15 повітів функціонування СГТ зафіксовано в кожному з них. З часу реєстрації полтавських

СГТ фіксується початок добровільного статутного сільськогосподарського руху в Лівобережній Україні. Організація земства та земської дільничої агрономії створили широкі можливості для збільшення кількості СГТ та їхньої діяльності у сфері практичного використання знань, передового досвіду та технологій. Позитивний вплив, зазначається в розділі, на зміну сільського аграрного світогляду мало запровадження додаткових структурних елементів у роботі товариств – прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту, складів, пунктів запліднення, споживчих лавок, бібліотек, зерноочисних пунктів та ін.

Четвертий розділ – «Основні типи статутної територіальної самоорганізації сільського населення» складається з двох підрозділів – товариства благоустрою та товариства протипожежної безпеки. Перш за все в монографії дається визначення поняття «товариства благоустрою» як добровільного об'єднання громадян, створеного для задоволення й захисту своїх спільних інтересів. Товариства благоустрою, як новий вид добровільних громадських об'єднань, були частиною статутного громадського руху. Провідну роль у їхній діяльності відігравав громадський актив. Товариства функціонували за рахунок внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування. Одне з важливих завдань товариства полягало в тому, щоб покращити загальний рівень життя населення шляхом озеленення території, організації зон відпочинку, відкриття шкільних та медичних закладів, створенні пожежних дружин, налагодженні транспортного зв'язку тощо. Щодо пожежних товариств, то перше з них було зареєстроване в 1892 р. Існуючі професійні команди пожежників не забезпечували повного контролю над протипожежною ситуацією в містах і селах. Утім процес організації протипожежних товариств відбувався дуже повільно. Так, у Чернігівській губернії станом на 1909 р. діяло 77 добровільних громадських об'єднань, а на 01.01.1916 р. – усього 111 (с. 309). Проте традиції утворення ДПО перейняла в 20-х рр. XX ст. навіть радянська влада. Їхня структура організації, принципи індивідуальної участі та основи діяльності повторювали попередній досвід.

«Сільські осередки громадських імператорських загальноросійських об'єднань» – п'ятий розділ монографії, до якого входять такі підрозділи: діяльність імператорських товариств у сільській місцевості Лівобережної України; сільські філії Товариства Червоного Хреста та сільські філії товариства порятунку на водах. На території українських земель проводили свою діяльність окремі товариства не тільки з міським, а й з сільським населенням. Були відкриті Київська, Харківська та інші філії технічних товариств, які сприяли розвитку техніки й технічної промисловості. Відкривалися технічні класи на базі місцевих двокласних училищ, у першу чергу, для цукрового виробництва. У цей час розпочало працювати Товариство Червоного Хреста. Воно стало однією з небагатьох добровільних громадських організацій, яка створила чи не найбільшу мережу своїх представництв у Лівобережній Україні. Статутними та нормативними документами товариства порятунку на водах передбачалося створення рятувальних постів у прибережній місцевості Лівобережної України, особливо Чернігівщини, у яких спостерігалось скупчення народу на пристанях, поблизу переправ та купалень, мостів та розливу річок (с. 366).

Розділ шостий – «Сільські громадські осередки благодійництва, просвітництва та соціальної опіки» складається з таких підрозділів: благодійні та культурно-просвітницькі товариства; товариства тверезості та дитячі ясла-притулки як результат приватно-громадської ініціативи в українському селі. Благодійництво та просвітництво, зазначається в монографії, як явище суспільного життя в українських землях мало глибоке історичне коріння. Наприкінці XIX – на початку XX ст. дозволялося ініціювати в законний спосіб громадські об'єднання благодійного та просвітницького спрямування. Так, на українських землях тільки «Просвіта» була відкрита в 10 губерніях та 30 повітових, містечкових і сільських поселеннях (с. 391). Щодо товариства тверезості, то на Лівобережних землях діяли численні об'єднання, мета яких полягала в популяризації здорового способу життя без вживання алкоголю. Такі об'єднання поділялися на дві групи – церковні товариства тверезості та світські товариства тверезості. Кількість церковних товариств значно переважала світські.

Перші тимчасові або літні сільські ясла-притулки було організовано в кінці XIX ст. на приватні кошти колишніх поміщиків. У 1899 р. питання про догляд за дітьми під час жнив обговорювали Чернігівські губернські збори. Губернська земська управа зверталася до повітових справників з питанням про визначення сіл, на території яких потрібно було організовувати ясла. Завдяки існуванню літніх ясел-притулків накопичився достатній досвід щодо відкриття, організації та функціонування своєрідних дошкільних установ.

Висновки. Комплексне вивчення зазначеної проблеми дало можливість автору з'ясувати особливості розробленості теми в історичній літературі, проаналізувати стан громадських об'єднань українського села та встановити, що на 1917 р. у межах сільського Лівобережжя України склалася розгалужена мережа добровільних статутних громадських товариств. У союзі з органами місцевого самоврядування члени товариства створили особливе соціальне середовище, яке було необхідною умовою для проведення змін у суспільстві. Важливу роль у створенні громадських організацій відіграв актив українського села, який керувався не лише потребами агрогосподарства, а й усвідомленням можливості кращого життя, збереження довкілля та культурно-побутових традицій минулого.

Заслужують на увагу додатки до монографії, а саме: додаток № 1 – Сільськогосподарські товариства Чернігівської губернії. Додаток № 2 – Сільськогосподарські товариства Полтавської губернії. Додаток № 3 – Добровільні пожежні товариства та дружини Чернігівської губернії. Додаток № 4 – Сільські громадські товариства Лівобережної України (кінець XIX – початок XX ст.).

Разом з тим є потреба зробити наступні зауваження та пропозиції:

1. Відносно формулювання самої проблеми. На нашу думку, було б доцільно подати її в такій редакції: «Становлення і діяльність громадських організацій в українському селі наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Лівобережжя)».

2. У контексті попереднього зауваження вимагає редагування план монографії:

а) Підрозділ 1.1. «Стан наукової розробки теми» – на «Історіографія теми».

б) Підрозділ 1.2. «Характеристика джерельної бази» – на «Джерельна база дослідження».

в) Підрозділ 1.3. «Методи та принципи наукового дослідження» – на «Методологічні засади дослідження».

3. Розділ II. «Теоретико-концептуальні основи дослідження сільських громадських об'єднань» – на «Нормативно-правове забезпечення функціонування сільських громадських організацій».

4. Розділ III. Підрозділ 3.4. «Вектори взаємодії повітових земств із сільськогосподарськими товариствами» – на «Взаємодія сільськогосподарських товариств з губернськими та повітовими земствами».

5. Розділ IV. «Основні типи статутної територіальної самоорганізації сільського населення» – на «Типи територіальної самоорганізації сільського населення».

6. Усі скорочення в додатках подати повністю. Оформлення приміток, списку літератури й додатків необхідно привести у відповідність з нормативними вимогами.

7. Автор монографії нерідко захоплюється висвітленням другорядних питань, які не впливають суттєво на результати дослідження.

8. Не можна погодитися з автором про те, що в умовах існуючого царського режиму були ознаки формування громадянського суспільства (с. 53, 100, 119, 137, 441, 445).

Разом з тим є всі підстави сподіватися, що монографія О. З. Силки посяде гідне місце на книжкових полицях, присвячених дослідженню Українського Лівобережжя, викличе інтерес у читача, якому й адресована ця праця.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Комп'ютерна верстка О.П. Журко.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 29.05.2019 р. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 13,0. Обл.-вид. арк. 18,20 Тираж 300 прим. Зам. 0012.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664